

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

για
τόν Καβάφη
Σ. ΙΛΙΝΣΚΑΓΙΑ

ή συνταγματική προστασία
της ακαδημαϊκής ελευθερίας

Α. ΜΑΝΕΣΗΣ

οί δίκες τῶν
βασανιστῶν

Γ. ΚΑΡΡΑΣ

ἱστορία
τελειωμένη,
ἱστορία
χωρίς
τελειωμὸ

L. ALTHUSSER

οί κοινωνικὲς τάξεις
σύμφωνα με τὸ μαρξισμό

Ν. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

• τὰ δυτικοευρωπαϊκὰ πανεπιστήμια

Α. ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΚΗ

• γιὰ τὸ πρόγραμμα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς

Α. ΜΗΛΑΓΙΩΝΑΣ

μηνιαία ἐπιθεώρηση • τεύχ. 6 • νοέμβρης 1976 • τιμὴ τεύχ. 40 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

*Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατούρος*

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἄλκης Κούρκουλας
Δῆμος Μαυρομαμάτης*

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομαμάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλά 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐξάμηνη 240 δρχ., ἐτήσια 450. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἐξάμηνη 350 δρχ., ἐτήσια 700. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἐξάμηνη 400 δρχ., ἐτήσια 800 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ

ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Κώστας Γιούργος, Ὑπατίας 5, τηλ. 3224131 ● ΓΙΑ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, πλ. Συντάγματος, Ἀθήνα.

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεῦχ. 6 ● νοέμβρης 1976 ● τιμὴ 40 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἰ. Ἀλκης Κούρκουλας	: «Τριμηνίτες»: Προνομιούχοι ἢ ἀνεπιθύμητοι;.....	3
Ἰ. Ἀγγελος Ἐλεφάντης	: Ἀντιαμερικανισμὸς καὶ ἀμερικανοφιλία. Κί- σινγκερ ἢ Κάρτερ	6
■		
Γιῶργος Καρρᾶς	: Οἱ δίκες τῶν βασανιστῶν καὶ ἡ ἐσωτερικὴ λογικὴ τους. Καταδίκες στρατιωτικῶν -, ἀθω- ώσεις ἀστυνομικῶν	8
■		
Ἰ. Ἀριστόβ. Μάνεσης	: Ἡ συνταγματικὴ προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας	16
Ἰ. Ἄννα Φραγκουδάκη	: Τὰ δυτικοευρωπαϊκὰ πανεπιστήμια. Ἐκπαί- δευση καὶ κοινωνία	33
Αὔγ. Μπαγιόνας	: Ἀπόψεις γιὰ τὸ πρόγραμμα σπουδῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσ- σαλονίκης	41
■		
Νίκος Πουланτζᾶς	: Οἱ κοινωνικὲς τάξεις σύμφωνα μὲ τὴ μαρξιστι- κὴ θεωρία	47
■		
Σ. Μπ. Ἰλίνσκαγια	: Κ. Καβάφης: ἡ διαμόρφωση τῆς μεθοδολογί- ας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ προβλήματος	55
■		
Louis Althusser	: Ἱστορία τελειωμένη, ἱστορία χωρὶς τελειωμὸ	62
Ἰ. Ἀγγελος Ἐλεφάντης	: Ἡ ἀνανέωση τῶν μύθων: «Ἱστορία τοῦ σταλι- νικοῦ φαινομένου», τοῦ Ζὰν Ἐλλενστάιν	70
	— Βιβλιογραφία γιὰ τὸν σταλινισμό	78
Μαριάννα Δήτσα	: Σειρὰ «Σύγχρονη Πεζογραφία» τοῦ Θεμέλιου. Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπανεκδόσὴ της	80

διαγυμνουφδαλμου

«ΤΡΙΜΗΝΙΤΕΣ»: ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΟΙ Ή ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΟΙ;

Πρωτοφανή για τὰ πολιτικά ἤθη θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρίσει κανεὶς τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλολογία τῶν «στρατολογικῶν διευκολύνσεων», ἀλλιῶς σκάνδαλο τῶν «τριμηνιτῶν», ποὺ ἀνακάτεψε καί, ἄγνωστο γιὰ πόσο ἀκόμη, θὰ ἀνακατεύει τὶς ἀβρὲς σχέσεις τοῦ πολιτικοῦ κόσμου. Πρωτοφανή, τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν κινήτρων ποὺ ἐνέπνευσαν τὸν σχετικὸ νόμο, τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κριτικῆς ποὺ ἀσκήθηκε, ὅσο βέβαια καὶ ἀπὸ τὴν ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία λειτούργησαν τὰ ἀντανακλαστικά τοῦ πολιτικοῦ ἐλέγχου τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς «δικαιοσύνης καὶ τῆς ἰσοπολιτείας». Ποιὸ εἶναι τὸ κύριο καὶ ποιὸ τὸ δευτερεύον ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ τρία παράδοξα, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καθοριστοῦν χωρὶς νὰ γίνῃ μιὰ προσπάθεια ἀναψηλάφησης τῶν στοιχείων αὐτῆς τῆς ἱστορίας. Γιατὶ στὴν δέξυτατη ἀντιδικία ποὺ ἀναπτύχθηκε, καὶ παρ' ὅλη τὴν ἔντασή της, δὲν ἔγινε ἀκόμη σαφὲς ποιοὶ κατηγοροῦν ποιούς, καὶ γιατί. Ἡ ἀσάφεια αὐτὴ ἀφήνει ἐλαστικά περιθώρια στὴν ἐξάσκηση τῶν ἱκανοτήτων ὄλων τῶν ἐλεύθερων σκοπευτῶν, ἐππρέπει σκοτεινοὺς ὑπαιγιμούς, καλλιεργεὶ τὴ γενικευμένη καχυποψία.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ '74, ἡ Βουλὴ ἐγκρίνει παμψηφεί νομοσχέδιο ποὺ μειώνει σὲ ἕξι μῆνες τὴ στρατιωτικὴ θητεία αὐτῶν ποὺ εἶχαν διωχθεῖ ἀπὸ τὴ δικτατορία. Τὸ νομοσχέδιο ποὺ προήλθε ἀπὸ τὴν πρωτοβουλία ὄλων τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἀφορᾶ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀτόμων ποὺ σὲ καμιά περίπτωση δὲν ἀποτελοῦν ὁμάδα μὲ ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικά. Οὔτε ὅλοι οἱ ἀντίπαλοι τῆς δικτατορίας καλύπτονται ἀπὸ αὐτὸν τὸ νόμο οὔτε, πολὺ περισσότερο, μιὰ ὁμάδα ἰδιαίτερης κοινωνικῆς σύνθεσης. Ἐπρόκειτο, ὅπως εἰπώθηκε τότε, γιὰ ἀνθρωπιστικούς λόγους ποὺ ἐπέβαλαν τὴν ἀμβλυνση τῶν ζωτικῶν ὑλικῶν ἐπιπτώσεων μὲ τὶς ὁποῖες ἐπιβαρύνθηκαν (λόγω φυλάκισης, ἀποδεδειγμένης δίωξης-παρανομίας, ὑποχρεωτικῆς στρατεύσεως) ὁρισμένοι κατὰ τεκμήριο ἐνεργοὶ ἀντίπαλοι τῆς δικτατορίας. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἂς μείνει χωρὶς σχόλια.

Ὁ δεῦτερος λόγος ποὺ τότε προβλήθηκε, ἡ ἠθικὴ δηλαδὴ καταξίωση καὶ ἀνταμοιβὴ τῆς νεολαίας γιὰ τὴ δράση της στὴν περίοδο τῆς δικτατορίας, δημιουργεῖ προβλήματα. Δὲν εἶναι νοητὸ νὰ ἐπιβραβεύεται ἡ νεολαία «δι' ἀντιπροσώπων». Ἄλλωστε δὲν θεοπίστηκαν καὶ οὔτε ἦταν δυνατό νὰ θεοπιστοῦν κριτήρια, καὶ κυρίως τὸ ἀντικρίσμα τῆς ἠθικῆς ἀνταμοιβῆς ἦταν περιεργό. Ἦταν, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ ἀντιστροφή τῶν διατάξεων τοῦ νόμου 720/73 ποὺ πρόβλεπε τὴν ἀναγκαστικὴν στράτευση τῶν «ἀντεθνικῶς δρώντων». Ὁ νόμος αὐτὸς ἐφαρμόστηκε μαζικὰ ἐναντίον τῶν φοιτητῶν ποὺ ἀντιστάθηκαν στὴ δικτατορία, ἀλλὰ εἶχε καταγγελλεῖ ἀπὸ τὸ φοιτητικὸ κίνημα γιατί μετέβαλε τὴ στράτευση σὲ ποινὴ. Ὁ νόμος τῆς δημοκρατίας μετέβαλε τὴ στράτευση σὲ ἀνταμοιβή. Ποινὴ-ἀνταμοιβή, δύο ἀντιθετικοὶ πόλοι τῆς ἴδιας λογικῆς ποὺ δὲν κρύβει τὴν ἐσωτερικὴν νευρικότητά της. Ἡ ἔντονα τραυματισμένη ἀπὸ τὴ δράση τῆς νεολαίας παραδοσιακὴ πολιτικὴ τάξη εἶχε δώσει καὶ ἄλλα δείγματα σπασμωδικῶν ἀντιδράσεων, ἔτσι ποὺ τὸ ὄλο θέμα νὰ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ κλίμα τῆς ἡρωολογίας ποὺ πρυτάνευε στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς μεταπολίτευσης. Στὴ συνέχεια ὁμως, νεότερος νόμος, μὲ πολλαπλὲς τροπολογίες, ποὺ ἐγκρίθηκε πάλι παμψηφεί ἀπὸ τὴ Βουλὴ, ἐπεξέτεινε τὴ μείωση τῆς στρατιωτικῆς θητείας σ' ἓνα διαφοροτικὸ σύνολο ἀνθρώπων μὲ ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικά, κοινωνικῆς κατηγορίας αὐτὴ τὴ φορά! Πρόκειται γιὰ τὴν κατηγορία τῶν Ἑλλήνων ποὺ διαθέτουν ἀνώτερη πανεπιστημιακὴ μόρφωση. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ ὅρου «ἐρευνητής». Μὲ ἄλλα λόγια, ὅσοι ἔκαναν χρῆση τῆς ἀναβολῆς κατάταξης λόγω σπουδῶν καὶ συνέχισαν ἀνώτερο κύκλο σπουδῶν—στὸ ἐξωτερικὸ βασικά, μιὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι ἀκόμη ἀποτελεσματικὰ ὀργανωμένοι ὁ μεταπτυχιακὸς κύκλος σπουδῶν, παρὰ σὲ ὀριακὲς περιπτώσεις— εἶναι αὐτόχρημα ἐρευνητές, καὶ ὑπάγονται στὶς διατάξεις τοῦ νόμου. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα—εἶναι κοινὸς τόπος ὄλων τῶν συζητήσεων γιὰ τὴν ἀνώτερη παιδεία καὶ ἀναμφισβήτητο συμπέρασμα τῆς λειτουργίας τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν στὸ ἐξωτερικὸ— εἶναι ἄρρηκτα δεμένη μὲ τὶς μεταπτυχιακὲς

διαγυμνουοφδαλμου

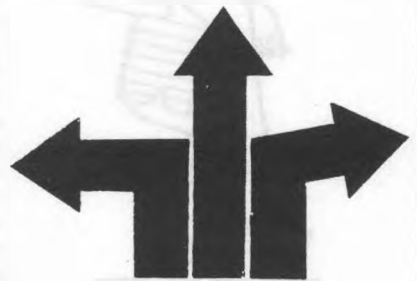
σπουδές. Αυτό δεν μπορεί παρά να ήταν σαφές και στο συντάκτη του νόμου και σ' αυτούς που τον ψήφισαν, και στους επικριτές του και σε όσους ωφελήθηκαν απ' αυτόν. Είναι άποψη και μοιάζει ύποκριτική ή προσπάθεια να παρουσιαστεί το θέμα είτε σαν ύφανταπή απόφασης είτε σαν σκανδαλώδης καταστρατήγηση μέτρου με άλλους σκοπούς.

Η κοινωνική σύνθεση της κατηγορίας αυτής των νέων διανοουμένων που κάνουν μεταπτυχιακές σπουδές δεν είναι μυστικό και μυστήριο για κανέναν: γόννοι μεγαλοαστών, παιδιά της εύπορης μεσαίας τάξης καθώς και εκείνοι οι γόννοι των λαϊκών τάξεων που μέσα από τη συνεχή διύλιση της ταξικής επιλογής ανανεώνουν το στρώμα των διανοουμένων. Είναι να άπορει κανείς γιατί για το Βήμα και την Έλευθεροτυπία ή παρουσία μερικών γνωστών ονομάτων της πλουτοκρατίας ανάμεσα στους «τριμηνίτες» άποτελεί σκάνδαλο. Άν δεν είναι σύμπτωμα άγοραίου λαϊκισμού και δημοκοπίας, άπαιτεί μία πιο έμπεριστατωμένη και ειδική κατάδειξη του σκανδαλώδους.

Αυτά άποτελούν την κύρια πλευρά του ζητήματος. Οί ύπαρκτες ή φανταστικές δευτερεύουσες πλευρές του, όπως ή ύποτιθέμενη καταχώρηση πλαστών έγγράφων στις στρατολογικές ύπηρεσίες, για την όποία δεν έχει γίνει καμία συγκεκριμένη καταγγελία, ή δημιουργία κινήτρων για τον έπαναπατρισμό διακεκριμένου έπιστημονικού δυναμικού από το έξωτερικό, ή έξομάλυνση της διοικητικής κατάστασης αυτών που για πολιτικούς λόγους δεν έπέστρεφαν στην Έλλάδα της δικτατορίας, με άποτέλεσμα να κηρύσσονται άνυπότακτοι κ.λπ., δεν μπορεί να συσκοτίζουν την κύρια πλευρά του ζητήματος. Η καθημερινή διοικητική και κοινοβουλευτική πρακτική άποκαθιστά τους δικούς της τρόπους λειτουργίας, τη δική της δυναμική, τὰ δικά της κριτήρια, και άπαιτεί εύθύνη. Άλλωστε μία νομοθετική πράξη έχει πολύμορφα και επάλληλα άποτελέσματα. Για να κατανοήσουμε, να έρευνήσουμε και να κρίνουμε αυτή την πρακτική, που δεν είναι πάντα ένσυνείδητα άποτέλεσμα άτομικών πρωτοβουλιών, δεν άρκούν οι χονδροειδείς κατηγορίες της ρουσφετολογίας, της συναλλαγής και των σκανδάλων, αλλά χρειάζεται μία κάπως όξύτερη πολιτική σκέψη.

Άνεξάρτητα λοιπόν από στρατηγικά ύπολογισμένες προθέσεις ή συνειδητές όλιγωρίες, το άποτέλεσμα ήταν να άπομακρυνθεί από το στρατό, την τριβή και τις ζυμώσεις που συνεπάγεται, μία καθόλου εύκαταφρόνητη άριθμητικά ομάδα νέων διανοουμένων. Για λόγους που αναφέρονται στην πολιτική συγκυρία της δικτατορίας και της μεταπολιτευτικής Έλλάδας, ή κατηγορία αυτή της νεολαίας είναι μαζικά ριζοσπαστικοποιημένη, έχει πολιτική σκέψη και, σε μεγάλο βαθμό, πολιτική πείρα. Το «τρίμηνο» λοιπόν, για να γίνουμε πιο σαφείς, δημιουργεί μία διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σ' αυτό το τμήμα διανοουμένων και στην υπόλοιπη νεολαία. Άνεξάρτητα από το ήθικά και συνταγματικά, ίσως, άπαράδεκτο αυτής της ρύθμισης, που δεν προσθέτει παρά το έκατομμυριοστό χτύπημα στην ήδη σαθρή ιδεολογία της κοινωνικής ισότητας και της ίσοπολιτείας, το άποτέλεσμα είναι παρεμπόδιση της άναγκαστικής συνεύρεσης στο στρατό των δύο αυτών κοινωνικά διαφορετικών πραγματικότητων που σήμερα παρουσιάζουν μία ιδιότυπη δυναμική, και συνακόλουθα ή ύποθήκευση του κύρους και της ήθικης στάθμης των διανοουμένων, παμπάλαιο όνειρο της έξουσίας και ιδιαίτερα σ' ό,τι άφορά τή λειτουργία της στο στρατό.

Για να έξηγούμαστε, σε τέτοια προβλήματα οί σύγχρονοι στρατοί της καθολικής στρατεύσης είναι συνηθισμένοι και έξασκημένοι στην άποτελεσματική αντιμετώπισή τους μέσα από πολύπλοκους μηχανισμούς, ιστορικά δοκιμασμένους. Οί σημερινές διαστάσεις της πολιτικής πάλης έχουν δημιουργήσει ήδη τὰ πρώτα προβλήματα σ' αυτή την ικανότητα έλέγχου. Σ' αυτό βασικά όφείλεται και ή διεθνώς πιστοποιημένη τάση έπαγγελματοποίησης του στρατού, που στις ΗΠΑ έφτασε σε έκρηκτικό σημείο την έποχή του πολέμου στο Βιετνάμ, στην Εύρώπη προκάλεσε πριν από τρία χρόνια την πτώση του Γάλλου ύπουργού άμυνας Debré, και έγινε επίκαιρη με τη δημιουργία των έπιτροπών βάσης (SUV) στον πορτογαλικό στρατό. Με άφορμή τὰ γεγονότα της Πορτογαλίας έγινε πρόσφατα ειδική όσκεψη του NATO που άσχολήθηκε με το πρόβλημα της έπαγγελματοποίησης του στρατού.

διαγυμνουοφδαλμου

Τέλος, δέν μπορούμε νά μη σημειώσουμε τήν πραγματικά σκανδαλώδη αὐτή τή φορά ὁμοιότητα πού παρουσιάζει ἡ τουρκική νομοθεσία περί στρατολογίας μέ τά δικά μας τρίμηνα.

Ἐνεξάρτητα ἀπό αὐτή τή γενική τάση, πού δέν ἀποτελεῖ ἄμεσο πρόβλημα γιά τόν ἑλληνικό στρατό, ἡ μεταπολίτευση θέτει ἐπιτάπητος τό πρόβλημα τῆς ἰδεολογικῆς διαμόρφωσης τοῦ στρατοῦ. Ἐν ἡ ἀποχουντοποίηση, δηλαδή ἡ προσπάθεια δημιουργίας νέας ἰδεολογίας στό σράτευμα, καί ἡ διάπλαση τῆς νέας φυσιογνωμίας του, γίνεται μέ σιωπηρά ἢ ρητὰ δεδομένη τή διατήρηση τοῦ στρατοῦ ὡς στεγανοῦ διαμερίσματος τῆς δημόσιας ζωῆς, αὐτή ἡ ἐρμητικότητα δέν πρέπει νά παραβιαστεῖ ἀπό τὰ ἐρεθίσματα —πολύ ἰσχυρά λόγω συγκυρίας— πού κουβαλᾶ ἀναγκαστικά μαζί του ὁ κόσμος αὐτός τῶν νέων διανοουμένων. Πολύ περισσότερο πού τὰ ρήγματα πού δημιούργησαν στήν ἰδεολογία τοῦ στρατοῦ ἡ κυπριακή κρίση καί ἡ μεταπολίτευση διευκόλυναν τήν κυκλοφορία νέων ἰδεῶν καί νέων ἀπόψεων. Ὁ κατακερματισμός τῆς ἐνιαίας ἰδεολογίας τῶν ἀξιωματικῶν, οἱ εὐαισθησίες καί οἱ ἀπορίες μέ τίς ὁποῖες προοικίστηκαν μετά ἀπό τήν κατάρρευση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, μειώνουν τή δυνατότητα καθολικῆς ἀντιπάρθεσης μιᾶς συνολικῆς ἀντίληψης ἀπέναντι στά νέα ἐρεθίσματα. Οἱ λεπτοί, τέλος, χειρισμοί τῆς κυβέρνησης γιά τήν ἀποχουντοποίηση δέν ἐπέτρεπαν τή χρήση ὄλου τοῦ παραδοσιακοῦ ὀπλοστασίου πού σέ ἄλλες ἐποχές κάλυπτε ἐνδεχόμενα κενά. Ὅλα αὐτά ἔκαναν ἐξαιρετικά λεπτό καί ἐπικίνδυνο τό χειρισμό τοῦ προβλήματος τῆς νέας ἰδεολογίας τοῦ στρατοῦ. Σ' αὐτή τή συγκυρία ἡ παρουσία στό στρατό τῶν φοιτητῶν πού ἀπό κοντὰ ἢ ἀπό μακριά κάτι ἔχουν ἀποκομίσει ἀπό τήν ἀντιδικτατορική δράση, θέτει περισσότερο προβλήματα ἀπό ἐκεῖνα πού λύνει.

Οἱ ἐπικριτῆς τοῦ νόμου δέν ἀναφέρθηκαν καθόλου σ' αὐτή τήν πλευρά τοῦ προβλήματος. Ὁχυρωμένοι πίσω ἀπό ἀνεπαρκῆς πολιτικές καί κοινωνιολογικές κατηγορίες μετέτρεψαν τό πρόβλημα σέ θέμα ἠθικῆς τάξης. Ἡ ἠθική «ἀγανάκτηση» πού ὀδήγησε στήν καταγγελία τοῦ μέτρου, δέν φτάνει νά καλύψει ἀφενός τή δική τους εὐθύνη, ἀφετέρου τήν ὑπόκριση πού χαρακτηρίζει κάθε ἐνέργεια πού κυκλώνει ἕνα θέμα, ἐπιτίθεται στίς ἀνίσχυρες πλευρές του καί δέν δέχεται νά βάλει τό χέρι ἐπί τόν τύπον τῶν ἡλων. Στή συνέχεια, ὁ λαϊκισμός εἶναι ἡ μόνη ἀναθυμίαση πού μπορεί νά ἀναδυθεῖ ἀπό τέτοιου εἴδους συγκρούσεις. Μά καί ὁ χρόνος πού ἐγινε ἡ ἀποκάλυψη (δύο χρόνια μετά ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ μέτρου, καί ὅταν οὐσιαστικά εἶχε περισταλεῖ ἀπό τήν ἴδια τήν κυβέρνηση ἡ ἐφαρμογή του) δέν μπορεί νά ἐξηγηθεῖ, πολύ περισσότερο πού αὐτά δέν γίνονταν σέ μακρινό νησί τοῦ Εἰρηνικοῦ ἀλλά στόν ἄμεσο ζωτικό χώρο ὄλων ὄσων τήν 21η Σεπτεμβρίου τοῦ 1976 «ἀνακάλυψαν τό σκάνδαλο». Ἐντίθετα, ἡ ἐνέργειά τους μοιάζει νά στήνει μιᾶ παγίδα σέ ὄλους ὄσους δέν εὐθύνονται γιά τίποτε περισσότερο ἀπό τό ὅτι δέν ἔκαναν αὐτές τίς σκέψεις πρὶν καταταγοῦν γιά νά ὑπηρετήσουν μειωμένη θητεία.

ΑΛΚΗΣ ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ

διαγυμνουφθαλμου

ΑΝΤΙΑΜΕΡΙΚΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΦΙΛΙΑ ΚΙΣΙΝΓΚΕΡ Ή ΚΑΡΤΕΡ

Υπάρχει ή εντύπωση, που κάθε μέρα προβάλλει περισσότερο έντονη, πώς ή νίκη του Κάρτερ στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές ανοίγει μια νέα φάση στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ: φάση ύφεσης της διεθνούς έντασης, διαλλακτικότητας, σεβασμού των δικαιωμάτων των άλλων λαών, και ιδιαίτερα των μικρών όπως ο δικός μας, τερματισμού των άπροκάλυπτων αμερικανικών επεμβάσεων. Ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας διαδίδεται ή άποψη ότι, μόλις ο Κάρτερ πάρει στα χέρια του τή ήνία τής χώρας του, ή Άμερική από πιστός φίλος τής Τουρκίας θά μεταμορφωθεί σε φίλο δικό μας, υπερασπιστή των δικαίων αιτημάτων τής Ελλάδας και τής Κύπρου. Σημαντική μερίδα του τύπου πασχίζει νά δώσει ή διάχυτη εντύπωση τή επιχειρήματα και τή στοιχεία που τής χρειάζονται για νά γίνει πεποίθηση. Και βέβαια δέν δυσκολεύεται νά θεωρήσει τήν αντικατάσταση του Κίσινγκερ, αυτού του σατανικού Μέτερνιχ τής εποχής μας, τή πιό τρανταχτό, τή πιό πειστικό επιχειρήμα.

Ή σημερινή στάση του άστικού κόσμου βασίζεται σε μιά παραδοχή: ότι όντως από τις ΗΠΑ δεινά πολλά έχουν προέλθει. Ή παραδοχή αυτή έχει τή σημασία της γιατί ο καθένας ξέρει πόσο ή αμερικανοφιλία μετρούσε στις πολιτικές και ιδεολογικές πεποιθήσεις του έλληνικού άστικού κόσμου όλη τή μεταπολεμική περίοδο. Ή Άμερική δέν ήταν μόνο Μεγάλος Σύμμαχος και προστάτης, αλλά αντίπροσώπευε μιά ήθική αξία κι ένα όραμα, ο αμερικανικός τρόπος ζωής ένα ιδεώδες, μπροστά στό όποιο ύποκλίθηκαν οί πάντες με άνυπόκριτο θαυμασμό. Ή Άμερική ήταν ο έλεύθερος κόσμος, ή δημοκρατία, ή εήμερία, ο πολιτισμός.

Όστόσο τή πράγματα, έπειδή δέν ήταν έτοι, ήρθε κάποια στιγμή που άποδείχτηκε κιόλας ότι δέν είχαν έτοι. Ή ανάμειξη των ΗΠΑ στην έπιβολή τής στρατιωτικής δικτατορίας, ή ένθερμη ύποστήριξη από μέρους της του δικτατορικού καθεστώτος, ή έπέμβαση στην Κύπρο, ή σημερινή ύποστήριξη τής Τουρκίας (για νά σταθούμε μόνο στα δικά μας) έφτιαξαν μιά άλλη εικόνα τής Άμερικανικής Αυτοκρατορίας διαφορετική από εκείνη του σχεδίου Μάρσαλ τής δεκαετίας του 1950-60. Στίς μέρες μας τή αμερικανικό είδωλο καταθρυμματίστηκε στή συνείδηση του έλληνικού λαού —άν ποτέ υπήρχε εκεί— και τή δεινά τής δικτατορίας έθρεψαν έναν σφοδρότατο αντίαμερικανισμό. Οί ιδεολόγοι τής αμερικανοφιλίας βρέθηκαν στή θέση του άπολογούμενου και χωρίς έλαφρυντικά κατηγορούμενου. Γι' αυτό και συχνά έδειξαν τήν πικρία τους άπέναντι στους μεγάλους προστάτες κλαυθυμρίζοντας τή «άντι του μάννα, χολή».

Ή άπολογητική στάση στην όποια ύποχρεώθηκε ο άστικός κόσμος κάθε άλλο παρά μπορούσε νά διασκεδάσει τή πράγματα, γιατί «τή γεγονότα ήταν ξεροκέφαλα». Γι' αυτό και ή περίοδος μετά τή μεταπολίτευση, από μιά άποψη, χαρακτηρίζεται από ένα είδος ιδεολογικής άμηχανίας του άστικού κόσμου. Στόν έντονο λαϊκό αντίαμερικανισμό δέν υπήρχε τίποτε τή πειστικό νά αντίταχθεί. Πάντως ή δεξιά στό σύνολό της δέν άγνόησε ούτε ύποτίμησε τή αυθόρμητο αντίαμερικανικό ρεύμα. Θέλησε νά τή άντιμετωπίσει: και για νά τή έκτονώσει, τή οικειοποιήθηκε δημαγωγικά. Ή μέθοδος ήταν άπλή: ύπερθεμάτισε σε αντίαμερικανισμό κατάλληλο για λαϊκή κατανάλωση, βομβαρδίζοντας τόν κόσμο με τή άτελείωτα σήριαλ περι μάγου Κίσινγκερ και CIA. Άλλά, έξω άπ' αυτή τή θορυβώδη έκστρατεία, άφησε όλα εκείνα τή οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά στοιχεία που στή συνάρθρωσή τους προκαλούν τήν έξάρτηση τής χώρας μας από τόν αμερικανικό ιμπεριαλισμό. Μέσα στό κλίμα του συρμού, ο ιμπεριαλισμός παρουσιάστηκε σαν λαϊκό ρομάντζο των πέντε δραχμών. Τή παραδείγματα χιλιάδες και καθημερινά: δέν έχει κανείς παρά νά ρίξει μιά ματιά στους πηχιάιους τίτλους των έφημερίδων.

[Πιστεύουμε, και μακάρι νά 'ναι ψέμα, ότι παρά τήν άφειδώλευτη άντιιμπεριαλιστική φρασεολογία οί άριστερές δυνάμεις δέν άποκάλυψαν τή δημαγωγία και δέν κατάφεραν νά μετατρέψουν τή αυθόρμητο αντίαμερικανικό φρόνημα του λαού σε πραγματικά άντιιμπεριαλιστική πεποίθηση.]

διαγυμνουοφδαλμου

Τά πάντα, λοιπόν, αποδόθηκαν στη δράση των «κακών» 'Αμερικανών και CIA. Για τὸ σῶμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἀμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ (πού σημαίνει, γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀμερικανικὴ κοινωνία καὶ τὶς σχέσεις της μὲ τὸν κόσμο) οὔτε λέξη. Τὸ παλιὸ ἐκεῖνο ἀμερικανικὸ ἰδεῶδες διατηρήθηκε διακριτικὰ σὰν πολὺτιμη ἐφεδρεία, καὶ μόνο γιὰ δύσμορφες ἀποφύσεις μίλησαν, αὐτὲς προσπάθησαν νὰ ἀποκόψουν ἀπὸ τὸν ὑγὴ κατὰ τὰ ἄλλα κορμὸ: ὅπως οἱ μάγοι πού, γιὰ νὰ σώσουν τὸ ὄλο, θυσιάζουν τὸ μέρος.

Σήμερα, οἱ ἀμερικανικὲς προεδρικές ἐκλογές, ἡ ἀποπομπὴ τοῦ Κίσιγκερ καὶ τῶν «κακῶν» ρεπουμπλικάνων λειτουργοῦν ἐξαγνιστικά. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Κάρτερ προσφέρει τὶς λαβὲς γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ πληγωμένου ἀμερικανικοῦ γοήτρου καὶ τῆς ἀμερικανοφιλίας. Ἀντιαμερικανισμός, λοιπόν, καὶ ἀμερικανοφιλία εἶναι δύο ἔννοιες τόσο συγγενικές στίς πεποιθήσεις τοῦ ἀστικῆς κόσμου ὥστε γρήγορα ἐναλλάσσονται, μὲ ἀντίτιμο ἕνα γοητευτικὸ χαμόγελο. Ἀρκεῖ πού ὁ νέος πρόεδρος εἶναι ἕνας δημοκράτης Ἀντικίσιγκερ, ἀρκοῦν οἱ δηλώσεις του ὅτι θὰ σταθεῖ στὸ πλευρὸ τῆς Ἑλλάδας...

Γιὰ τὴν καθαρὰ πολιτικὴ πλευρὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Κάρτερ παρατηρεῖται τὸ ἐξῆς περίεργο: ὅσο ἀνυπόκριτος εἶναι ὁ ἐνθουσιασμός γιὰ τὴν ἐκλογὴ του τόσο λιγότερο λόγος γίνεται γιὰ τὶς πραγματικὲς ἀντιθέσεις Δημοκρατικῶν καὶ Ρεπουμπλικάνων, δηλαδὴ γιὰ τὴν πολιτικὴ διαμάχη στίς ἴδιες τὶς ΗΠΑ καὶ τὸ νόημά της. Κι αὐτὸ ἔχει σημασία, γιατί δὲν πιστεύουμε ὅτι ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἐνὸς κόμματος καὶ ἡ ἴττα τοῦ ἄλλου εἶναι γεγονότα ἀσήμαντα ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, ὅτι οἱ δύο αὐτὲς γιγάντιες πολιτικὲς δυνάμεις εἶναι ταυτῶσμες καὶ ὁ ἀνταγωνισμός τους μὴ ἀπλὴ θεατρικὴ παράσταση. Ἡ ἐπικράτηση τῶν δημοκρατικῶν ἔχει τεράστια σημασία γιατί συνεπάγεται διαφορετικὲς πολιτικὲς ἐπιλογές ὅπως καὶ σταθερές, γιατί προωθεῖ διαφορετικὰ συμφέροντα, πού ἔχουν διαφορετικὲς ἀλλὰ καὶ πάγιες πολιτικὲς ἀνάγκες. Κατ' ἐπέκταση ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν ΗΠΑ θὰ παρουσιάσει ἀλλαγές καὶ θὰ ἐπιβεβαιώσει τὶς σταθερές της. Ἄν παραταῦτα καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση, τονίζοντας τὴν πλευρὰ τῶν σταθερῶν σημείων τῆς ἀμερικανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς —καὶ πού συνοψίζονται στὴν πολιτικὴ ἱμπεριαλιστικῆς κυριαρχίας—, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τοὺς δημοκρατικούς καὶ τοὺς ρεπουμπλικάνους, τὸν Φόρντ καὶ τὸν Κάρτερ, δύο πλευρές τοῦ ἴδιου νομίσματος, ὡστόσο δὲν μπορούμε νὰ παραβλέψουμε ὅτι ὅσο καιρὸ δεσπόζει ἡ μιά του πλευρὰ μᾶς γεννᾷ ἴδια ἀλλὰ καὶ *διαφορετικὰ πολιτικὰ προβλήματα*.

Τὸ περίεργο εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ὅτι γιὰ συγκεκριμένες διαφορές καὶ πάγιες σταθερές τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς λόγος δὲν ἔγινε. Ὁ Κάρτερ ἐξετάστηκε μόνο φυσιογνωμικά. Ὁ λόγος φυσικά δὲν ἦταν κάποια πνευματικὴ ὀλιγωρία. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ δεξιὰ πάνω ἀπ' ὅλα μετροῦσε καὶ μετράει ἡ ἀποκατάσταση τοῦ πληγωμένου ἀμερικανικοῦ γοήτρου, ἡ διάδοση τῆς ἀμερικανοφιλίας στὰ πλατιά λαϊκὰ στρώματα. Γι' αὐτὸ, στὴ γενικὴ ἀποδοχή: «ὁ Κάρτερ εἶναι καλύτερος», πού τόσο ἐντεχνα καλλιεργεῖται αὐτὲς τὶς μέρες, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πολιτικὸ πρόβλημα ἂν πραγματικὰ εἶναι καλός, καλύτερος ἢ χειρότερος, μᾶς ενδιαφέρει τὸ ἰδεολογικὸ νόημα πού ἔχει γιὰ τὸν δικὸ μας πολιτικὸ χῶρο ἡ ἐκλογὴ του. Ἐδῶ πρέπει νὰ εἶμαστε κατηγορηματικοί: *εἶναι καλύτερος γιὰ τὴν διάδοση τῆς ἀμερικανοφιλίας, γιὰ τὴν καταπολέμηση τοῦ λαϊκοῦ ἀντιαμερικανισμοῦ*. Εἶναι μιά σοβαρὴ ὠθηση γιὰ νὰ πιστέψει ξανά ὁ κόσμος στίς ἠθικὲς ἀξίες τοῦ «ἐλεύθερου κόσμου».

Μὲ τὴν ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου πού ἐλοχεύει ἀπὸ τὴν ἀναθέρμανση τῆς ἀμερικανοφιλίας μπορούμε νὰ ἐξετάσουμε τὶς διαφορές πού θὰ παρουσιάσει ἀναγκαστικά ἡ ἀμερικανικὴ πολιτικὴ, σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο καὶ στὸ χῶρο μας. Ἡ ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει νὰ μὴν ξεχνοῦμε τὶς σταθερές τῆς ἱμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς τῶν ΗΠΑ, εἴτε πρόεδρος τους εἶναι ὁ χαμογελαστός Κάρτερ εἴτε κάποιος σκυθρωπὸς ρεπουμπλικάνος.

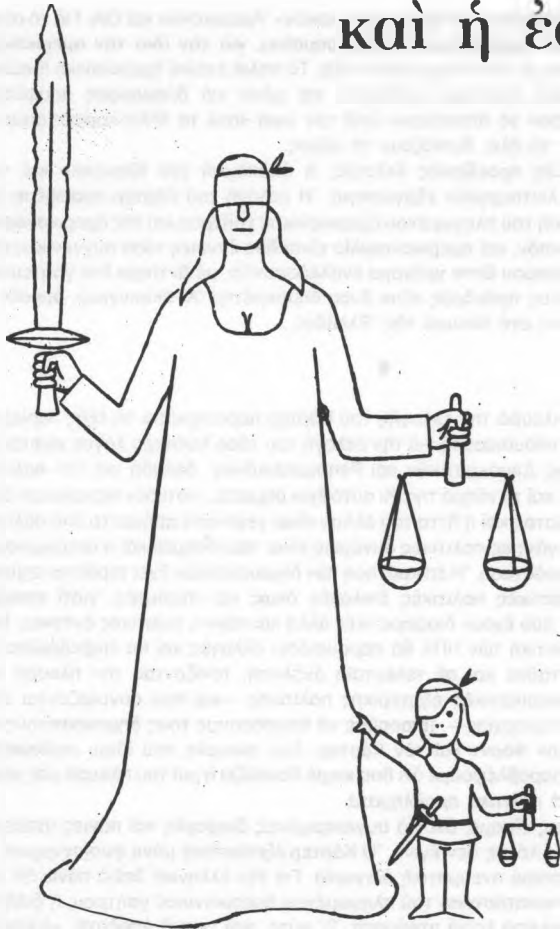
ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

Καταδίκες στρατιωτικῶν - ἀθώωσεις ἀστυνομικῶν

Οἱ δίκες τῶν βασανιστῶν καὶ ἡ ἔσωτερικὴ λογικὴ τους

τοῦ Γιώργου Καρρά

νη τοποθέτηση ἀπέναντι στοὺς βασανιστὲς ὑπογραμμίζει μερικὲς θεμελιώδεις διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία καὶ τὴ στρατιωτικὴ δικτατορία.

Δὲν θὰ επιχειρήσουμε ἐδῶ μιὰ ἀναλυτικὴ μελέτῃ τῶν βασανισμῶν ἢ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἔγιναν οἱ σχετικὲς δίκες. Θὰ ἀσχοληθοῦμε κυρίως μὲ τοὺς ὅρους ποὺ προσδιόρισαν, κατὰ τὴ γνώμη μας ἀποφασιστικά, τὴ στάση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ στοῦ ὅλο πρόβλημα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ μελέτῃ τῶν συναφῶν προβλημάτων κάθε ἄλλο παρὰ ἔχει ἀκολουθήσει κάποιον ἐπισημονικὸ δρόμο. Ἡ παρατήρηση ἰσχύει κυρίως γιὰ τὴν ἀριστερά, καὶ τὴν ἀντιπολίτευση γενικότερα. Πράγματι, ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς ὑπάρχει μιὰ γενικὴ συσκότιση τοῦ θέματος. Ἐν πολλοῖς ἡ μεθοδολογία ἀνάλυσης βασίστηκε σὲ ἠθικὰ κριτήρια. Χαρακτηριστικά, ὁ ἡμερησίος καὶ περιοδικὸς τύπος ἐπιδίδεται ἐδῶ καὶ δυὸ χρόνια σὲ μιὰ ἀνατριχιαστικὴ βασανιστηριολογία, ἀνάγοντας τὸ ὅλο πρόβλημα τῶν βασανιστηρίων σὲ προσωπικὸ βίτιο τῶν βασανιστῶν, ἢ στὴν καταχθόνια τακτικὴ κάποιων «σκοτεινῶν κύκλων τῆς ἀνωμαλίας». Ἡ μεθοδολογία αὐτὴ, κοντὰ στὶς ἄλλες ζημιὲς ποὺ προκάλεσε, ἰδεολογικοῦ καὶ πολιτικοῦ χαρακτήρα, ἀπομάκρυνε τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου κυρίως ἔπρεπε νὰ συγκεντρώσει τὴν προσοχή της: τὰ κοινὰ σημεῖα ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν μορφῶν καθεστῶτος κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία - στρατιωτικὴ δικτατορία· γιατί ὑπάρχουν στοιχεῖα τοῦ ἀστικοῦ κράτους μόνιμα καὶ ἐνύπαρκτα σὲ κάθε μορφὴ του, καὶ ἄλλα πάλι ποὺ ταιριάζουν ἰδιαίτερα σὲ ὀρισμένους μορφές. Ἡ καλύτερα, αὐτὰ τὰ ἰδιαίτερα στοιχεῖα ἀποκαλύπτουν τελικὰ τὴν ἰδιοτυπία κάθε ἐπιμέρους μορφῆς. Αὐτὴ ἡ γενικὴ ἀναλυτικὴ τοποθέτηση ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωσι τῶν βασανισμῶν καὶ τῶν ἀντίστοιχων βρογάνων ἀσκήσεως τῆς κρατικῆς βίας. Τὸ ὅλο θέμα λοιπὸν ἀνάγεται ὄχι σὲ κάποιον ἠθικὸ κώδικα καλῆς ἢ κακῆς συμπεριφορᾶς

Τὸ τέλος τῆς σειρᾶς τῶν δικῶν γιὰ τοὺς βασανιστοὺς εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο τὸ κλείσιμο τῶν λογαριασμῶν μὲ τὴ δικτατορία. Οἱ ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων καὶ ὁ σάλος ποὺ ἀκολούθησε ἔθεσαν δξύτατο τὸ πρόβλημα νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ δίκες σὰν γεγονὸς ἀποκαλυπτικὸ καὶ συνάμα διδακτικὸ γιὰ τὰ δεδομένα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ τόπου μας μετὰ ἀπὸ τὴν πτώση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας. Γιατί ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο κυβέρνησι καὶ ἀστικὸς πολιτικὸς κόσμος ἀντιμετώπισαν τὶς δίκες τῶν βασανιστῶν τῆς δικτατορίας φωτίζει πολλὲς πλευρὲς τῆς διαδικασίας ἐδραίωσης τοῦ νέου καθεστῶτος. Ταυτόχρονα ἡ διαφοροποιημέ-

των οργάνων του κράτους αλλά στον ιδιαίτερο ρόλο των οργάνων αυτών που καλύπτουν διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές ανάγκες στη μια ή στην άλλη περίπτωση.

Η κατάπιση αποτελεί καθημερινή πρακτική του αστικού κράτους: το κράτος διαθέτει το μονοπώλιο της νόμιμης βίας. Η άσκηση φυσικής βίας, ατομικής ή μαζικής, δεν είναι κι αυτή κάποια πρωτοτυπία: είναι συνυφασμένη με την έννοια του κράτους, ακόμη και με την έννοια του ονομαζόμενου «κράτους δικαίου». Η μορφή όμως που θα πάρει η άσκηση βίας, η ένταση και η κλίμακά της ποικίλλουν. Έτσι, το επίπεδο της πάλης των μαζών, οι πολιτικές και ιδεολογικές ανάγκες της εκάστοτε κυβέρνησης, ή επάρκεια των μηχανισμών νομιμοποίησής της —το πρόβλημα δεν είναι τεχνικό— και το δικαίκο σύστημα που θέτει κανόνες αυτοπεριορισμού και αυτοελέγχου στην κρατική εξουσία, προσδιορίζουν κάθε φορά τα όρια στην άσκηση της φυσικής βίας: μέσα στα όρια είναι το νόμιμο· έξω, το παράνομο. Δεν αποτελεί λοιπόν πρόβλημα αν η κρατική εξουσία θα ασκήσει ή όχι φυσική βία, αλλά ποιά είναι τα όρια της νόμιμης βίας, αν τα όρια αυτά γίνονται σεβαστά στην πράξη, αν έχουν ελαστικότητα και πόση. Τα προβλήματα αυτά είναι ιδιαίτερα κρίσιμα σήμερα που διανύουμε περίοδο συρρίκνωσης των θερμοθετημένων ορίων.

Οί βασανισμοί, συμπληρώνουμε, δεν αποτελούν ελληνική ιδιοτυπία, και μάλιστα της στρατιωτικής δικτατορίας. Τα τελευταία χρόνια ή μέθοδος έχει περάσει στην «τρέχουσα πρακτική» πολλών κρατών, ακόμη και κοινοβουλευτικών. Σ' όλο τον κόσμο, πλήθος οργανώσεις προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου (λχ. η «Διεθνής Άμνηστία») προσφέρουν καθημερινά άφθονα στοιχεία που δείχνουν την έκταση που έχει πάρει αυτή η πρακτική σε παγκόσμια κλίμακα.

Όπως και να 'ναι, το φαινομενικά απλό ίσως θέμα των βασανισμών —απλό γιατί δεν υπάρχει κανείς, ούτε οί ίδιοι οί θεράποντές του, που να μην το καταδικάζει— για να αντιμετωπιστεί συνολικά προσκρούει σε διάφορα εμπόδια. Τέτοιο εμπόδιο είναι η στάθμη της πολιτικής θεωρίας στη χώρα μας αλλά και διεθνώς. Μια ολοκληρωμένη μελέτη θα έπρεπε να στηριχτεί σε μια σχετικά επεξεργασμένη θεωρία για κάθε κλάδο του κρατικού μηχανισμού, δεδομένου ότι τα βασανιστήρια εμπλέκουν κλάδους τόσο διαφορετικούς όπως η δικαιοσύνη, ο στρατός, ή στρατιωτική αστυνομία, ή αστυνομία κ.λπ. Είμαστε εξάλλου έντελώς αναρμόδιοι να θίξουμε τη σημαντική νομική πλευρά του θέματος. Ωστόσο το γεγονός ότι το ισχύον δίκαιο δεν προβλέπει το αδίκημα του βασανισμού, ότι πρώτη φορά δικάζονται βασανιστές, ότι ο βασανισμός δεν αποδεικνύεται εύκολα —πράγμα που σωστά ή λάθος ανάγκαζε τους βασανισθέντες να αγωνιούν για να αποδείξουν πασίγνωστα γεγονότα, όχι όμως και αυτάποδείκτα για το δίκαιο— αποτελούν αντικείμενο μελέτης που θα φώτιζε τον τρόπο με τον οποίο το κράτος αντιμετωπίζει τη βία που το ίδιο ασκεί.

Τα προηγούμενα μας αναγκάζουν να αρκεστούμε σε μια εμπειρική προσέγγιση πολλών πτυχών του αντικείμενου που εξετάζουμε. Θα ξεκινήσουμε από μια βασική, εμπειρική διαπίστωση. Ο τρόπος που η

κυβέρνηση και ο αστικός πολιτικός κόσμος αντιμετωπίζουν τους βασανιστές δεν είναι ομοίμορφος. Κατ' επέκταση υπάρχει μια διαφοροποιημένη στάση της σημερινής εξουσίας απέναντι στους μηχανισμούς που σχετίζονται με την άσκηση της φυσικής βίας επί δικτατορίας. Χονδρικά μπορούμε να κάνουμε την ακόλουθη κατάταξη:

1. Οί βασανιστές της ΕΣΑ καταδικάστηκαν σε βαριές σχετικά ποινές, στιγματίστηκαν ήθικά, και ενγένη καταγγέλθηκε η πρακτική του σώματος αυτού. Έτσι, κυβέρνηση και αστικός πολιτικός κόσμος υπογράμμισαν κατηγορηματικά την απόσταση που τους χωρίζει από την τότε δραστηριότητα της ΕΣΑ.

2. Οί βασανιστές των Σωμάτων Ασφαλείας, Χωροφυλακής και Αστυνομίας Πόλεων, καταδικάστηκαν σε ελαφρότατες ποινές. Η γενική τάση της κυβέρνησης ήταν να άθωωθούν οί βασανιστές της κατηγορίας αυτής, να αποκατασταθούν τα αντίστοιχα σώματα, και γενικά να συγκαλυφθεί ή επί δικτατορίας πρακτική τους. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν θέλησε να κάνει σαφή την απόσταση που τη χωρίζει από την πρακτική των σωμάτων αυτών.

Την ισχύ των δύο διαφορετικών τρόπων αντιμετώπισης του ίδιου φαινομένου (βασανισμοί - βασανιστές) πιστοποιούν ορισμένες εμπειρικές παρατηρήσεις, και καταρχήν οί ίδιες οί ποινές: οί καταδίκες των έσατζήδων (άξιωματικών και στρατιωτών) είναι εξόφθαλα βαρύτερες από τις καταδίκες των άστυνομικών. Η διπλή επανάληψη της βασικής δίκης των έσατζήδων δεν οδήγησε παρά σε άσημαντες μειώσεις των ποινών. Στην περίπτωση των βασανισμών της «Ελλης», όπου το Άναθεωρητικό μείωσε σημαντικά τις ποινές, οί κυβερνητικοί παράγοντες, παρ' όλο το έλασσο διαμέτρημα των κατηγορουμένων, κατέστησαν σαφή τη διαφωνία τους με την ελαστικότητα του δικαστηρίου. Οί ποινές όμως δεν είναι το αποκαλυπτικότερο στοιχείο, αφού η δικαιοσύνη διατηρεί τη σχετική αυτονομία της ως προς την κυβέρνηση.

Από την άποψη που εξετάζουμε το ζήτημα, σημαντικότερο από τις ποινές είναι το κριτήριο της ήθικης (ιδεολογικής) καταδίκης της πρακτικής της ΕΣΑ: οί βασανιστές αυτοί καταδικάστηκαν άμετάκλητα από την όλη στάση του αστικού πολιτικού κόσμου, τον αστικό τύπο, τη συμπολίτευση και την αντιπολίτευση. Τα «άνθρωπόμορφα τέρατα» του ΕΑΤ/ΕΣΑ δεν έχουν θέση στο σημερινό καθεστώς.

Αντίθετα οί βασανιστές των σωμάτων ασφαλείας είχαν καλύτερη μεταχείριση: από όσους τελικά παραπέμφθηκαν, περισσότεροι από τους μισούς άθωώθηκαν, ενώ οί άθωωμένοι και καταδικασμένοι ως ένα χρόνο (έξαγορές, αναστολές κ.λπ.) ξεπερνούν τα έννεα δέκατα, όπως δείχνει μια πρόχειρη αποδελτίωση των περιπτώσεων. Είναι όμως ελάχιστα εκείνοι που τελικά παραπέμφθηκαν, και τα διάφορα βουλεύματα, οί προθεσμίες και η άρνηση να γίνει αποδεκτό το μεγαλύτερο μέρος των κατηγοριών, έπαιξαν το ρόλο τους σ' αυτό το σημείο. Η κυβέρνηση άρνήθηκε αυτή τη φορά να σχολιάσει τις εξωφρενικές και προκλητικές αποφάσεις.

Ιδιαίτερα ένδεικτικό είναι επίσης το γεγονός ότι η δίωξη των έσατζήδων κινήθηκε ατεπάγγελτα, ενώ για τους ασφαλίτες χρειάστηκαν μηνύσεις ιδιωτών. Αποκαλυπτική είναι, τέλος, η τάση να χωριστούν τα βασανιστήρια σε περιόδους πριν και μετά από το 1973

(στο σημείο όμως αυτό θα επανέλθουμε). Οί βασανιστές της αστυνομίας καταγγέλλθηκαν από τον αστικό τύπο, αλλά σε τόνο αρκετά ήπιο, χωρίς τα αποκρουστικά γκροπλάν του Θεοφιλογιαννάκου. Χονδρικά, ο αστικός τύπος τους αντιμετώπισε σαν άτομα, όχι σαν εκπροσώπους θεσμών-μηχανισμών.

Για να συγκεφαλαιώσουμε, μπορούμε να πούμε πώς, συγκρίνοντας τις σημαντικότερες δίκες, δηλαδή τις δίκες των εσατζήδων με τις δίκες στη Χαλκίδα και τις πρόσφατες στο Τριμελές Πλημμελειοδικείο και Τριμελές Έφετείο, πιστοποιούμε στο άκέραιο τις δύο τάσεις που επισημάναμε. Πρόκειται για δύο διαφορετικές τάσεις απέναντι στο ίδιο, φαινομενικά, πρόβλημα. Για να εξηγήσουμε τη διαφορά πρέπει να απαντήσουμε στο ερώτημα: ποιός δικαζόταν στις δίκες της ΕΣΑ και ποιός στις δίκες βασανιστών των Σωμάτων Ασφαλείας; Αυτό όμως μάς υποχρεώνει να θέσουμε το ζήτημα της φύσης του στρατού και της αστυνομίας ως κλάδων του κατασταλτικού μηχανισμού. Οί διαφορές, τελικά, δεν μάς ενδιαφέρουν μόνο από θεωρητική σκοπιά, αλλά, κυρίως, για να δοῦμε πώς συναρτώνται με τα δεδομένα της μετα-μεταπολιτευτικής Ελλάδας. Στη βάση αυτή, θα διαγνώσουμε τις ανάγκες της κυβέρνησης και, γενικότερα, του κοινοβουλευτισμού· συνακόλουθα, τους λόγους της διαφοροποιημένης, σε σχέση με την ΕΣΑ και την Αστυνομία, τακτικής της.

Ο στρατός αποτελεί μία συνιστώσα (έναν κλάδο) του κατασταλτικού μηχανισμού του αστικού κράτους, που περιλαμβάνει ακόμη τα σώματα ασφαλείας, τα δικαστήρια, τις φυλακές κ.λπ. Βέβαια κάθε κατασταλτικός μηχανισμός επιτελεί ταυτόχρονα και μιὰ ιδεολογική λειτουργία· και αντίστροφα, ακόμη και ο άμιγστερος ιδεολογικός μηχανισμός του Κράτους (π.χ. το Σχολείο) έχει τους δικούς του τρόπους καταναγκασμού, φυσικού ή ψυχολογικού — αναγκαίο συμπλήρωμα της βασικής του λειτουργίας. Πάντως ο προσορισμός του κατασταλτικού μηχανισμού έγκειται, κατά κύριο λόγο, στο να «έξασφαλίζει με τη βία (φυσική ή άλλη) τις πολιτικές συνθήκες της αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής που, σε τελευταία ανάλυση, δεν είναι παρά σχέσεις εκμετάλλευσης»· ταυτόχρονα «έξασφαλίζει με την καταπίεση (...) τις πολιτικές συνθήκες για τη δράση των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους».¹

Ο στρατός αποτελεί άκρογωνιαίο λίθο του κατασταλτικού μηχανισμού, πράγμα που θέτει ιδιαίτερα πολύπλοκα προβλήματα σε σχέση με την πολιτική εξουσία, με την οποία άλλωστε δεν ταυτίζεται παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κράτους εκτάκτου ανάγκης και μάλιστα της μορφής στρατιωτική δικτατορία.

Η λειτουργία της καταστολής αποτελεί καθημερινή πρακτική κάθε αστικού κράτους και, όπως είπαμε, άσκειται από ολόκληρη σειρά ειδικευμένα όργανα και αρμόδιους προς τοῦτο μηχανισμούς. Ο στρατός, σε σχέση με τους άλλους μηχανισμούς καταστολής, παρουσιάζει την έξης είδοποιό διαφορά: ως προς το

1. Louis Althusser, "Idéologie et appareils idéologiques d'État" (Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους), στη συλλογή *Positions*, Éd. Sociales, Παρίσι 1976, σελ. 89. Το δεύτερο μέρος του άρθρου αυτού («Για την ιδεολογία») δημοσιεύτηκε στο τεύχος 3-4 του *Πολίτη*.

σύνολο της κοινωνίας —δηλαδή τους εκτός στρατεύματος— αποτελεί έναν δυνάμει κατασταλτικό μηχανισμό που «επεμβαίνει άμεσα σε έσχατη ανάγκη σαν κατασταλτική δύναμη επεδρείας, όταν η αστυνομία και τα ειδικευμένα βοηθητικά σώματα της έχουν «ξεπεραστεί από τα γεγονότα»».² Έσχατη ανάγκη όμως, όπως ξέρουμε, μπορεί να μην ανακύψει επί δεκαετίες ολόκληρες, πράγμα που δεν ισχύει για την αστυνομία ή τη δικαιοσύνη. Ο στρατός, λοιπόν, είναι μὲν ταξικός μηχανισμός καταναγκασμού στην υπηρεσία των πολιτικών δυνάμεων της αστικής τάξης, σε περίοδο όμως κοινοβουλευτισμού ή θέση του είναι στους στρατώνες, μακριά από την πολιτική σκηνή. Αντίστροφα οί άμεσες ή έμμεσες επεμβάσεις του στην πολιτική ζωή χαρακτηρίζουν έναν κοινοβουλευτισμό αν όχι έτοιμόρροπο πάντως προβληματικό ή εικονικό.

Όστόσο, ανεξάρτητα από τις άμεσες πολιτικές επιπτώσεις που έχει ή κατασταλτική λειτουργία του στρατού (άλλα και ακριβώς λόγω αυτής της λειτουργίας) ο στρατός διαθέτει στο όπλοστάσιό του τη δυνατότητα να παίξει και αυτόνομο πολιτικό ρόλο, παρά τις όποιες διαβεβαιώσεις της κοινοβουλευτικής ιδεολογίας για το αντίθετο. Η δυνατότητα πολιτικής αυτόνομης του στρατού αποτελεί δομικό, θα λέγαμε, χαρακτηριστικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Η ένταση και ή συχνότητα με τις όποιες παρατηρείται στη χώρα μας το φαινόμενο, δεν είναι παρά ο δείκτης έγγραφης της στρατιωτικής επέμβασης ως εναλλακτικής επιλογής στο ίδιο το ελληνικό κράτος. Είναι γνωστή ή μεγάλη ποικιλία μορφών που πήρε ή επέμβαση του στρατού στην ελληνική ιστορία. Τελευταίος κρίκος στην ιστορία των επεμβάσεων, ή δικτατορία του 1967. Οί ιδιαιτεριές του καθεστώτος αυτού σημάδεψαν έντονα τη μεταδικτατορική περίοδο σε πολλούς τομείς. Πάντως πρόβλημα κεντρικό αποτέλεσε το γεγονός ότι την άμέσως προηγούμενη περίοδο ήταν ο στρατός ή μάλλον κάποια τμήματα του σώματος των Ελλήνων αξιωματικών που άσκούσαν την πολιτική έξουσία. Πρέπει λοιπόν να συνοψίσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά της πρόσφατης στρατιωτικής δικτατορίας, πράγμα αναγκαίο για να κατανοήσουμε τη στάση του κοινοβουλευτισμού απέναντι στο στρατό από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα.

Με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας, την άσκηση της έξουσίας την αναλαμβάνει «το νέο πολιτικό προσωπικό που διαμορφώνεται με βάση το στρατό, από το στρατό και περι το στρατό (...)». Ο πολιτικός ρόλος του στρατού πραγματώνεται στη βάση της στρατιωτικής ιεραρχίας, όπως διαμορφώθηκε από τη δικτατορία».³ Πρόκειται λοιπόν για μιὰ μετατόπιση της κυριαρχίας, στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού, από τις πολιτικές δυνάμεις του κοινοβουλευτισμού προς τις ένοπλες δυνάμεις, μετατόπιση που αναδεικνύει το στρατό σε κυρίαρχη πολιτική δύναμη

2. Στο ίδιο, σελ. 77.

3. Βλέπε ένδεικτικά Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, Στοχαστής, 1975 (1η εκδ.: Θεσσαλονίκη 1930) σελ. 40, 44 και 102, και Γιώργης Κατφόρης, *Η Νομοθεσία των Βαρβάρων*, Θεμέλιο, σελ. 34, 43. Έξανθλητική απαρίθμηση των πρόσφατων (1958-73) στρατιωτικών επεμβάσεων σε παγκόσμια κλίμακα, καθώς και παρατηρήσεις για την τυπολογία τους και την «τεχνικο-οργανωτική» πλευρά τους, βρίσκονται στο βιβλίο του Samuel E. Finer, *The man on the horseback*, Peregrine Books, 1976.

4. Α. Κράνης, «Από τον κοινοβουλευτισμό στη στρατιωτική δικτατορία», περιοδικό *Άγώνας*, τεύχ. 3., Παρίσι, Οκτ. 1972, σελ. 41.

του νέου καθεστώτος.⁵ Αυτό συνεπαγόταν αναγκαστικά μια αναδιοργάνωση του συνόλου των κρατικών μηχανισμών υπό τον έλεγχο του, ταυτόχρονο περιορισμό της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, και υπαγωγή τους σε κάποιον ιδεολογικό μηχανισμό που αυτονομείται και κυριαρχεί πάνω τους:⁶ τὸ στρατό, πὸν ἀναλαμβάνει καὶ τὴ διεύθυνση τῆς ἐκστρατείας νομιμοποίησης τοῦ νέου καθεστώτος. Μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ στρατοῦ στὴ διοίκηση καὶ ὄλους τοὺς μηχανισμούς, μὲ τὴν κατακυριεύση δηλαδὴ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ὁ στρατὸς εἶναι πλέον παρουσιά του, ὁ ἀξιωματικὸς κάνει αἰσθητὴ τὴν παρουσία του σὲ κάθε τομέα τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς, ὁ λαὸς ὅμως δὲν πειθεται· αὐτὸ υπαγορεύει τὴν ἐκ νέου προσφυγὴ σὲ ἄμεσα κατασταλτικὲς μεθόδους διακυβέρνησης. Ὁ φαῦλος κύκλος πὸν ἐντοπίζουμε δὲν παραλέμει σὲ κάποιου εἶδους στατικὴ ἀνακύκλωση· ἀντίθετα μάλιστα (στὴ διαπλοκὴ του μὲ ἄλλους παράγοντες: δράση τῆς ἀριστερᾶς, χρεοκοπία τοῦ ἀστικοῦ πολιτικοῦ κόσμου, στάση τῶν Ἀμερικανῶν κ.λπ.) γίνεται ἡ νέα κινητήρια δύναμη μίας κρίσης πὸν ἀπὸ καιρὸ σοβοῦσε στὰ ἑλληνικὰ πράγματα, καὶ πὸν τώρα ἐξελίσσεται μὲ ταχύτερο ρυθμὸ. Ἐννοοῦμε τὴν ιδεολογικὴ κρίση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστισμοῦ πὸν συνίσταται στὴν ἀναποτελεσματικότητά τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας. Ἡ διαφαινόμενη ἀποδέσμευση τῶν λαϊκῶν δυνάμεων τὴν ἀμέσως προδικτατορικὴ περίοδο, μὲ τὴ δικτατορία ὀξύνεται καὶ ἐδραιώνεται. Ἐὰς ἀκριβολογήσουμε: δὲν πρόκειται γιὰ μίαν κρίση τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας ἐγγένει· πρόκειται, πὸν εἰδικά, γιὰ ἀναποτελεσματικότητά τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς ιδεολογίας. Ἐχομε δηλαδὴ νὰ κάνουμε μὲ μίαν τάση ἀποδέσμευσης λαϊκῶν μαζῶν ἀπὸ τὴν ιδεολογία πὸν τίς συνδέει μὲ τὴν κρατικὴ ἔξουσία, μίαν ἀπομάκρυνση ἀπὸ ἐκείνη τὴ σχέση μὲ τὸν κρατικὸ μηχανισμό πὸν ἀποτελεῖ καὶ τὸν προνομιακὸ χῶρο ἀναπαραγωγῆς τῆς χειραγώγησής τους. Ἡ ρῆξις τῆς σχέσης λαϊκῆς μάζης-κρατικὴ ἔξουσία/κρατικὸς μηχανισμὸς ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς δικτατορικῆς περιόδου, τοῦ ὁποῖου εἰδικὴ μορφή ἀποτελεσε ἡ παθητικὴ ἀντίσταση τοῦ λαοῦ —φαινόμενο γενικευμένο— ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνεργητικὴ ἀντίσταση —φαινόμενο ὀπωσδήποτε λιγότερο θεαματικόν.

Ἐπιμείναμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπειδὴ πιστεύουμε πὸς ἔχει καθοριστικὴ σημασία γιὰ τὸ θέμα μας: πραγματικά, ἡ ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπιστεῖ αὐτὴ ἡ κατάσταση διαγράφει τὸ πλαίσιο ὅπου θὰ κινηθεῖ ἡ κυβέρνηση μετὰ ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση στὶς σχέσεις τῆς μὲ τὸν κρατικὸ μηχανισμό, ἄρα καὶ τὸ στρατό· καθὼς μάλιστα ὁ στρατὸς πλήττεται μετωπικὰ ἀπὸ τὴν ιδεολογικὴ κρίση, θὰ ἀπαιτήσῃ ἐντελῶς εἰδικὴ μεταχείριση.

5. Νίκος Α. Πουλαντζᾶς, *Ἡ Κρίση τῶν Δικτατοριῶν*, Παπαζήσης, 1975, σελ. 149.

6. Νίκος Α. Πουλαντζᾶς, *Φασισμὸς καὶ Δικτατορία*, Ὀλκός, 1975, σελ. 435.

7. Ὁ στρατὸς, ὅπως καὶ κάθε κλάδος τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἀποτελεῖ καὶ ιδεολογικὸ μηχανισμό τοῦ κράτους: εἶναι ὁ κατεξοχὴν χῶρος γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας, χῶρος γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς ιδεολογίας, καὶ ταυτόχρονα προνομιακὸς παραγωγὸς τῆς δικῆς του «στρατιωτικῆς» ιδεολογίας. Ἡ τελευταία εἶναι ἐξαιρετικὰ συνεκτικὴ, καὶ ἡ υπαγωγή σ' αὐτὴν εἶναι διακριτὴ ἀπὸ τὴν υπαγωγή σὲ κάποια συγκεκριμένη πολιτικὴ ιδεολογία· ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὸν κύριο παράγοντα συνοχῆς τοῦ στρατεύματος πού, μαζί μὲ ἄλλους, ἐξασφαλίζει τὴν «ὀργανικὴ ἀλληλεγγύη» τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τὴν ὑποταγὴ τοῦ φαντάρου στὴν ἱεραρχία (μαζὶ μὲ τὴν καταστολὴ ἢ τὸ φόβο καταστολῆς).

Κάτι ἄλλο πὸν πρέπει νὰ παρατηρήσουμε εἶναι ὅτι μὴ ἔξαρση τοῦ κατασταλτικοῦ ρόλου τοῦ στρατοῦ δὲν συνεπάγεται ὑποχρεωτικὰ ἀντίστοιχὴ ἔξαρση τοῦ πολιτικοῦ του ρόλου σὰ νὰ ὑπῆρχε ἓνα εἶδος γραμμικῆς ἀντιστοιχίας· οὔτε τὸ ἀντίθετο συμβαίνει πάντα. Ἔτσι ὁ στρατὸς ἀναδείχθηκε σὲ κυρίαρχο μηχανισμό τῆς δικτατορίας, καὶ ταυτόχρονα, λόγω τοῦ ἰδιαίτερου πολιτικοῦ βάρους τῆς ἄσκησης τῆς φυσικῆς βίας γιὰ ἐκεῖνο τὸ καθεστῶς, σὲ ἐπόπτη καὶ διευθυντὴ τῆς κατασταλτικῆς λειτουργίας τοῦ κράτους· δὲν ἀποτελέσασε, ὅμως, εὐθύς ἐξαρχῆς μηχανισμό τρέχουσας καταστολῆς, οὔτε ἡ ΕΣΑ αἰχμὴ στὴν ἄσκηση τῆς φυσικῆς βίας. Δὲν ἔμεινε βέβαια ἄπραγῃ· πάντως τῆ λειτουργία τῆς τρέχουσας καταστολῆς τὴν κράτησε ἡ ἀστυνομία. Κάπου μεταξὺ 1972-73 ἡ κατάσταση μεταβάλλεται, καὶ ἡ ΕΣΑ (στῆριγμα τῆς ἰωαννικῆς δικτατορίας) ἀσχολεῖται πλέον μαζικὰ μὲ ἀνακρίσεις, βασανιστήρια κ.λπ., καὶ, μαζί μὲ τὴν ἀστυνομία, γίνεται αἰχμὴ τοῦ κατασταλτικοῦ μηχανισμοῦ: ἡ ἐφεδρεία τοῦ ἀστικοῦ κράτους εἰσέρχει στὴ μάχη τὴν ἐφεδρεία τῆς. Ἡ περιοδολόγησις αὐτὴ ἔχει τὴ σημασία τῆς γιὰ πολλοὺς λόγους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι διαφάνηκε μίαν τάση διαφοροτικῆς ἀντιμετώπισης τῆς κάθε περιόδου ἀπὸ τὸν ἀστικὸν κόσμον καὶ τὴν κυβέρνηση. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε ὅταν μιλήσουμε γιὰ τὴν ἀστυνομία· ἐδῶ θὰ προσθέσουμε ἀπλῶς ὅτι τὴν πρώτη περίοδο τὰ βασανιστήρια (κατὰ κύριο λόγο στὴν Ἀσφάλεια καὶ τὴ Χωροφυλακὴ) πλήττουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τοὺς ἀριστεροὺς, ἐνῶ τῆ δεύτερη περίοδο ἡ μακάβρια πελατεία ἐμπλουτίζεται καὶ μὲ ἐκπροσώπους τοῦ ἀστικοῦ πολιτικοῦ κόσμου. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὴ στάση τῆς δεξιᾶς πὸν ὅλη τὴν πρώτη περίοδο τηρεῖ στάση ἀναμονῆς ἢ καὶ παθητικῆς ἀποδοχῆς τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, σχετίζεται ἐπίσης μὲ τὸ γεγονός ὅτι τὴν ἴδια περίοδο ἡ ἀντίσταση πρὸς τὴ δικτατορία προερχόταν ἀπὸ δυνάμεις σχεδὸν μόνο τῆς ἀριστερᾶς. Στὴ συνέχεια, ὅμως, ἡ ἄνοδος τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος, ἡ ἀπόρριψη τῆς παράταξης τῆς δικτατορίας ἀπὸ τὴ δεξιά (ὀριστικὴ ρῆξις), ἡ ἀρχόμενη οικονομικὴ κρίσις —πὸν ἐπαυξάνει τὴ λαϊκὴ ἀντίθεση— κάνουν τὸ καθεστῶς πολιτικὰ ἀσταθὲς καὶ τὸ ὑποχρεώνουν νὰ ἀρχίσει ἓναν σκληρὸ ἀγῶνα ἐπιβίωσης. Ἡ διάψευσις τοῦ μύθου τῆς ἐξομάλυνσης καὶ τῆς φιλελευθεροποίησης χάρις στὴ λαϊκὴ ἐξέγερση τοῦ Πολυτεχνεῖο, ἀφενὸς ἐνταφίασε τοὺς πρωταγωνιστῆς τῆς (Παπαδόπουλο - Μαρκεζίνη) καὶ ἀφετέρου (ἢ ταυτόχρονα) ἔφερε στὸ προσκῆνιο τὴν ὁμάδα τῶν «κानταφικῶν» ἀξιωματικῶν τοῦ Ἰωαννίδη, πὸν κύριο στήριγμά τους εἶχαν τὴν ΕΣΑ, μηχανισμό καταστολῆς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἴδιου τοῦ στρατεύματος. Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς καὶ γιατί ἡ ὁμάδα αὐτὴ τῶν ἀξιωματικῶν ἀπέκτησε τὴ δύναμη νὰ κατακτήσῃ τὴν ἐξουσία μετὰ τὸ Πολυτεχνεῖο. Ὅμως, ἡ πολιτικὴ προβολὴ τῆς ΕΣΑ τὴ μετέτρεψε αὐτόχρονα σὲ μηχανισμό καταστολῆς γενικῆς χρήσεως· πῆρε δηλαδὴ τὸ ρόλο καὶ τῆς ἀστυνομίας, πὸν τώρα πέρασε σὲ δεύτερη μοίρα. Κατ' ἐπέκταση, ἐπειδὴ ὁ κίνδυνος γιὰ τὸ ἰωαννικὸ καθεστῶς δὲν προερχόταν πλέον μόνο ἀπὸ τὴν ἀριστερὰ ἀλλὰ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ μερίδες τοῦ στρατοῦ, ἡ ΕΣΑ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρώτη, τὴν παπαδοπουλικὴ περίοδο, καταδίωξε πολίτες ὄλων τῶν παρατάξεων, καθὼς καὶ στρατιωτικούς. Ἐδῶ ἐπίσης πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε

ὅτι ἡ ΕΣΑ δρᾷ ὄχι μόνο ὡς κατασταλτικός μηχανισμός ἀλλὰ συνάμα καὶ ὡς ἰδεολογικός μὲ τονισμένο ρόλο, ἀφοῦ ἐκεῖ κυρίως πάει νὰ χαλκευτεῖ ἐκείνη ἡ ἰδιότυπη «κανταφική» ἀντικοινοβουλευτική ἰδεολογία. Ἔτσι, ἐπισημαίνουμε ἕναν πρόσθετο λόγο πού καθόρισε τὴ στάση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ ἀπέναντι στὴν ΕΣΑ.

Τώρα τὸ γεγονός ὅτι μέρος τοῦ ἴδιου τοῦ στρατοῦ χρησιμοποιεῖ τὰ βασανιστήρια ὡς μέσο ἐξόντωσης τῶν πολιτικῶν τοῦ ἀντιπάλων θέτει ἕνα ἀκόμη σημαντικό πρόβλημα: τὴν ὀλοσχερῆ κατάλυση τῆς ἴδιας τῆς ἱεραρχίας τοῦ στρατοῦ, ἀλλὰ καί, πράγμα σημαντικότερο, τῆς ἔννοιας τῆς ἱεραρχίας, ἢ διαφορετικὰ τῆς ἰδεολογίας πού γεννᾷ ἱεραρχία - ὑπαγωγή μὲ βάση ἕνα ὀρισμένο τυπικό, μὲ βάση δηλαδή τὸν κανονισμό τοῦ στρατοῦ. Πράγματι, τὸ γεγονός ὅτι τὰ βασανιστήρια γίνονται ἀπὸ στρατιωτικούς καὶ σὲ βάρος στρατιωτικῶν ἀνεξαρτήτως τυπικοῦ βαθμοῦ ἔχει τὴν ἐξῆς συνέπεια: ἀπὸ τὸ χρυσὸ κανόνα τῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας: ὑπακοὴ «ἀνευ ἀντιλογίας» στοὺς ἀνωτέρους, περνάμε στὴ φυσικὴ-σωματικὴ ἐξόντωση ἀκόμη καὶ ἀνωτέρων. Οἱ κίνδυνοι πού κατὰ τὴ μεταδικτατορικὴ περίοδο ἐγκυμονοῦσε αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ὀργανωτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ διατάραξη τοῦ στρατεύματος (καὶ πού φάνηκαν περισσότερο στὴ διάρκεια τῆς ἐπιστράτευσης) ἦταν εὐγλωττοί.

Συνοψίζουμε τώρα τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπισε ἡ διάδοχη κατάσταση, κατάσταση πού τυπικά καὶ οὐσιαστικά κινήθηκε μὲ βάση τὶς ἀρχές τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας:

— ὁ στρατὸς ἔχει βγεῖ ἀπὸ τοὺς στρατῶνες γιὰ ἐφτὰ ὀλόκληρα χρόνια, βουλευέται, καὶ τὰ νέα ἠγετικά κλιμάκια του ἀσχοῦν τὴν ἐξουσία.

— ἐντείνεται στὸ ἔπακρο ὁ ἰδεολογικός του ρόλος, ὑποτάσσει χωρὶς ἀντίσταση τοὺς ἰδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους, καὶ τοὺς ἐπιστρατεύει γιὰ νὰ πετύχει τὴ νομιμοποίηση τοῦ καθεστώτος.

— ὄντας ἐνσάρκωση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας συμβάλλει στὴν ἔξαρση τῆς ἰδεολογικῆς κρίσης πού περιγράψαμε (τῆς ἀδυναμίας νὰ κερδηθεῖ ἢ ἐμπιστοσύνη τῶν μαζῶν), πράγμα πού πλήττει καὶ τὸ δικό του κύρος.

— ἡ ἄμεση καὶ ἀπροκάλυπτη συμμετοχὴ του στὴν ἄσκηση τῆς φυσικῆς βίας καὶ τῶν βασανισμῶν ἐντείνει τὴ διαδικασία ἰδεολογικῆς καὶ ὀργανωτικῆς ἀποσύνθεσης τοῦ στρατεύματος.

— ἡ ἄσκηση φυσικῆς βίας σὲ βάρος τυπικά ἀνωτέρων θέτει σὲ κίνδυνο τὴν ἱεραρχία, τὴν ἔννοια τῆς ἱεραρχίας, καὶ τὴν εὐρρυθμὴ λειτουργία του.

Μὲ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται μιὰ νέα ἰσορροπία. Ἐνα ἀπὸ τὰ καθήκοντα τῆς νέας κοινοβουλευτικῆς κυβέρνησης εἶναι ἡ καλλιέργεια τοῦ ἰδεολογικοῦ κλίματος πού θὰ ἐπιτρέψει στὴν πολιτικὴ (κοινοβουλευτικὴ) ἰδεολογία τῆς νὰ ἐπιβληθεῖ. Ἡ προϋπόθεση αὐτὴ στερέωσης τοῦ καθεστώτος δὲν εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἐξασφάλιση κάποιας προσωρινῆς πολιτικῆς ἰσορροπίας, εἶναι δὲ ἐν πολλοῖς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἄμεσο πολιτικὸ συσχετισμὸ πού ἀνεπιφύλακτα ἀναδεικνύει τὴν κυβέρνηση Καραμανλῆ σὲ μόνη δυνατὴ λύση. Πιο εἰδικά, πρέπει νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς κρατικῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας ὡς πρὸς τὸ σύνολο τοῦ ἀστισμοῦ, πού σημαίνει, μὲ τὴν πειθὴ τῶν λόγων καὶ τῶν ἔργων, ἀπόκτηση τῆς ἐμπιστοσύνης στὴν κοινοβουλευτικὴ μορφή διακυβέρνησης. Καί, παράλληλα, πρέπει νὰ

ἐπανασυνδεθοῦν οἱ μάζες μὲ τὴν κρατικὴ ἐξουσία, νὰ ἐπανασυνδεθοῦν τὰ νήματα. Τὸ καθήκον αὐτὸ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ γίνεῖ συνείδηση τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς Δεξιᾶς καὶ Κεντροδεξιᾶς, ἐκφράστηκε δὲ ἐπανειλημμένα μὲ θαυμαστὴ ἀκριβολογία καὶ διαύγεια: «Ἐθνικά καὶ ἠθικά δοσίλογοι εἶναι τὰ κρατικὰ ὄργανα πού στὴ δικτατορία διέρρηξαν μὲ τὴ συμπεριφορά τους τὸν σύνδεσμο μεταξὺ κράτους καὶ πολιτῶν. Αὐτοὶ καταδικάστηκαν ἀμετάκλητα στὴ συνείδηση τῶν ἥρεμα ἀλλὰ ὀρθὰ σκεπτομένων Ἑλλήνων, ἄσχετα ἀπὸ τὴν δικαστικὴ δίωξη καὶ καταδίκη τους».⁸

Πιστεύουμε ὅτι οἱ συγκεκριμένες δίκες δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ἐπιβεβαίωση τῆς πορείας πού ἡ κυβέρνηση (μέσα ἀπὸ μιὰ ἀντιφατικὴ ὀλωσδήποτε πορεία καὶ μὲ δείκτη ἀποτελεσματικότητας περιορισμένο ἀπὸ τὸν γενικὸ συσχετισμὸ) ἀκολούθησε γιὰ νὰ ξαναπιστέψει ὁ λαὸς στὸ κοινοβούλιο, στὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ τὰ κόμματά της, νὰ ξαναπιστέψει στὴν ἰδέα τοῦ δημοκρατικοῦ-ἐθνικοῦ στρατοῦ, τοῦ στρατοῦ ὑπεράνω κομμάτων, πολιτικῆς καὶ τάξεων. Ἔτσι, ὁ στρατὸς ἔπρεπε νὰ καθαρθεῖ στὴν ἐθνικὴ πηγὴ, ἔπρεπε νὰ ἐξαγνιστεῖ, κυριολεκτικὰ («ὕλικά») καὶ μεταφορικὰ· γιὰ τὸν ἀντὶς γραμμὲς του (ἢ καὶ ἔξω ἀπ' αὐτές) συνεχίζον νὰ κυκλοφοροῦν βασανιστὲς ἄρμαῖοι καὶ ἀτιμώρητοι, τότε ἡ κυβέρνησις δὲν θὰ εἶχε πολλὰ πιθανότητες οὔτε τὸ λαὸ νὰ πείσει, οὔτε τὸ στρατὸ νὰ τιθασεῖ, οὔτε τὴν ἱεραρχία, οὔτε τὴ συνοχὴ τοῦ στρατεύματος νὰ ἐδραιώσῃ, πράγμα ἀναγκαῖο, ὄχι μόνο μὲ βάση τοὺς γενικούς πολιτικούς λόγους, ἀλλὰ καὶ ἐνόψει τῆς ἐθνικῆς περιπλοκῆς.⁹ Οἱ καταδίκες τῶν βασανιστῶν τοῦ στρατοῦ (ποινικὲς ἀλλὰ κυρίως ἠθικὲς, ὅπως εἴπαμε) θέλησαν νὰ στιγματίσουν τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένοι ἀξιωματικοὶ παρέσταν τὸν στρατεῦμα σὲ μιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλοίωση τῆς ἀποστολῆς του. Ὅμως, παρὰ τὶς καταδίκες (ἢ καλύτερα, ἀκριβῶς λόγω τῶν καταδικῶν), δὲν καταδικάστηκε συλλήβδην ὀλόκληρο τὸ στρατεῦμα· ἀντίθετα ἐξαγνίστηκε. Στὴν ἀποκάλυψη συνέβαλε καὶ ἡ ἐπέμετρον προβολῆς τῆς δράσης ὄσων στρατιωτικῶν δεινοπάθησαν ἀπὸ τὴ δικτατορία.

Θὰ τελειώσουμε τὸ κεφάλαιο περὶ στρατοῦ μὲ ἕνα τελευταῖο σημεῖο, πρώτιστος ὅμως σημασίας. Ὁ στρατὸς στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, λόγω κυρίως τοῦ βάρους τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος (μὲ ὅποια μορφή κι ἂν ἐμφανίστηκε), ἦταν ἐκεῖνος πού ἐνσάρκωσε τοὺς πόθους τοῦ ἑλληνισμοῦ, πού ἀναδείχθηκε σὲ φύλακα τῶν συνόρων καὶ ὑπερασπιστὴ τῶν ἐθνικῶν αἰτημάτων, πού σὲ ἐπιθετικούς ἢ ἀμυντικούς πολέμους ἀποτελέσε τὴν αἰχμὴ τοῦ μαχόμενου ἔθνους· ἦταν, τέλος, αὐτὸς πού, στὸ μυαλὸ τοῦ Ἑλλήνα, ἔδινε σάρκα καὶ ὀστά στὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία. Δὲν εἶναι, νομίζουμε, ὑπερβο-

8. Ὁμιλία τοῦ βουλευτῆ τῆς ΕΔΗΚ Γ. Χιονοῖδη στὴ Σχολὴ Ἐπιμορφώσεως Στελεχῶν τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας, ὅπως ἀποδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἀγλὴ τῆς 14.10.76. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μας.

9. Εἶναι σημαντικό στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ κυβέρνησις ἐξασφάλισε τὴν ἐπιστροφή τοῦ στρατοῦ στοὺς στρατῶνες καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τυπικῆς ἱεραρχικῆς δομῆς του. Ταυτόχρονα προχώρησε στὴν οὐσιαστικὴ «ἀποχουντοποίηση», μὲ τὴ μόνη δυνατὴ ἔννοια τῆς λέξης: τὴν καταστροφή τοῦ χουντικοῦ πυρήνα, τὴν πολιτικὴ ἐκμηδένισή του, τὴν ἐκκαθάριση τοῦ στρατοῦ ἀπὸ πρωτεργάτες καὶ ἄμεσους συνεργούς, καὶ τὴν προώθηση ἀντιχουντικῶν, καραμανλικῶν ἢ οὐδέτερον ἀξιωματικῶν σὲ καίρια πόστα. Αὐτοὶ, βέβαια, πού μὲ τὴν ἀποχουντοποίηση καταλαβαίνουν τὴ συντριβὴ «δομῶν καὶ θεσμῶν πού γεννοῦν... κ.λπ.», ζητοῦν ἀπὸ τὸν Καραμανλῆ νὰ προχωρήσει, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, στὴν «ἀποαστικοποίηση».

λή να ποῦμε ὅτι ὁ ἱστορικά ἰδιαίτερος ρόλος τοῦ στρατοῦ στὴ διαχείριση τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων τὸν ἐξειδίκευε ἐκ τῶν πραγμάτων σὲ κύριο ὄργανο διάπλασης τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας. Βέβαια ὁ ρόλος αὐτὸς δέχτηκε σοβαρὰ πλήγματα κατὰ τὴν κατοχὴ καὶ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Στὴ συνέχεια, ἡ σύνδεση τοῦ στρατοῦ μὲ τὸ ΝΑΤΟ, τὸν ἀμερικανικὸ ἰμπεριαλισμὸ, κατέστησε τὸ ὄργανο αὐτὸ σχετικὰ ἀναποτελεσματικὸ, δηλαδή μὴ δραστικὸ γιὰ τὴ διαμόρφωση-τόνωση τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας. Ἡ μεγάλη ἀφερεγγυότητα ἦρθε, φυσικὰ, μὲ τὴ δικτατορία τῆς 21ης Ἀπριλίου, καὶ ἀποδείχτηκε περίτρανα στὴν ἐπιστράτευση τοῦ προπέρσινου Ἰουλίου. Παρ' ὅλη τὴν ἀδιαμφισβήτητη διάθεση τῶν κληρωτῶν καὶ τῶν ἐπιστράτων νὰ διαφυλάξουν τὴν ἀκεραιότητα τῆς χώρας, ἕνας ἄλλος παράγοντας, ἕνα μείζον πρόβλημα, ὑπερκάλυψε τὸν κίνδυνο τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιβουλῆς, δημιουργώντας, ἔτσι, ἕναν ἄλλου τύπου «ἐθνικὸ» κίνδυνο γιὰ τὴ δικτατορικὴ πολιτικὴ ἐξουσία (καὶ ὄχι μόνο γι' αὐτήν): τὸ ἀντιδικτατορικὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ. Ὁ παράγοντας αὐτός, ἄλλωστε, διάσπασε τὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο τοῦ στρατοῦ, τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ του. Ἐδῶ δηλαδή ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ λαοῦ (καὶ τῶν ἐπιστράτων) ὑπερίσχυσε τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας, ἡ μᾶλλον τὴν προσάρμοσε στὶς δικές της ἀνάγκες: «νὰ φύγει πρῶτα ἡ χούντα». Ὅλοι ξέρομε τί ρόλο ἔπαιξε ἡ καταρροή τῆς συμπαγούς δομῆς τοῦ στρατοῦ στὴν κατάρρευση τῆς ἰωαννινικῆς δικτατορίας καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν νέων πολιτικῶν συνθηκῶν.

Σήμερα, ἐδῶ καὶ δυὸ ὀλόκληρα χρόνια, ἡ ὄξυνση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος ἐπιβάλλει στὴν κυβέρνηση τὸ ἄμεσο καθήκον νὰ πείσει γιὰ τὴ διάθεσή της νὰ χειριστεῖ ἐθνικὰ τὸ πρόβλημα καὶ νὰ τονώσει τὸ ἐθνικὸ φρόνημα. Τὸ καθήκον αὐτὸ πρακτικὰ ἐξειδικεύεται στὸ νὰ καταστήσει καὶ πάλι τὸ στρατὸ φερέγγυο, νὰ τὸν «ἀποχουντοποιήσει», νὰ πείσει ὅτι ἐσέβε-

ται τὴ λαϊκὴ κυριαρχία. Ἔτσι, καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ, συναντᾶμε τοὺς πολιτικούς καὶ ἰδεολογικοὺς λόγους πού ἐπέβαλαν τὴ σχετικὴ βαρῦτητα ποινῶν στὶς καταδικές τῶν βασανιστῶν τοῦ στρατοῦ. Γιατὶ σὲ ἀντίθετη περίπτωση θὰ διακυβευόταν ἡ συνοχὴ τοῦ στρατοῦ καὶ ἡ μαχημότητά του. Εἶπαμε, ἡ ἐθνικὴ ἰδεολογία δὲν μπορεῖ ἀέναο νὰ φαλκιδεύει τὴν πάλη τῶν τάξεων.

Ἡ ἀστυνομία εἶναι καὶ αὐτὴ κλάδος τοῦ κατασταλτικοῦ μηχανισμοῦ. Αὐτὸς ὅμως ὁ γενικὸς χαρακτηρισμὸς χρειάζεται ἐξειδίκευση. Μιὰ πρώτη παρατήρηση δείχνει ὅτι ἡ ἀστυνομία γενικὰ ἔχει περιορισμένο (αὐτόνομο) πολιτικὸ ρόλο, ἂν καὶ βρῖσκουμε περιοδούς πού πιστοποιοῦν μιὰ ἰδιαίτερη ἔξαρση τῆς πολιτικῆς δράσης της, ὅπως π.χ. στὴ δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου.¹⁰ Κατὰ τὴν πρόσφατη δικτατορία ἡ πολιτικὴ σημασία τοῦ ρόλου τῆς ἀστυνομίας αὐξήθηκε ἀναμφισβήτητα, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ ὀφείλεται σὲ κάποια ἰδιαίτερη πολιτικὴ αὐτονομία της σὲ σχέση μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ὁ τονισμὸς τοῦ πολιτικοῦ τῆς ρόλου θὰ λέγαμε ὅτι ὀφείλεται στὴν αὐξηση τοῦ εἰδικοῦ πολιτικοῦ βάρους τῆς καταστολῆς, ἔργου κατεξοχῆς τῆς ἀστυνομίας, στὴν ὅλη μέθοδο τῆς δικτατορικῆς διακυβέρνησης. Μποροῦμε λοιπὸν μὲ βεβαιότητα νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι τὸ σῶμα αὐτὸ δὲν μετείχε στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὅποια ἐμπλοκὴ, τὴν ἰδεολογία καὶ τὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις τῶν ἀστυνομικῶν (ἂν ἦταν ἢ δὲν ἦταν μὲ τὴ χούντα), ἡ ἀστυνομία, ὡς σῶμα, πέρασε ἀπρόσκοπτα στὴν ὑπηρεσία τῆς δικτατορίας καὶ ἐκτέλεσε περίπου «εὐδυνείδητα» τὰ καθήκοντά της, χωρὶς ἡγετικὲς φιλοδοξίες ἢ φανερὴ συμμετοχὴ στὶς φατρίες πού πλαισιώναν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τῆς δικτατορίας. Οἱ ἀστυνομικοὶ ἐκτέλεσαν τὰ καθήκοντά τους ἀπέναντι στὸ κράτος μὲ τὴν πίστη πού πρέπει νὰ χαρακτηρίζει τὸν δημόσιο ὑπάλληλο. «Εἴμαστε ἀστυνομικοὶ καὶ κάναμε τὴ δουλειά μας», εἶπε χαρακτηριστικὰ ὁ Μπάμπλης.

Μὲ τὴ μεταπολίτευση ὁ ἴδιος μηχανισμὸς πέρασε πάλι ἀπρόσκοπτα στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινοβουλευτικῆς κυβέρνησης. Μὲ αὐτὸ δὲν ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ δικτατορία στὸν κοινοβουλευτισμὸ πραγματοποιήθηκε χωρὶς συγκρούσεις στὸ σῶμα τῶν ἀστυνομικῶν. Ἀντίθετα συγκρούσεις ὑπῆρξαν καὶ ἐκεῖ. Δημοσιογραφικὲς πληροφορίες ἀναφέρουν λογουχάρη ὅτι ἀπολύθηκαν σταδιακὰ περίπου 600 ἀστυνομικοί.¹¹ Ἄλλο ὅμως δημόσιος, πολιτικὸς καὶ ἠθικός, στιγματισμὸς, καὶ ἄλλο ἀπόλυση πού γίνεται μὲ βάση τὶς διοικητικὲς ἀρχές καὶ θέσμοι. Ἡ ἀπόλυση ἐδῶ εἶναι ὑπόθεση αὐστηρὰ ἐσωτερικὴ τοῦ σώματος. Δὲν χωράει δηλαδή ἀμφιβολία ὅτι καὶ ἡ ἀστυνομία πλήρωσε κάποιο τίμημα, διότι ἔπρεπε, κατὰ κάποιο τρόπο, καὶ αὐτὴ νὰ ἐκκαθαριστεῖ ἀπὸ ἄτομα ταυτιζόμενα μὲ τοὺς ἡγετικούς κύκλους τῆς δικτατορίας, ἀφοῦ ἡ παραμονή τους στὸ σῶμα θὰ μπορούσε νὰ ὑποσκάψει τὴν ἐνότητά του μὲ καταστρεπτικά, ἴσως,

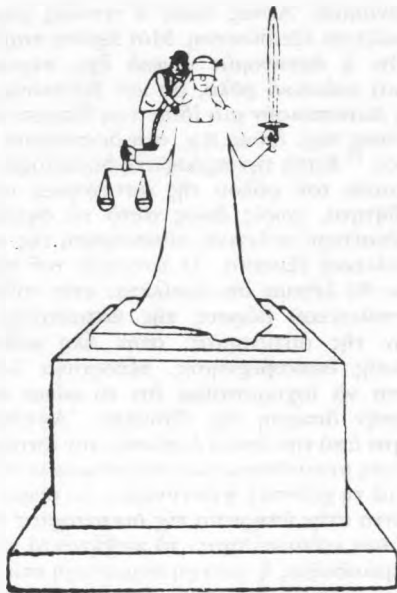
10. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς ἀστυνομίας στὴ μεταξικὴ δικτατορία, βλ. Ἄγγελος Γ. Ἐλεφάντης, *Ἡ Ἐπαγγελία τῆς Ἀδύνατης Ἐπανάστασης. ΚΚΕ καὶ ἀστυρισμὸς στὸν μεσοπόλεμο*, Ὀλκός, 1975, σελ. 172. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς ἀστυνομίας στὰ ἀμιγῆ φασιστικὰ καθεστῶτα τοῦ μεσοπολέμου, βλ. Πουλαντζᾶς, *Φασισμός...* ὅπ. παρ., σελ. 456 καὶ 469.

11. *Τὸ Βῆμα*, 21.12.75.

αποτελέσματα για την κυβερνητική πολιτική.

Και μέσα σε συνθήκες, λοιπόν, κοινοβουλευτισμού ή άστυνομία δεν μπορεί να θέλει να αναλάβει πολιτική πρωτοβουλία. Από την άποψη αυτή, πολιτικός κίνδυνος για την κυβέρνηση δεν υπάρχει. Άλλωστε στη διάρκεια της τελευταίας διατίας, παρά τα λεγόμενα, η άστυνομία σε γενικές γραμμές δεν έδρασε ανεξάρτητα από την πολιτική εξουσία (φυσικά οι μικροπρωτοβουλίες και ακόμη οι μικροπαρεκτροπές ή υπερβάσεις των ορίων είναι μέσα στους κανόνες του παιχνιδιού).

Η κυβέρνηση —κι αυτό είναι το σημαντικό— έχει ανάγκη από μια άστυνομία που να λειτουργεί εύρυθμα, και το έχει πετύχει. Άν οι στρατιωτικοί πρέπει να μείνουν (και μπορούν να μείνουν, τουλάχιστο σήμερα) στους στρατώνες ή στα σύνορα, η άστυνομία ούτε μπορεί, ούτε πρέπει να μείνει κλεισμένη στα «τμήματα». Για την άστική δημοκρατία η άστυνομία και τα σώματα ασφαλείας δεν είναι κάποιος δύναμι μηχανισμός καταστολής· είναι, αντίθετα ο κύριος τρέχων, έσσει έδων κατασταλτικός μηχανισμός (και) του κοινοβουλευτικού κράτους. Είναι δηλαδή το σώμα εκείνο που βοίσκεται σε καθημερινή κινητοποίηση για να καταστείλει (έκτος από την εγκληματικότητα) τα κοινωνικά κινήματα, για να αντιμετωπίσει —με λιγότερη ή περισσότερη δημοσιότητα, αδιάφορο— κάθε εκδήλωση ατόμου, ομάδας, κόμματος, ή και του λαϊκού κινήματος στο σύνολό του, που η κυβέρνηση θεωρεί ότι βλάπτει ή στην προοπτική της θα βλάψει τα κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα που διαχειρίζεται. Η καθημερινή δραστηριότητα της άστυνομίας παίρνει τεράστια ποικιλία μορφών, οι οποίες κυμαίνονται από την προληπτική καταστολή που προκαλεί ή άπλή παρουσία του άστυφύλακα («δ φόβος του χωροφύλακα») ως την άπροκάλυπτη άσκηση φυσικής βίας σε μαζική κλίμακα. Και η προληπτική καταστολή μπορεί έν ριπή όφθαλμού να μετατραπεί σε άμεση φυσική καταστολή. Με δυό λόγια: άν, σχηματικά, ο στρατός αποτελεί την έφεδρεία του μηχανισμού κατα-

στολής, η άστυνομία είναι η έμπροσθοφυλακή του.

Οι ουσιαστικότερες, από κάθε άποψη, διαφορές δικτατορικού και κοινοβουλευτικού τρόπου διακυβέρνησης, για την περίπτωση της άστυνομίας, σημαίνουν ότι ο ρόλος της έγγράφεται σε ένα νέο πλαίσιο, πλαίσιο που προσδιορίζεται από τις νέες πολιτικές και ιδεολογικές ανάγκες του κοινοβουλευτισμού, από τις νέες δυνατότητες που άνοίγονται για την πάλη των λαϊκών δυνάμεων μέσα στους θεσμούς της άστικής δημοκρατίας, και από το άναγκαίο ποσοστό άυτοελέγχου και άυτοπεριορισμού που διέπει ένα κοινοβουλευτικό κράτος.

Σε αντίθεση, όμως, με άλλους κλάδους του κρατικού μηχανισμού η άστυνομία παρουσιάζει στην Ελλάδα μια ιδιοτυπία. Ένώ, ακόμη και σε συνθήκες κοινοβουλευτισμού, ρόλος της είναι να εξασφαλίζει με την καταστολή τις πολιτικές συνθήκες για τη δράση όλόκληρου του κρατικού μηχανισμού, ο τρόπος με τον οποίο επεμβαίνει (ο θεσμοθετημένος, ο νόμιμος) ενισχύει τις τάσεις άποδέσμευσης των μαζών από την κρατική ιδεολογία. Η αντίφαση αυτή παρουσιάζεται και δρᾶ συνεχώς, διότι η πάλη των τάξεων στον τόπο μας παίρνει ιδιαίτερα έντονες μορφές, και τα διαστήματα κατά τα οποία οι ταξικές αντιθέσεις άμβλύνονται είναι ιδιαίτερα βραχύχρονα. Η ύψηλού βαθμού διαπλοκή του οικονομικού με το πολιτικό —πράγμα που ύπογραμμίζει την άνεπάρκεια του ελληνικού πολιτικού συστήματος— δηλαδή η προϊούσα έπικάλυψη του οικονομικού άγωνα των εργαζομένων από τον πολιτικό τους άγωνα, ή εκ των πραγμάτων άμεση πολιτικοποίηση των οικονομικών-κοινωνικών διεκδικήσεων, διαμορφώνουν μια κατάσταση όπου, τελικά, ακόμη και η πιό άσημαντη άπεργία έχει ν' αντιμετωπίσει μετωπικά το κράτος, με τη μορφή της άστυνομίας. Η άστυνομία κάνει παντού και πάντα άισθητή την παρουσία της σαν δύναμη άπροκάλυπτα άντιλαϊκή, με συχνότητα άγνωστη στις δυτικές χώρες του προηγμένου καπιταλισμού.¹² Για τον Έλληνα η άστυνομία υπάρχει και τον άκολουθεί σε κάθε βήμα, πράγμα που τροφοδοτεί, όπως είπαμε, ένα είδος λαϊκού «άντικρατισμού».

Όσοόο η δράση της άστυνομίας (θεωρούμενη μηχανισμός του άστικού κράτους και όχι άυτονομημένο πολιτικό άντρο και όρητήριο των περιβόητων «βασιλοχουντικών δυνάμεων» που χρόνια τώρα ταλανίζουν την άριστερη πολιτική σκέψη) έχει μόνο έμμεσες πολιτικές συνέπειες: μόνο δηλαδή όταν τα άποτελέσματα της δράσης της μπορούν να τα οικειοποιηθούν και να τα εκμεταλλευτούν άλλοι κλάδοι του κρατικού μηχανισμού και οι πολιτικές δυνάμεις της εξουσίας. Αυτό φυσικά έχει τεράστια σημασία για τη διάγνωση του πολιτικού στίγματος στις διάφορες φάσεις των πολιτικών και κοινωνικών άγώνων.

Άπό τα παραπάνω προκύπτουν και τα βασικά

12. Ένα άκραίο παράδειγμα είναι και πάλι αυτή η πατρίδα των εκπλήξεων, η Άγγλία: εκεί οι ιστορικές καταβολές, ή κρατικά κυρίαρχη ιδεολογία, αλλά και (πράγμα φυσικά όχι άμοιρο των προηγούμενων) ή δυνατότητα έπίλυσης των οικονομικών αιτημάτων των εργατών στο οικονομικό κατά κανόνα επίπεδο, χωρίς δηλαδή την εκ των πραγμάτων άναγωγή τους στο πολιτικό, εξασφάλισαν τη διαμόρφωση της πολυδιαδομένης και ιδιαίτερα πιστευτής εικόνας του σοβαρού, αλλά καλοκάγαθου, καλοδιάθετου και καλοπροαίρετου «μπόμπι» που σου δείχνει το δρόμο, πίνει τους κλέφτες, σε εκπλήσει με το φλέγμα του, και άποτελεί γραφικό στοιχείο του άγγλικού δρόμου. Κάτι τέτοιο στην Ελλάδα είναι άδιανόητο.

γνωρίσματα της αστυνομίας και ως ιδεολογικού μηχανισμού (είπαμε: και ο άμυγέστερος μηχανισμός καταστολής επιτελεί ταυτόχρονα και ιδεολογικές λειτουργίες). Η αστυνομία πρὸς τὰ μέσα χρειάζεται εκείνη την ένοποιητική λειτουργία πὸν εξασφαλίζει τὴ συνοχή της και τὴν ἀναπαραγωγή της. Ἡ εἰδικὴ διαπαιδαγώγηση ἀπόλυτης πίστης στὸ κοινωνικὸ καθεστῶς, καὶ ἡ εἰδικὴ ἐπιλογή στὴ σύνθεσή της, τὴν κάνουν ἕνα ιδιαίτερα συμπαγὲς σῶμα, ἔτσι πὸν οἱ ιδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς διαφοροποιήσεις στὸ ἐσωτερικὸ της νὰ εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτες καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει πολὺ πῖθ σπάνιες ἀπ' ὅ,τι στὸ στρατό. Παράλληλα ἡ σημερινὴ κυβέρνηση, ἡ κάθε κυβέρνηση, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐπιβάλλει στὸ σῶμα τῶν αστυνομικῶν τὴν πίστη στὸν κοινοβουλευτισμὸ καὶ νὰ ἐξαλείψει κάθε τάση αὐτονομίας στὸ ἐσωτερικὸ του. Ἔργο, ἂν ὄχι εὐχερές, πάντως ἀπόλυτα κατορθωτὸ μετὰ τὴν ὑπαγωγή τοῦ αστυνομικοῦ στήν ιδιότητα τοῦ ἀπλοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου πὸν βρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐξάρτηση καὶ τὴς ὁδηγίες τοῦ κανονισμοῦ καὶ τοῦ ἀντίστοιχου ὑπουργείου.

Πρὸς τὰ ἔξω ὁ θετικὸς ιδεολογικὸς ρόλος τῆς αστυνομίας τείνει στὰ ὄρια τοῦ ἀνύπαρκτου. Ἡ αστυνομία δὲν προσπαθεῖ, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προσπαθεῖ, νὰ προβάλλει κοινωνικὲς ἀξίες ἀποδεχτὲς ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σῶμα, τὴ στιγμή πὸν σὲ κάθε διεκδικητικὴ ἐκδήλωση τοῦ σώματος τῶν ἐργαζομένων, δηλαδὴ τῆς τεράστιας μάζας τοῦ λαοῦ, ἐμφανίζεται κατασταλτικὰ καὶ συχνὰ βίαια. Παρὰ τὰ φαινόμενα, λοιπὸν, στὴν οὐσία καταβάλλεται προσπάθεια νὰ τηρηθεῖ «ἔνοχη» σιωπὴ, πράγμα πὸν ὅπως εἶπαμε δὲν συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ στρατοῦ: ἄς μὴν ξεχνᾶμε τὴ βασικὴ διάκριση στρατοῦ καὶ αστυνομίας: οἱ στρατιωτικοὶ εἶναι ἐκφραστὲς τῆς θέλησης τῆς πατρίδας, οἱ αστυνομικοὶ δὲν εἶναι οἱ ἴδιοι: ὁ στρατὸς ἀνήκει στὸ ἔθνος, ἡ αστυνομία στὸ κράτος καὶ τὴν κυβέρνηση. Καὶ στὴ σημερινὴ συγκυρία, ἂν ἡ κυβέρνηση μετὰ τὴς ἀνακοινώσεως τῆς καλύπτει συνεχῶς τὴν αστυνομικὴ δράση, δὲν φαίνεται μ' αὐτὸ νὰ σκοπεύει στὰ σοβαρὰ τὸν κόσμον. Ἄλλως εἶναι ὁ στόχος της: νὰ καλύψει πολιτικὰ τὴν αστυνομία, νὰ διατρανώσει τὴν ἐμπιστοσύνη της στοὺς αστυνομικοὺς, νὰ τοὺς πείσει ὅτι, ἀκόμη κι ἂν ὁ σύμπας κόσμος εἶναι ἐναντίον της, αὐτὴ πάντως εἶναι τὸ πλεονέκτημα.

Τὸ πράγμα τοῦτο φάνηκε καθαρότατα μετὰ τὴς δίκες. Ἡ τάση νὰ χωριστεῖ ἡ δικτατορία σὲ δυὸ περιόδους, καὶ νὰ ξεχωριστεῖ ἐκείνη ὅπου τμῆμα τοῦ στρατοῦ ἀσχολήθηκε ἄμεσα καὶ μαζικὰ μετὰ τὴν καταπίεση καὶ τὰ βασανιστήρια, ἀπὸ τὴν περίοδο ἐκείνη ὅπου ἡ καταπίεση καὶ τὰ βασανιστήρια ἐνέπιπταν στὰ τρέχοντα καθιερωμένα «γραφειοκρατικὰ» καθήκοντα τῆς αστυνομίας ὡς ἐξειδικευμένου καὶ μετὰ εἰδικὸ ρόλον ἐπιφορτισμένου σώματος δημοσίων ὑπαλλήλων. Τὸ ζήτημα, δηλαδὴ, ἦταν νὰ δοθεῖ τὸ βᾶρος στὴ δράση τῶν βασανιστῶν τοῦ στρατοῦ, καὶ συνάμα νὰ φανεῖ ὅτι ἡ αστυνομία, ὡς πρὸς τὸ κύριον, ἀσχολήθηκε ἀπλῶς μετὰ τὰ πάγια καθήκοντά της σ' ὅλη τὴ διάρκειά της δικτατορίας, ἂν καὶ λίγο χοντροκομμένα, εἶναι ἀλήθεια.

Ἀνακεφαλαιώνουμε: ὁ ἰδιότυπος ρόλος τῆς αστυνομίας ἐπιβάλλει μιὰ ἰδιαίτερη στάση ἀπέναντι στὸ σῶμα αὐτό. Ἡ κυβέρνηση καὶ ὁ ἀστικὸς πολιτικὸς κόσμος δὲν μποροῦν νὰ κατηγορήσουν τὴν αστυνομία (καὶ δὲν τὸ ἔκαναν) γιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλοίωση στή

διάρκεια τῆς δικτατορίας τοῦ παραδοσιακὰ ἀποδεκτοῦ ρόλου της. Δὲν μποροῦν νὰ ἀναιρέσουν ὅλα τὰ ἔργα τῆς ἐκείνης τῆς περιόδου, γιὰ τὸ τότε αἰρεται ἡ αστυνομία σὰν θεσμός, πράγμα πὸν λίγο ἀπέχει, τελικὰ, ἀπὸ τὴν αὐτοαναίρεση τοῦ ἴδιου τοῦ καθεστώτος. Ὁ Καλύβας τὸ τόνισε ὀρθὰ κοφτὰ: «Καταδίκη μας σημαίνει καταδίκη τῆς κοινωνίας». (Ἐκεῖνο πὸν ἔπρεπε νὰ στηλιτευθεῖ, καὶ στηλιτεύτηκε, εἶναι οἱ ὑπερβολὲς καὶ οἱ καταχρήσεις, δηλαδὴ ζητήματα κλίμακας. Τοῦτο ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ μερικὰ ὁ λαός, ἀλλὰ, κυρίως, γιὰ νὰ χαλιναγωγηθοῦν οἱ —δικαιολογημένα— ἐπιρροεῖς σὲ βαρβαρότητες αστυνομικοὶ, καὶ νὰ προσαρμοστοῦν στοὺς νέους καιροὺς.)

Ἄν, λοιπὸν, ὁ στρατὸς ἐξαγνίζεται μετὰ τὴς καταδίκης, ἡ αστυνομία ἀντίθετα ἐξαγνίζεται μετὰ τὴς ἀθώωσης. Ἐννοεῖται ὄχι στὰ μάτια τοῦ λαϊκοῦ κινήματος ἢ ὅσων ὑπέστησαν τοὺς βασανισμοὺς, ἀλλὰ στὴ συνείδηση τῶν ἴδιων τῶν αστυνομικῶν, γιὰ τὸ μόνον ἔτσι θὰ εἶναι αὐτοὶ σὲ θέση νὰ ἐκπληρώσουν καὶ στὸ μέλλον μετὰ ἐπάρκεια τὸ ἔργο τους: τὴν ἄμηση καταστολὴ τῶν κοινωνικῶν κινήσεων. Ἡ μαζικὴ πολιτικὴ, ἠθικὴ καὶ ποινικὴ καταδίκη αστυνομικῶν θὰ τοὺς ἔθετε ἀναπάντητα ἐρωτήματα: «Ἐξένομα τοὺς κομμουνιστὲς ὀλόκληρους δεκαετίες πρὶν τὴ δικτατορία καὶ παίρναμε γι' αὐτὸ συγχαρητήρια καὶ προαγωγές, τώρα θὰ καταδικαστοῦμε;»¹³ ῥώτησε κάποιος αστυνομικὸς βασανιστῆς στὴς τελευταῖες δίκες.

Συμπερασματικὰ: Πιστεύουμε, καὶ προσπαθήσαμε νὰ τοὺς δείξουμε μετὰ ὅσα προηγήθηκαν, ὅτι οἱ δύο διαφορετικὲς τάσεις στὴ δίκη τῶν βασανιστῶν εἶχαν σαφεῖς πολιτικὸς λόγους. Ὁ βασανισμὸς σὰν πράξη εἶναι βέβαια ἴδιος καὶ στὴν περίπτωση τοῦ στρατοῦ καὶ στὴν περίπτωση τῆς αστυνομίας. Ὅμως στὸ ἐδώλιο τοῦ κατηγορουμένου δὲν καθόταν μιὰ πράξη ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ φορῆα της. Οἱ διαφορετικὲς πολιτικὲς καὶ γενικότερα λειτουργικὲς ἀνάγκες πὸν συνδέονταν μετὰ τοὺς ἀντίστοιχους φορεῖς προκάλεσαν τὴ διαφοροποίηση στὴ μεταχείριση. Τὰ σημεῖα αὐτὰ νομίζουμε ὅτι πρέπει νὰ τονιστοῦν, γιὰ τὴ συνήθως δὲν γίνονται οἱ διαφοροποιήσεις πὸν ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὰ πράγματα.¹⁴ Παράδειγμα: οἱ ἀθώώσεις τῶν αστυνομικῶν καταγγέλλονται ἀπὸ τὴς δημοκρατικὲς δυνάμεις μετὰ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι ἀνοίγουν τὸ δρόμον σὲ νέα «χούντα». Συγγέεται δηλαδὴ τὸ χουντικὸ μετὰ τὸ μὴ χουντικὸ κράτος, τὸ ἀστικὸ μετὰ τὸ δικτατορικόν. Ἔτσι καὶ ἐδῶ τὸ αἶτημα γιὰ ἀποχουντοποίηση στὴν περίπτωση τῆς αστυνομίας γίνεται ἀνιστόρητο παρατσούκλι τῆς «ἀποαστικοποίησης».

13. Τὸ Βῆμα, 24.10.76.

14. Σὰν ἐξαιρεση ἀναφέρουμε τὸ ἄρθρον τοῦ Γιάννη Κάτρη «Ὁ θαυμαστὸς κόσμος τοῦ Συστήματος» στὴν Ἐλευθεροτυπία τῆς 25.10.76. Ὁ ἀρθρογράφος ἐντοπίζει σαφέστατα τὴν ἄνιση μεταχείριση ἐπαισθητῶν καὶ ἀσφαλιτῶν, καὶ ἀναρωτιέται «γιατί τὴση ὁργάνωμένη ἀντίδραση, ἐπειδὴ ἡ πολιτεία, συνεπέστατα φερόμενη, ἐβράβευσε (στὴν οὐσία) τὰ παιδιά τῆς Μπουμπουλίνας...». Σὲ λυδία ὅμως λίθο τῆς προβληματικῆς του, καὶ ἀποκλειστικὴ αἰτία τῆς διαπίστωσής του, ἀνάγει τὴν καταρχὴν σωστὴ παρατήρηση ὅτι ἡ αστυνομία βασάνισε μόνον ἀριστεροὺς, ἐνῶ ἡ ΕΣΑ καὶ ἀστὸς πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικούς. Στὴν ΕΣΑ ἀποδίδει ἔτσι ἕνα «ταξικὸ ξεστράτισμα». Ξεστράτισμα ὑπῆρξε, ὅπως προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε. Ὅχι ὅμως ταξικόν· ὑπῆρξε ἀπλῶς ἕνα ξεστράτισμα ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ τὴς δομὲς τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ.

Ἡ συνταγματική προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας

τοῦ Ἀριστόβουλου Μάνεση

© όποιος εἰσάγει σὺντομή,
σὺντομήν καί.

Εἰς τὴν ἐκδοσὶν
1975

Οἱ νέες ρυθμίσεις τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975

Ι. Τὸ νέο ἑλληνικὸ Σύνταγμα περιέχει, ὅπως καὶ τὰ προγενέστερα, διατάξεις πού καθιερώνουν τὴν ἐγγενεῖ ἐλευθερία τῆς γνώμης. Στὸ ἄρθρο 14 ὀρίζεται ὅτι «ἕκαστος δύναται νὰ ἐκφράξῃ καὶ νὰ διαδίδῃ προφορικῶς, ἐγγράφως καὶ διὰ τοῦ τύπου τοὺς στοχασμοὺς του, τηρῶν τοὺς νόμους τοῦ κράτους» κ.λπ. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενικὴ διάταξη, τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975 περιέχει καὶ ἄλλες, νέες διατάξεις πού προστατεύουν, εἰδικότερα καὶ ρυθμίζουν τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία ἔρευνας καὶ διδασκαλίας. Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 16 παράγρ. 1 τοῦ Συντάγματος, «ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία εἶναι ἐλεύθεραι, ἡ δὲ ἀνάπτυξις καὶ προαγωγή αὐτῶν ἀποτελεῖ ὑποχρέωσιν τοῦ κράτους»¹.

Ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία πού καθιερώνεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, σὰν μιὰ εἰδικότερη ἐκδήλωση τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας στὰ πανεπιστήμια καὶ στὰ ἄλλα ἀνώτατα ἐκπαιδευτι-

κὰ ἰδρύματα (Α.Ε.Ι.), ἐντάσσεται σὲ συγκεκριμένον πλαίσιο πού καθορίζεται κυρίως ἀπὸ τρεῖς ἄλλες διατάξεις τοῦ ἴδιου ἄρθρου 16, οἱ ὁποῖες τὴν προσδιορίζουν καὶ τὴν περιορίζουν:

— «Ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας δὲν ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τοῦ καθήκοντος ὑπακοῆς εἰς τὸ Σύνταγμα» (παράγρ. 1, β').

— «Ἡ ἀνωτάτη ἐκπαίδευσις παρέχεται ὑπὸ ἰδρυμάτων ἀποτελούντων νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, πλήρως αὐτοδιοικουμένων. Τὰ ἰδρύματα ταῦτα τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ κράτους» (παράγρ. 5, α').

— «Οἱ καθηγηταὶ τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων εἶναι δημόσιοι λειτουργοί. Τὸ λοιπὸν διδακτικὸν προσωπικὸν αὐτῶν ἐπιτελεῖ ὡσαύτως δημοσίον λειτουργήματα...» (παράγρ. 6, α').

Ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν συνταγματικῶν αὐτῶν διατάξεων προκύπτει τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ ἔκτασις τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας. Κατὰ τὴν ἐρμηνεία τους πρέπει πάντως νὰ λαμβάνεται ὑπόψη καὶ τὸ πολιτικὸ κλίμα πού κυριαρχοῦσε μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς δικτατορίας καὶ κατὰ τὴν ψήφιση τοῦ νέου Συντάγματος. Ἐπίσης οἱ ρυθμιστικὲς τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας διατάξεις του πρέπει νὰ ἐκτιμῶνται σὲ συσχετισμὸ καὶ μὲ τὶς συναφεῖς διατάξεις τοῦ προῖσχουστος Συντάγματος τοῦ 1864/1911/1952, καθὼς καὶ τοῦ κυβερνητικοῦ Σχεδίου Συντάγματος πού εἶχε ὑποβληθεῖ στὴ Βουλὴ τοῦ 1974-75, διότι οἱ διαφορὲς εἶναι σημαντικὲς.

Ἡ συνταγματικὴ κατοχύρωση καὶ ρύθμιση τῆς

1. Βλ. σχετικὰ Μ. Στασινόπουλος, Ἡ ἐλευθερία γνώμης τῶν καθηγητῶν τῶν ἀνωτάτων σχολῶν· ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἐπιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου, τόμ. Α' 1957, Δ. Κόρσος, Ἡ ἐλευθερία τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ τῆς διδασκαλίας κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ νέου Συντάγματος, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἐπιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου, τόμ. ΙΗ' 1975, σελ. 118 κ.έ., Χ. Σγουρίτσας, Συνταγματικὸν Δίκαιον, τόμ. Β', τεύχ. 2, 1966, σελ. 117 κ.έ. Βλ. ἐπίσης Πρακτικὰ Συνεδριάσεων τῶν Ὑποεπιτροπῶν τῆς ἐπὶ τοῦ Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς (Ἐθν. Τυπογρ.) σελ. 436-444, σελ. 450-454, Πρακτικὰ Συνεδριάσεων τῆς Ε' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς ἐπὶ τῶν συζητήσεων τοῦ Συντάγματος 1975 (Ἐθν. Τυπογρ.) σελ. 488-527.

ακαδημαϊκής ελευθερίας δέν παρουσιάζει βέβαια μόνο θεωρητικό αλλά πρακτικό ιδίως ενδιαφέρον. Τό όλο ζήτημα ανέκυψε μάλιστα πριν από λίγο καιρό κατά τρόπο όξυ με άφορμή ένα δημοσίευμα του έπιμελητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων Ι. Μαλακάση, που τό έφερε στη Βουλή με έρώτησή του ό βουλευτής του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας Ι. Τούμπας. Και ό ύπουργός Παιδείας Γ. Ράλλης είπε τότε και τό έξής: «Οί καθηγηταί των πανεπιστημίων είναι ελεύθεροι να κάμουν έρευνα. Είναι ελεύθεροι να διδάσκουν τό μάθημά τους καθ' όν τρόπον τό άντιλαμβάνονται και ώς όρίζει ή παράγρ. 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος. Δέν είναι δυνατόν όμως να λαμβάνουν θέσιν επί όρισμένου θέματος άντίθετον πρός την θέσιν των νομίμων κυβερνήσεων». Και συνέχισε: «Θά πρέπει να άντιληφθούν και οί ακαδημαϊκοί διδάσκαλοι ότι υπάρχουν όρισμένα όρια, τά όποία δέν μπορούν να ύπερβούν..., όρισμένα όρια ιερά, τά όποία καλύτερον θά ήτο, εάν έχη διαφορετική γνώμη άντός από την πλειοψηφίαν του έλληνικού λαού, να μη τά θίγη. Είναι ελεύθερος να κάνη τό μάθημά του, αλλά αυτά να μη τά θίγη»².

Έρωτάται: τέτοιο είναι, άραγε, τό νόημα των σχετικών συνταγματικών διατάξεων; Τό ζήτημα είναι πολύ σοβαρό. Γι' αυτό επιβάλλεται μιá συστηματικότερη και βαθύτερη έρευνα του θέματος της ακαδημαϊκής ελευθερίας, όπως αυτή ρυθμίζεται από τό ισχύον Σύνταγμα.

Ή ελευθερία της έπιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας: άτομικό δικαίωμα και θεσμική έγγύηση

II. Ή έπιστημονική έρευνα και διδασκαλία είναι άλληλένδετες. Ή επιδιώκουν «έξ όρισμού», με τη συστηματική γνώση, ή μόν πρώτη την προσέγγιση, ή δέ δεύτερη τη μετάδοση της έπιστημονικής αλήθειας. Συνήθως είναι συνυφασμένες με τη λειτουργία πανεπιστημίων και άλλων ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Γιατί μέσα σ' αυτά ιδίως πραγματοποιούνται: α) ή έπιστημονική έρευνα, δηλαδή οί νοητικές και τεχνικές ενέργειες που άποσκοπούν, με συστηματικό και άποδεικτικό τρόπο, στην άπόκτηση νέων γνώσεων, διεξαγόμενες είτε άτομικά είτε συλλογικά (σε εργαστήρια, σπουδαστήρια κ.τ.τ.), και β) ή διδασκαλία, δηλαδή ή γνωστοποίηση και μεθοδική μετάδοση, με τεκμηριωμένο και παιδαγωγικό τρόπο, των πορισμάτων της έρευνας είτε προφορικά (σε μαθήματα, παραδόσεις, φροντιστήρια, άσκήσεις, διαλέξεις) είτε γραπτά (με συγγράμματα, διατριβές, μελέτες, «σημειώσεις» και άλλα δημοσιεύματα) ιδίως για την κατάρτιση νέων έπιστημόνων. Έτσι ή ελευθερία της έπιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας τείνει να ταυτιστεί με την «ακαδημαϊκή ελευθερία».

Ή συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας έχει δύο όψεις. Με τό άρθρο 16 του Συντάγματος:

α) Θεσπίζεται μιá άτομική ελευθερία (άρθρο 16 §1) που έγχειται κυρίως στο ότι στο περιεχόμενο και στη μέθοδο, τόσο της έπιστημονικής έρευνας όσο και

της διδασκαλίας των πορισμάτων της, δέν πρέπει να τίθενται φραγμοί, είτε νομικής είτε τεχνικής είτε ιδεολογικής ύψης, από την κρατική έξουσία — ή όποία όφείλει μάλιστα να τους αίρει, όταν ύπάρχουν. Ή ακαδημαϊκή ελευθερία άποτελεί ειδικότερη έκφραση της πνευματικής ελευθερίας και της άνεμπόδιστης διακίνησης των ιδεών. Πρόκειται για άτομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση άπέναντι στην κρατική έξουσία να μην έπεμβαίνει περιοριστικά στη διαδικασία κτήσης και μετάδοσης των έπιστημονικών γνώσεων. Και ή μόν ελευθερία της έπιστήμης και της έρευνας ένγένει προστατεύεται από τό Σύνταγμα άντοτελώς, δηλαδή και όταν ή άσκηση τους δέν έντάσσεται σε Α.Ε.Ι. Ή διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1 ίδρύει άτομικό δικαίωμα για κάθε έπιστήμονα και έρευνητή, άσχετα άν αυτός έχει ή όχι την ιδιότητα του ακαδημαϊκού δασκάλου. Όταν όμως ή έπιστημονική έρευνα συνδέεται με τη διδασκαλία και γίνεται στο πλαίσιο της ανώτατης εκπαίδευσης, που τό κράτος την άνανθέτει σε ειδικά ιδρύματα δημοσίου δικαίου, φορείς του σχετικού άτομικού δικαίου είναι οί μετέχοντες στην οργανωμένη εκπαιδευτική διαδικασία, δηλαδή οί διδάσκοντες και οί διδασκόμενοι στα Α.Ε.Ι.

**Τό «καθῆκον ύπακοῆς»
στο Σύνταγμα δέν σημαίνει
ύπακοή σε όδηγίες ή διαταγές,
θέσεις ή γνώμες των
έκástοτε κυβερνώντων,
περιοριστικές της
συνταγματικά κατοχυρωμένης
ακαδημαϊκής ελευθερίας.**

β) Ήδρύεται μιá «θεσμική έγγύηση» που προστατεύει λειτουργικά την ελευθερία της έπιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας. Τό Σύνταγμα, άνάγοντας την ανώτατη εκπαίδευση σε δημόσια ύπηρεσία που «παρέχεται άποκλειστικώς υπό ιδρυμάτων άποτελούντων νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου», τά όποία τελούν υπό την έποπτεία του κράτους και ένισχύονται οικονομικά από αυτό (άρθρο 16 παρ. 5), θεσπίζει την «πλήρη αυτοδιοίκησή» τους. Ό θεσμός της αυτοδιοίκησης των Α.Ε.Ι. προστατεύεται άπέναντι στον κοινό νομοθέτη: άφενός δέν είναι δυνατό να καταργηθεί με νόμο· άφετέρου ό νόμος όφείλει να οργανώνει τά Α.Ε.Ι. με τρόπο που να διασφαλίζεται ή ακαδημαϊκή ελευθερία και να προάγεται ή έπιστημονική έρευνα και διδασκαλία.³

3. Με αυτή τη «θεσμική έγγύηση» θεσπίζεται ένα «θεμελιώδες δικαίωμα» των Α.Ε.Ι. που στηρίζει αντίστοιχη αξίωση τους άπέναντι στην κρατική έξουσία. Στη Γερμανία γίνεται λόγος για «Grundrecht der Universität». Βλ. σχετικά Α. Kottgen, *Das Grundrecht der Deutschen Universität*, Göttingen 1959, passim, Ε. Friesenhahn, *Staatsrechtslehrer und Verfassung*, Βόννη 1950, σελ. 11, 13, Η. Wehrhahn, «Lehrfreiheit und Verfassungstreue» (*Recht und Staat*, όμ. 183/184, Tübingen 1955), σελ. 46 κ.έ., F. Ermacora, *Handbuch der Grundfreiheiten und der Menschenrechte*, Βιέννη 1963, σελ. 466 κ.έ. (: *Die Freiheit der Wissenschaft und ihrer Lehre*), Κ. Hesse, *Grundzüge des Verfassungsrechts*, Karlsruhe 1968, σελ. 153.

2. Βλ. *Πρακτικά της Βουλής*, Περίοδος Α', Σύνοδος Β' (Συνεδρίαση ΟΗ' της 17ης Φεβρουαρίου 1976), σελ. 2568 κ.έ., 2573-4.

Ἡ ρητὴ καθιέρωση τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας, ποὺ ἀποτελεῖ ἀξιολογὴ καινοτομία τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 (ἄρθρο 16 §1), δὲν ὑπῆρχε στὸ προηγούμενο Σύνταγμα (1864/1911/1952). Παρόμοια διάταξη εἶχε παλαιότερα περιληφθεῖ, μὲ πρόταση τοῦ Ἀλ. Παπαναστασίου, στὸ Σύνταγμα τοῦ 1927 ποὺ ἴσχυσε ὡς τὸ 1935. Τὸ ἄρθρο 21 ὄριζε —ἔχοντας γιὰ πρότυπο τὸ ἄρθρο 142 τοῦ Συντάγματος τῆς Γερμανικῆς Δημοκρατίας τοῦ 1919 (Βαϊμάρης)— ὅτι «ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῶν εἶναι ἐλεύθεραι, διατελοῦν δὲ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον συμμετέχει εἰς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ ἐξάπλωσιν αὐτῶν»⁴.

Παρὰ τὴν ἔλλειψη τέτοιας συνταγματικῆς διάταξης στὸ Σύνταγμα τοῦ 1864/1911, τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας εἶχε ὠστόσο συναγάγει ἀπὸ τὸ ὅλο φιλελεύθερο πνεῦμα τοῦ Συντάγματος ἐκείνου καὶ ἀπὸ τοὺς ἐξ ὀρισμοῦ σκοποὺς τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης τὴν «ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας». Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἡ «ἀρχὴ» αὕτη δὲν εἶχε ρητὰ καθιερωθεῖ στὸ Σύνταγμα κατέστησε δυνατὴ τὴν περιοριστικὴ ἐρμηνεία ποὺ τῆς ἔδωσε τὸ Σ.τ.Ε. μὲ τὴν ἴδια τοῦ ἀπόφαση (ἀρ. 355/1943), μὲ τὴν ὁποία ἀναγνώρισε τὴν ἰσχὺ τῆς στὴν περιφέρη «δίκη τῶν τόνων».

Σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τὴ ρητὴ καθιέρωσή της στὸ Σύνταγμα τοῦ 1975, ἡ προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας ἔρευνας καὶ διδασκαλίας εἶναι εὐρύτερη ἀπὸ τὴν προστασία τῆς γενικότερης κοινῆς ἐλευθερίας ἔκφρασης καὶ διάδοσης τῶν στοχασμῶν, γιὰ τὴν ὁποία προβλέπει τὸ ἄρθρο 14. Γιατὶ αὕτη ἡ τελευταία τελεῖ «ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξη τοῦ νόμου» (: «τηρῶν τοὺς νόμους τοῦ κράτους»), ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει, μὲ τοὺς ὅρους τοῦ ἀρθροῦ 14, εἰδικότερους περιορισμοὺς στὴν ἀσκηση τῆς. Ἀντίθετα, ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία προστατεύεται καὶ ἀπέναντι στὴν νομοθετικὴ ἐξουσία. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ θέτει τὸ ἴδιο τὸ Σύνταγμα στὸ οἰκείο ἄρθρο 16 —ποὺ προκύπτουν δηλαδὴ ἀπὸ τὸ «κατῆκον ὑπακοῆς στὸ Σύνταγμα», ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ «δημοσίου λειτουργοῦ» καὶ ἀπὸ τὴν ὄργανωση καὶ λειτουργία τῶν Α.Ε.Ι. ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ κράτους— ὁ νόμος δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει ἄλλους, προληπτικοὺς ἢ κατασταλτικοὺς περιορισμοὺς στὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας.⁵ Ἔτσι θὰ ἦταν ἀντισυνταγματικὸς ὁ νόμος ποὺ

δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴ διδασκαλία ὀρισμένων θεωριῶν ἢ ἀπόψεων, κάτι ἀνάλογο δηλαδὴ μὲ τὸν περιφημο «νόμο τῶν πιθήκων», ὅπως εἶχε ἀποκληθεῖ στὴ Γερμανία ὁ νόμος τοῦ 1925 ποὺ ἀπαγόρευε τὴ διδασκαλία, ἀκόμη καὶ στὰ Α.Ε.Ι., θεωριῶν ποὺ ἀντιβαίνουν στὴ Βίβλο, καὶ εἰδικότερα τῶν θεωριῶν γιὰ τὴν ἐξελικτικὴ καταγωγή τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ζῶα.⁶ Ἀντισυνταγματικὸς θὰ ἦταν ἐπίσης ὁ νόμος ποὺ θὰ θέσπιζε ποινικὲς ἢ πειθαρχικὲς κυρώσεις ἢ θὰ πρόβλεπε δυσμενεῖς γενικὰ συνέπειες γιὰ παρόμοιους λόγους (ἀποκλείοντας, π.χ., ἀπὸ τὰ Α.Ε.Ι. πρόσωπα ποὺ ἔχουν ὀρισμένες ἐπιστημονικὲς, κοσμοθερητικὲς ἢ πολιτικὲς ἀντιλήψεις). Ἀφοῦ τέτοιοι περιορισμοὶ δὲν εἶναι δυνατοί, κατὰ τὸ Σύνταγμα, νὰ θεσπιστοῦν ἐγκυρα ἀπὸ τὸν (κοινὸν) νομοθέτη, δὲν μποροῦν φυσικὰ —ἀκόμη λιγότερο— νὰ ἐπιβληθοῦν οὔτε ἀπὸ τὴ διοίκηση ἐγγενεῖ, μὲ ὁποιαδήποτε διοικητικὴ πράξη (κανονιστικὴ ἢ ἀτομικὴ, διάταγμα ἢ ὑπουργικὴ ἀπόφαση, ἐγκύκλιο, διαταγὴ, ὁδηγία κ.τ.τ.). Συνεπῶς ὁ ἀκαδημαϊκὸς δάσκαλος δὲν δεσμεύεται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῆς ἔρευνας καὶ τῆς διδασκαλίας του ἀπὸ τὴν τυχόν ἀντίθετες γνώμες τῶν ἐκάστοτε κυβερνώντων,⁷ ἄσχετα ἀπὸ τὴ μορφή, νομικὴ ἢ μὴ, μὲ τὴν ὁποία αὐτὲς ἐκδηλώνονται.

Ὡς πρὸς τὸν τρόπο ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο ἀσκεῖ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ διδασκαλία εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ ἀκαδημαϊκὸς δάσκαλος ὑπόκειται: α) στοὺς λειτουργικῆς, τεχνικῆς καὶ δεοντολογικῆς ὑφῆς περιορισμοὺς ποὺ τίθενται ἀπὸ τοὺς ὀργανισμοὺς τῶν Α.Ε.Ι. (τὰ ὁποῖα τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ κράτους), ἢ ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς δημοσίου λειτουργοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀσκηση τοῦ δημοσίου λειτουργήματός του, καὶ β) στοὺς κατασταλτικῆς ὑφῆς γενικοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴς διατάξεις τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα (π.χ. ἄρθρο 135 ἐσχάτη προδοσία, ἄρθρο 181 περιύβριση ἀρχῆς καὶ συμβόλων, ἄρθρα 198-199 καθύβριση τῶν θείων, ἄρθρα 361-363 ἐξύβριση καὶ δυσφήμιση, ἀπλή ἢ συκοφαντικὴ, πρβλ. ὅμως καὶ τὰ ἄρθρα 366 καὶ 367).

Πάντως, καὶ γιὰ τοὺς συνταγματικὰ ἐπιτρεπτοὺς περιορισμοὺς τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας, δηλαδὴ τοὺς ἀναφερόμενους ὄχι στὸ περιεχόμενο τῆς ἀλλὰ μόνο στὸν τρόπο καὶ στὴ μορφή τῆς ἀσκῆσής της, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ πάλι δὲν μπορεῖ ὁ νομοθέτης —ἢ, μὲ ἐξουσιοδότησή του, ἡ διοίκηση— νὰ ἐπιβάλλει περιορισμοὺς οἱ ὁποῖοι, μολονότι θὰ ἀφοροῦσαν δῆθεν τὴ μορφή καὶ γενικὰ

4. Τὸ γερμανικὸ Σύνταγμα τοῦ 1919 ὄριζε στὸ ἄρθρο 142 ὅτι «ἡ τέχνη ἢ ἐπιστῆμη καὶ ἡ διδασκαλία τους εἶναι ἐλεύθερες. Τὸ Κράτος ἐγγυάται τὴν προστασία τους καὶ μετέχει στὴν καλλιέργειά τους». Καὶ τὸ σημερινὸ Σύνταγμα («Θεμελιώδης Νόμος») τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας τοῦ 1949 ὄριζε στὸ ἄρθρο 5 §3 ὅτι «ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστῆμη, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία εἶναι ἐλεύθερες». Ἐπίσης κατὰ τὸ Σύνταγμα τῆς Ἰταλικῆς Δημοκρατίας τοῦ 1948 «ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστῆμη εἶναι ἐλεύθερες· ἐλεύθερη εἶναι καὶ ἡ διδασκαλία τους» (ἄρθρο 33 §1). Ἦδη πρῶτο τὸ βελγικὸ Σύνταγμα τοῦ 1831 εἶχε περιλάβει μὴ γενικὴ διάταξη στὸ ἄρθρο 17: «Ἡ διδασκαλία εἶναι ἐλεύθερη· κάθε προληπτικὸ μέτρο ἀπαγορεύεται· ἡ καταστολὴ τῶν ἐγκλημάτων ρυθμίζεται μόνον ἀπὸ τὸ νόμο». Ὡστόσο οὔτε ἡ Οἰκουμένη Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ 1948 οὔτε ἡ Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ 1950 (Σύμβαση τῆς Ρώμης ποὺ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν ν. 2329/1953) προβλέπουν εἰδικὰ τὴν προστασία τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας.

5. Πρόκειται γιὰ τὴν πειθαρχικὴ δίωξη τοῦ καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ι. Κακριδῆ. Βλ. σχετικὰ Στασινόπουλος, ὁπ. παρ., σελ. 17-18, Κόρσος, ὁπ. παρ., σελ. 123-4, καὶ τὴς ἐκεῖ παρομοιῆς.

6. Καὶ κατὰ τὸν Στασινόπουλο, ὁπ. παρ., σελ. 14: «ὁ νόμος δὲν

δύναται νὰ περιορίσῃ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα καὶ διδασκαλίαν, ἐνῶ δύναται κατ' ἀρχὴν νὰ περιορίσῃ τὴν κοινὴν ἐλευθερίαν ἔκφρασεως τῶν στοχασμῶν». Βλ. καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 376/1934 ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ὑπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1927 (ποὺ περιεῖχε στὸ ἄρθρο 21 ἀνάλογη διάταξη μὲ τὴ σημερινή τοῦ ἀρθροῦ 16 §1 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975) γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς πειθαρχικῆς δίωξης τοῦ καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ἀλ. Δελαμούζου: «Ἡ διάταξις τοῦ ἀρθροῦ 25 ἀποτελεῖ κανόνα δικαίου, ἀναγνωρίζει δὲ τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθέρας ἀσκήσεως τῆς ἐπιστήμης, ἥτις προσήκει ἰδιαίτερος εἰς τοὺς καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου, οἵτινες δικαιούνται νὰ ἐκθέτουν τὰς ἐπιστημονικὰς αὐτῶν πεποιθήσεις, προφορικῶς ἢ ἐγγράφως, ἀνευ οἰουδήποτε ἐτέρου περιορισμοῦ πλὴν τοῦ ἐπιβαλλομένου ἐκ τῶν καθηκόντων αὐτῶν ὡς δημοσίων ὑπαλλήλων πρὸς τὴν δημοσίαν ὑπηρεσίαν». Βλ. σχετικὰ Στασινόπουλος, ὁπ. παρ., σελ. 10 κ.ε.

7. Βλ. R. Thoma, «Die Lehrfreiheit der Hochschullehrer und ihre Begrenzung durch das Bonner Grundgesetz» (Recht und Staat, ἀρ. 166, Tübingen 1952), σελ. 18-19, σημ. 6, ἐπίσης Στασινόπουλος, ὁπ. παρ., σελ. 14, 16.

8. Βλ. πλὸ κάτω, παράγρ. VII.

τόν τρόπο ενέργειας, θά απέληγαν στην «ουσιαστική περιεκτική της ακαδημαϊκής ελευθερίας».⁹

Η ακαδημαϊκή ελευθερία, όπως οροθετείται στο άρθρο 16 του Συντάγματος, αποτελεί ιδιόρρυθμο ατομικό δικαίωμα. Ίσχυει όμως και εδώ η αρχή που διέπει το όλο σύστημα της συνταγματικής προστασίας των ατομικών ελευθεριών: *in dubio pro libertate*. Σε περίπτωση αμφιβολίας τεκμαίρεται ότι η ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας πρέπει να υπερισχύει.¹⁰ Είναι εξάλλου αξιοσημείωτο ότι το ατομικό αυτό δικαίωμα δεν είναι μεταξύ εκείνων που υπόκεινται σε αναστολή, σε περίπτωση που η χώρα κηρυχθεί «σε κατάσταση πολιορκίας» (άρθρο 48 του Συντάγματος), όπως άλλωστε ούτε η συναφής θεσμική έγγυση της αυτοδιοίκησης των Α.Ε.Ι.

Τὰ ὄρια τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας καὶ τὰ ὄρια τοῦ «καθήκοντος ὑπακοῆς» στὸ Σύνταγμα

III. Τὰ ὄρια τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας προσδιορίζονται καταρχὴν ἀπὸ τὸ «καθῆκον ὑπακοῆς στὸ Σύνταγμα». Εἶναι σημαντικό ὅτι τὸ ἀρθρο 16 παρ. 2, β' τοῦ νέου Συντάγματος μιλάει ἀπλῶς γιὰ «ὑπακοή» καὶ ὄχι γιὰ «πίστη» στὸ Σύνταγμα: «Ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἐλευθερία διδασκαλίας δὲν ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τοῦ καθήκοντος ὑπακοῆς εἰς τὸ Σύνταγμα».¹¹ Θὰ ἦταν βέβαια προτιμότερο νὰ μὴν εἶχε διόλου θεσπιστεῖ τέτοια «ρήτρα» ποῦ μὲ τὴ σχετικὴ ἀσάφειά της εἶναι πάντως περιοριστικὴ τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας.¹² Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1927 δὲν περιεἶχε ἄλλωστε παρόμοια διάταξη στὸ ἀντίστοιχο ἀρθρο τοῦ 21. Ἀντίθετα, ἡ λεγόμενη «ρήτρα πίστεως» προβλεπόταν —κατ' ἀπομίμηση τῆς *Treueklausel* τοῦ ἀρθρου 5 παρ. 3 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου (Συντάγματος) τοῦ 1949 τῆς Δ. Γερμανίας¹³— στὸ κυβερνητικὸ σχέδιο

Συντάγματος (ἀρθρο 16 παρ. 4, β': «ἡ ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας δὲν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τοῦ καθήκοντος πίστεως πρὸς τὸ Σύνταγμα»), καθὼς καὶ στὸ τελικὸ σχέδιο ποῦ εἶχε ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὴν ὀλομέλεια τῆς Ἐπιτροπῆς Συντάγματος (ἀρθρο 16 παρ. 5, β'). Χάρη στὴν ἐπιμονὴ τῶν κομμάτων τῆς ἀντιπολίτευσης, καὶ μετὰ ἀπὸ πρόταση τῶν βουλευτῶν Ε. Παπανούτσου καὶ Δ. Τσάτσου, ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴ λέξη «ὑπακοή» ἡ λέξη «πίστη»,¹⁴ καὶ ἔτσι ἀποφεύχθηκε ἡ καθιέρωση τῆς κατὰ κυριολεξία «ρήτρας πίστεως», παρόλο ποῦ καὶ αὐτὴ θὰ ἔπρεπε πάντως νὰ ἐντοπιστεῖ ἐρμηνευτικὰ σὲ πίστη πρὸς μόνη τὴ «θεμελιώδη ἀρχή» τοῦ Συντάγματος —τὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας— καὶ πρὸς τὴ «μορφὴ τοῦ πολιτεύματος» (ἀρθρο 1).¹⁵

Παρὰ τὴ σχετικὴ ἀσάφειά τους, ἡ ἐννοιολογικὴ διαφορὰ τῶν δύο ὄρων «πίστη» καὶ «ὑπακοή» εἶναι οὐσιώδης, ἰδίως ἀπὸ νομικὴ ἄποψη, δηλαδὴ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ἐννομεσ συνέπειές τους.¹⁶ Βασικὰ, ἐνδιαφέρει βέβαια τὸ ἀποτέλεσμα, ποῦ εἶναι τὸ ἴδιο εἴτε πρόκειται γιὰ ὑπακοή εἴτε γιὰ πίστη. Καὶ τοῦτο ἔγκειται στὴν τήρηση τοῦ Συντάγματος,¹⁷ ποῦ ἀποτελεῖ ἄλλωστε καθῆκον ὅλων τῶν πολιτῶν (ἀρθρο 120 παρ. 2 καὶ 4). Ὅμως ἡ χρῆση τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀπὸ τοὺς παραπάνω ὄρους δὲν παύει νὰ ἔχει ἰδιάζουσα σημασία. Ἡ ὑπακοή ἐντοπίζεται σὲ ἐξωτερικὴ συμπεριφορὰ, σύμφωνη μὲ τὸ Σύνταγμα, ἀντικειμενικὰ καὶ εὐκόλα ἐξακριβώσιμη καὶ ἐλεγκτὴ. Καὶ ἀπολήγει στὴν τήρηση τοῦ Συντάγματος κατὰ τρόπο ἀρνητικὸ, δηλαδὴ στὴ «μὴ παράβαση» του. Ἄλλωστε καὶ ὁ καθιερωμένος ὄρος τῶν ἐγγένει δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ λειτουργῶν ἀφορᾷ τὴν ὑπακοὴ ἀπλῶς, καὶ ὄχι τὴν «πίστη», στὸ Σύνταγμα. Μὲ τὴ διάταξη τοῦ ἀρθρου 16 παρ. 1, β' ὁ συντακτικὸς νομοθέτης ἀρκεῖται λοιπὸν στὴν ἐξωτερικὴ συμμόρφωση τοῦ συγκεκριμένου προσώπου πρὸς τὶς ἐπιταγὲς τοῦ Συντάγματος,

9. Βλ. Στασινόπουλος, *ὄπ. παρ.*, σελ. 16-17, πρβλ. Ermacora, *ὄπ. παρ.*, σελ. 487.

10. Βλ. Friesenhahn, *ὄπ. παρ.*, σελ. 12-13, 20, Ermacora, *ὄπ. παρ.*, σελ. 476.

11. Ἡ διατύπωση τοῦ κυβερνητικοῦ Σχεδίου Συντάγματος εἶχε ὡς ἑξῆς: «Ἡ ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας δὲν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τοῦ καθήκοντος τῆς πίστεως πρὸς τὸ Σύνταγμα». Ὁστόσο, στὸ τελικὸ κείμενο, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴ Β' ὑποεπιτροπὴ καὶ ἔγινε δεκτὸ ἀπὸ τὴν ὀλομέλεια τῆς Συνταγματικῆς Ἐπιτροπῆς καί, στὴ συνέχεια, ψηφίστηκε ἀπὸ τὴ Βουλὴ, προστέθηκαν καὶ οἱ λέξεις: «ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία καὶ...». Μετὰ ἀπὸ τὴν προσθήκη τῆς «ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας», ποῦ εἶναι ὄρος εὐρύτερος καὶ περιεἶχει τὴν «ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας», ἡ διατύπωση καὶ τοῦ δευτέρου τούτου ὄρου ἀσφαλῶς περιίτενε. Βλ. καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ βουλευτῆ Δ. Ψηλοῦ στὰ *Πρακτικὰ Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς*, σελ. 522.

12. Στὴ Β' ὑποεπιτροπὴ τοῦ Συντάγματος εἶχε εἰσαχθεῖ, ὑπογραμμμένη γιὰ τυπικοὺς λόγους ἀπὸ τὸν ὑφυπουργὸ Παιδείας Χ. Καραπιπέρη, ἄλλα συνταγμένη ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Παιδείας (τὴν ὁποία ἀποτελοῦσαν καθηγητὲς καὶ ὑφηγητὲς), τροπολογία ποῦ διέγραφε αὐτὴ τὴν περιοριστικὴ τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας διάταξη τοῦ κυβερνητικοῦ Σχεδίου γιὰ τὸ «καθῆκον πίστεως πρὸς τὸ Σύνταγμα». Τὴν ἀπάλειψή της τὴν εἶχε ὑποστηρίξει ὁ εἰσηγητὴς τῆς μειοψηφίας γιὰ τὸ ἀρθρο 16 βουλευτῆς Γ.-Α. Μαγκάκης καὶ τὴν εἶχε ἀποδεχθεῖ καὶ ὁ εἰσηγητὴς τῆς πλειοψηφίας βουλευτῆς Δ. Νιάνιας (βλ. *Πρακτικὰ Συνεδριάσεων Ὑποεπιτροπῶν*, σελ. 440, 442, 450-1). Τελικὰ ὅμως ἡ ρήτρα παρέμεινε, τὸ δὲ «καθῆκον πίστεως» ἔγινε «καθῆκον ὑπακοῆς» κατὰ τὴν ψήφισή τοῦ κειμένου τοῦ Συντάγματος ἀπὸ τὴ Βουλὴ. Βλ. πιο κάτω, σμ. 14.

13. Τὸ ἀρθρο 5 §3 ὀρίζει: «Ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία εἶναι ἐλεύθερες. Ἡ ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας δὲν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση πίστεως στὸ Σύνταγμα». Σχετικὰ μὲ αὐτὴ τὴν *Treueklausel*, βλ. Thoma, *ὄπ. παρ.*, σελ. 22 κ.έ., Friesenhahn, *ὄπ. παρ.*, σελ. 22 κ.έ., Wehrhahn, *ὄπ. παρ.*, σελ. 17 κ.έ., 49 κ.έ.,

Mangoldt-Klein, *Das Bonner Grundgesetz*, Βερολίνο/Φρανκφούρτη 1957, ὑπὸ ἀρθρο 5, Hesse, *ὄπ. παρ.*, σελ. 152 κ.έ., A. Köttgen, «Die Freiheit der Wissenschaft und die Selbstverwaltung der Universität» στὸ Neumann - Nipperdey - Scheuner, *Die Grundrechte*, τόμ. II, Βερολίνο 1954, σελ. 291 κ.έ., A. Voigt, *Lehrfreiheit und Verfassungstreue*, «Forschungen und Berichte aus dem öffentlichen Recht», τμ. τόμος W. Jellinek, Μόναχο 1955, σελ. 259 κ.έ., W. Thieme, *Deutsches Hochschulrecht*, Βερολίνο/Κολωνία 1956, σελ. 43 κ.έ., U. Preuss, *Legalität und Pluralismus*, Φρανκφούρτη ἐπὶ τοῦ Μάιν, 1973, σελ. 144 κ.έ. (: *Wissenschaftsfreiheit und Verfassungsschutz*), ἰδίως σελ. 169 κ.έ., 173 κ.έ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω διάταξη τοῦ ἀρθρου 5 παρ. 3 ἐδ. β', ὁ Θεμελιώδης Νόμος τῆς Δ. Γερμανίας περιεἶχει στὸ ἀρθρο 18 πρόσθετη διάταξη περιοριστικὴ τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, ὀρίζοντας ὅτι «ὅποιος κάνει κατάχρηση τῆς ἐλευθερίας ἔκφρασης τῆς γνώμης, καὶ ἰδίως τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου (ἀρθρο 5 παρ. 1), τῆς ἐλευθερίας τῆς διδασκαλίας (ἀρθρο 5 παρ. 3) κ.λπ. (...) γιὰ νὰ ἀγωνιστεῖ κατὰ τοῦ ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἀποβάλλει αὐτὰ τὰ θεμελιώδη δικαιώματα. Ἡ ἀποβολὴ καὶ ἡ ἔκτασή της κηρύσσεται μὲ ἀπόφαση τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου». Βλ. σχετικὰ καὶ Στασινόπουλος, *ὄπ. παρ.*, σελ. 19 κ.έ., 27-28.

14. Βλ. *Πρακτικὰ Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ Συντάγματος*, σελ. 491, 493. Βλ. καὶ τὶς ἐκεῖ ἀπόψεις τῶν βουλευτῶν Α. Παπανδρέου, σελ. 495, Λ. Κύρκου, σελ. 498, Κ. Κάπτου, σελ. 517.

15. Πρβλ. τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ προέδρου τοῦ ΠΑΣΟΚ Α. Παπανδρέου, *Πρακτικὰ*, ὄπ. παρ., σελ. 495. Βλ. καὶ παρακάτω, σμ. 40.

16. Δὲν φαίνεται λοιπὸν νὰ εὐσταθοῦν οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις τοῦ βουλευτῆ Δ. Νιάνια ὅτι «δὲν ὑπάρχει θέμα οὐσίας εἰς τὴν τροπολογίαν» διότι «οὔτε ἡ πίστις οὔτε ἡ ὑπακοὴ ἐπιστημονικῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὀρισθοῦν» (*Πρακτικὰ*, ὄπ. παρ., σελ. 491), καὶ τοῦ βουλευτῆ Α. Κακλαμάνη ὅτι «τὸ ἴδιο ἀόριστος καὶ ἀδόκιμος» εἶναι ὁ ὄρος «ὑπακοή» καὶ ὅτι «καὶ οἱ δύο ὄροι, καὶ ἡ πίστις καὶ ἡ ὑπακοή, ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τοῦ ἀτόμου» (*ὄπ. παρ.*, σελ. 500).

17. Πρβλ. τὴ σχετικὴ ὀρθὴ παρατήρηση τοῦ βουλευτῆ Ι. Φικιώρη, *Πρακτικὰ*, ὄπ. παρ., σελ. 517.

αδιαφορώντας για τὰ ἐσωτερικά κίνητρά της.

Ἄν τὸ Σύνταγμα εἶχε τελικά υἱοθετηθεῖ τὸν ὄρο «πίστη» ἢ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ ὄρος «ὕπακοη» δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸν ὄρο «πίστη», τοῦτο θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει δύο πράγματα:

α) Κατὰ μία ἐκδοχὴ ὁ συντακτικὸς νομοθέτης θὰ ἐνδιαφερόταν καὶ γιὰ τὸ ἐνδιάθετο φρόνημα, γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ στάση τῆς συνείδησης, ἀπαιτώντας τὴν «ἐνθεορμη» καὶ «ἐκ πεποιθήσεως» τήρηση τοῦ Συντάγματος,¹⁸ πού θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ πίστη «ἐργῶ ἐκδηλουμένην» (ὅπως ὀρίζαν τὰ δύο δικτατορικά «Συντάγματα» τοῦ 1968 καὶ τοῦ 1973 στὸ ἄρθρο 123 παρ. 1). Ἡ παρεισαγωγή ὅμως «ἠθικῶν», δηλαδή ἰδεολογικῶν, στοιχείων στὴν ἐκτίμηση τῆς τήρησης τοῦ Συντάγματος θὰ παρεῖχε τὴ δυνατότητα στὸν κοινὸ νομοθέτη, καὶ ἴσως, μὲ ἐξουσιοδότησή του, καὶ

**Οὔτε μὲ νόμο
οὔτε μὲ διοικητικὴν πράξιν
εἶναι δυνατὸ νὰ ἀπαγορευτεῖ
ἢ νὰ ὑπαγορευτεῖ
στὸν ἀκαδημαϊκὸ δάσκαλο
ἢ ὑποστήριξιν
ὀποιωνδήποτε ἐπιστημονικῶν
ἀπόψεων ἢ θεωριῶν.**

στὴ διοίκηση, νὰ καθορίσει τρόπους ἐξωτερείκευσης, διαπίστωσης καὶ ἐλέγχου—καὶ ἔμμεσα καταναγκαστικῆς ἐκμείωσης— τῆς «πίστης πρὸς τὸ Σύνταγμα». Δὲν νομίζω—καὶ δὲν ὑπάρχει κανένα δεδομένο ἐνόψει τοῦ μεταδικτατορικῆς συσχετισμοῦ τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων— ὅτι τέτοια θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ θέληση τοῦ συντακτικῆς νομοθέτη τοῦ 1975. Καὶ ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ ἄρθρου 103 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος, ὅπου ὁ ὄρος «πίστη» ἔχει διατηρηθεῖ (βλ. παρακάτω, IV).

β) Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχὴ, ὁ συντακτικὸς νομοθέτης, μὴ ἀρκούμενος στὸν ἀρνητικὸ ἀπλῶς χαρακτήρα τῆς προσωπικῆς τήρησης (= μὴ παράβασης) τοῦ Συντάγματος, θὰ ἀπαιτοῦσε ἐπιπλέον θετικὴ μέριμνα τοῦ συγκεκριμένου πολίτη γιὰ τὴν ἐκ μέρους καὶ τῶν ἄλλων τήρηση τοῦ Συντάγματος, δηλαδή φροντίδα γιὰ τὴν προάσπιση τοῦ Συντάγματος.¹⁹ Ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ τὸ περιεχόμενο τῆς «πίστης» πρὸς τὸ Σύνταγμα στοιχειοθετεῖ καθήκον τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν—ἄρα καὶ τῶν ἀκαδημαϊκῶν δασκάλων ὡς πολιτῶν— (βλ. καὶ ἄρθρο 120 παρ. 4), τοῦτο δὲν μπορεῖ ὡστόσο νὰ ἐνταχθεῖ καὶ νὰ ἐκπληρωθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας. Ὅχι μόνο γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας εἶναι οὐσιαστικὰ ἐλευθερία τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆς ἀμφισβήτησης· ὄχι μόνο γιὰ τὴν ὀποιαδήποτε «πίστη», ἀφοῦ στηρίζεται ἐξ ὀρισμοῦ σὲ ἐξωλογικὰ στοιχεῖα, εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἐπιστήμη, καὶ δὲν ἀποτελεῖ

ἀπλῶς περιορισμὸ ἀλλὰ ἀρνηση τῆς ἐπιστήμης, ἢ ὅποια εἶναι γνώση καὶ δουλεύει μὲ τὴν ἀπόδειξη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν θέσπιση τῆς «ρήτρας πίστης» στὸ Σύνταγμα, ὡς ὀρίου τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ σὰν καθιέρωση, σὲ ἓνα πεδίο κατεξοχῆν εὐαίσθητο, τῆς «ἀρχῆς τῆς σκοπιμότητας» (raison d'État), ἢ ὅποια, θεσπίζοντας τὴν ὑπεροχὴ τοῦ «κρατικῆς συμφέροντος», ἀποτελεῖ τὸν ἀντίποδα τῆς «ἀρχῆς τῆς νομιμότητας» καὶ τοῦ «κράτους δικαίου», εἶναι δὲ γνώρισμα τοῦ «ἀστυνομικῆς κράτους»²⁰. Στὴ Γερμανία ὑποστηρίχθηκε στ' ἀλήθεια ἢ ἄποψη ὅτι—σύμφωνα μὲ τὴ «ρήτρα πίστης» πού θεσπίζεται στὸ ἄρθρο 5 παρ. 3 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου τῆς Βόννης— σὲ περίπτωσι συγκρούσεως μεταξὺ ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας καὶ «δημοκρατικῆς Staatsraison» ἢ παραπάνω διάταξη καθιερώνει ρητὰ τὴν ὑπερίσχυση τῆς δεύτερης, δηλαδή τῆς σκοπιμότητας.²¹ Ναι μὲν δὲν πρόκειται γιὰ τὴν κρατοῦσα ἄποψη στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη τοῦ συνταγματικῆς δικαίου, ἢ ὅποια ἔχει δεχθεῖ ὅτι ἢ «ρήτρα πίστης» δὲν εἰσάγει «τίποτε τὸ νέο» καὶ ὅτι δὲν θεσπίζει κανέναν πρόσθετο περιορισμὸ, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀπλῶς «προειδοποίησι» πρὸς ὄσους θὰ ἐπιδίωκαν νὰ ὑποσκάσουν τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα «ἐπιστημονικῶς».²² Ὡστόσο, τέτοιες γενικὲς καὶ ἐλαστικὲς ρήτρες—γιὰ «παράγραφο λάστιχο» (Gummi-Paragraph) κάνουν λόγο γερμανοὶ συνταγματολόγοι—ἐπιδέχονται συγκυριακὴ ἐρμηνεία καὶ καταχρηστικὴ ἐφαρμογὴ, ὅπως γίνεται ἤδη τελευταία στὴ Δ. Γερμανία μὲ τὴν «ἀπαγόρευση ἐπαγγέλματος» (Berufsverbot) καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ ἢ τὴν ἀπομάκρυνση ἀκαδημαϊκῶν δασκάλων ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια γιὰ ἔλλειψη «πίστης στὸ Σύνταγμα».²³ Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι αὐτὸ συμβαίνει ὕστερα ἀπὸ τὴν πλήρη καθίζηση τοῦ ἄλλοτε ἰσχυροῦ γερμανικοῦ φοιτητικοῦ κινήματος.

Ἐντίθετα στὴν Ἑλλάδα, ὅπου τὸ φοιτητικὸ κίνημα

20. Πρβλ. σχετικὰ Ἄρ. Μάνεσης, *Τὸ Συνταγματικὸν Δίκαιον ὡς τεχνικὴ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας*, 1962, σελ. 30 κ.έ., 32 κ.έ., καὶ τις ἐκεῖ παραπομπές.

21. Κατὰ τὸν Thoma, *ὅπ. παρ.*, σελ. 24-25, «das Grundgesetz statuiert ausdrücklich die Prävalenz der Staatsräson». Βλ. καὶ Köttgen, *Die Freiheit κ.λπ.*, ὅπ. παρ., σελ. 314 κ.έ., ἐπίσης Friesenhahn, *ὅπ. παρ.*, σελ. 22 κ.έ., 24 κ.έ., 30. Πρβλ. Preuss, *ὅπ. παρ.*, σελ. 173 κ.έ., ἰδίως σελ. 180.

22. Τοῦτο ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Karlo Schmid κατὰ τὴν ψήφισή τῆς Freueklauseil. Βλ. Thoma, *ὅπ. παρ.*, σελ. 22-25, ἐπίσης Στασινόπουλος, *ὅπ. παρ.*, σελ. 20. Πρβλ. καὶ τις παραπομπές τῆς σημ. 24.

23. Γιὰ τὴν «πολιτικὴ πειθάρχησι» τῶν ἀκαδημαϊκῶν δασκάλων ἐγινε ἐπίκλησι, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἄρθρο 5 παρ. 3 ἐδ. β' τοῦ Θεμελιώδους Νόμου τῆς Βόννης, καὶ τῆς παρ. 4 ἐδ. 1, ἀριθ. 4 τοῦ Ὑπαλληλικῆς Κώδικα (Beamtenrechtsrahmengesetz) τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Γερμανίας—ἀντίστοιχες διατάξεις περιέχουν καὶ οἱ Ὑ.Κ. διαφόρων κατ' ἴδιον ὁμόσπονδων κρατιδίων (Länder) τῆς Δ. Γερμανίας— πού γιὰ τὴν εἰσοδὸ καὶ παραμονὴ στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες θέτει σὰν προϋπόθεσι ὅτι τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο παρέχει τὰ ἐχέγγυα ὅτι σὲ κάθε περίπτωσι θὰ μεριμνᾷ ἐνεργῶς γιὰ τὸ ἐλεύθερο δημοκρατικὸ πολίτευμα κατὰ τὴν ἐννοία τοῦ Συντάγματος («die Gewähr dafür bietet dass er jederzeit für die freiheitliche demokratische Grundordnung im Sinne des Grundgesetzes eintritt»). Βλ. σχετικὰ Preuss, *ὅπ. παρ.*, σελ. 145 κ.έ., 150 κ.έ., 155 κ.έ., 164 κ.έ. Στὴν εὐρύτατη ἐρμηνεία καὶ καταχρηστικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ Berufsverbot συνέβαλε ἢ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα ἀπόφασις τῆς διάσκεψης τῶν πρωθυπουργῶν τῶν ὁμόσπονδων κρατιδίων τῆς Γερμανίας καὶ ἡ συναφῆς κοινὴ δήλωσις αὐτῶν καὶ τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ καγκελαρίου τῆς 28ης Ἰανουαρίου 1972. Βλ. «Der Ministerpräsidentenbeschluss in Theorie und Praxis», στὸ *Dokumentation der Demokratischen Aktion*, Μόναχο 1972, ἐπίσης *Der Kampf gegen das Berufsverbot. Dokumentation der Fälle und des Widerstandes*, ἐκδ. H. Bethge-E. Rossmann, Κολωνία 1973, H. Enderlein, Th. Schiller κ.έ., *Die Zerstörung der Demokratie durch Berufsverbote*, Κολωνία 1976.

18. Πρβλ. Thoma, *ὅπ. παρ.*, σελ. 17 κ.έ., 20, ἐπίσης Στασινόπουλος, *ὅπ. παρ.*, σελ. 26.

19. Πρβλ. Friesenhahn, *ὅπ. παρ.*, σελ. 23 κ.έ., 25, 30.

διατρεί την άκμαιοτητα της πολιτικής του ευαισθησίας, που απόκτησε κατά την επτάχρονη δικτατορία, και την ικανότητα να αντιδρά σε περιστολές κατακτημένων δημοκρατικών δικαιωμάτων — όπως είναι ο άνεμπόδιστος διάλογος, ή πολλαπλότητα («πλουραλισμός») των πολιτικών, κομματικών και συνδικαλιστικών εντάξεων και παρατάξεων ή ελεύθερη διακίνηση των ιδεών — τα όποια είναι βασικές προϋποθέσεις για την προαγωγή της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας στα Α.Ε.Ι., ο συντακτικός νομοθέτης δεν θέλησε να διαταράξει την ειδική και λεπτή, μετά από τη μεταπολίτευση του 1974, σχέση Α.Ε.Ι. και κρατικής εξουσίας. Γι' αυτόν το λόγο και η σχέση ακαδημαϊκής ελευθερίας και καθήκοντος ύπακοης στο Σύνταγμα δεν πρέπει αναγκαστικά να θεωρείται αντιστρόφως ανάλογη. Τίποτε μάλιστα δεν αποκλείει την έκδοξη ότι ο συντακτικός νομοθέτης του 1975, εκφράζοντας τη μέριμνα όλων των κομμάτων για την εξασφάλιση της ομαλής πολιτικής εξέλιξης, απέναντι ιδίως στη δραστηριότητα των χουντοβασιλικών καταλοίπων, θέσπισε το καθήκον ύπακοης στο Σύνταγμα, όχι για να περιστείλει αλλά για να συμπληρώσει την ακαδημαϊκή ελευθερία έρευνας και διδασκαλίας. Έτσι, ένψει και της συνταγματικά κατοχυρωμένης υποχρέωσης του κράτους για την ανάπτυξη και προαγωγή της επιστήμης (άρθρο 16 §1, α') ισχύει σχετικά με το καθήκον ύπακοης στο Σύνταγμα ο κανόνας: «δεν υπάρχει άνυπακοή στο Σύνταγμα χωρίς ταυτόχρονη άντιεπιστημονικότητα».²⁴ Με άλλα λόγια, το καθήκον ύπακοης στο Σύνταγμα σημαίνει βασικά *υποχρέωση επιστημονικότητας κατά την έρευνα και τη διδασκαλία*. Άπ

Βασικά, το «καθήκον ύπακοης» στο Σύνταγμα δεν έπιβάλλει στον ακαδημαϊκό δάσκαλο παρά μόνο την υποχρέωση επιστημονικότητας.

αυτή την άποψη πρέπει να θεωρηθεί ότι άνυπακοή στο Σύνταγμα υπάρχει ιδίως όταν ή τυχόν διαφωνία προς τους θεμελιώδεις κανόνες του, διατυπούμενη κατά την ακαδημαϊκή διδασκαλία, δεν είναι προϊόν επιστημονικής ανάλυσης, αλλά εκδήλωση πολιτικής πολεμικής. Σε κάθε περίπτωση:

α) Το «καθήκον ύπακοης» στο Σύνταγμα δεν αποκλείει την *επιστημονική κριτική*, όχι μόνο των κατ' ιδίαν διατάξεων και θεσμών του, *άκόμη και των θεμελιωδών*, αλλά και της *ουσίας και της όλης δομής*, καθώς και των κοινωνικοοικονομικών βάσεων και των πολιτικών λειτουργιών και εκδηλώσεων της *κρατικής εξουσίας που είναι οργανωμένη με το Σύνταγμα*.²⁵

β) Το «καθήκον ύπακοης» στο Σύνταγμα δεν

σημαίνει *ύπακοή σε οδηγίες ή διαταγές, θέσεις ή γνώμες των εκάστοτε κυβερνώντων ή όποιωνδήποτε κρατικών όργάνων*, περιοριστικές της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας. Ούτε με νόμο ούτε με διοικητική πράξη ούτε με δικαστική άπόφαση είναι δυνατό να *άπαγορευτεί ή να ύπαγορευτεί* στους ακαδημαϊκούς δασκάλους ή υποστηρίξη όρισμένων επιστημονικών θεωριών ή άπόψεων.

Έ νομική θέση του ακαδημαϊκού δασκάλου ως «δημοσίου λειτουργού»

IV. Στην όροθέτηση της ακαδημαϊκής ελευθερίας έρευνας και διδασκαλίας συμβάλλει και η *νομική θέση των διδασκόντων* στα Α.Ε.Ι. Κατά το Σύνταγμα του 1975 οι καθηγητές των Α.Ε.Ι. είναι «δημόσιοι λειτουργοί» (άρθρο 16 §6) και όχι «δημόσιοι υπάλληλοι», όπως όριζε το Σύνταγμα του 1952 (άρθρο 16 §4).²⁶ Άλλά και το «λοιπόν διδακτικών προσωπικών έπιτελεί ώσάυτως δημόσιον λειτουργήμα», έστω και άν, για λόγους άσχετους με την έλευση έρευνας και διδασκαλίας, τα μέλη του δεν χαρακτηρίζονται εϋθέως «δημόσιοι λειτουργοί». ²⁷ Η έννοιολογική διαφορά των όρων «δημόσιος λειτουργός» και «δημόσιος υπάλληλος» δεν είναι βέβαια σαφής. Η παραλλαγή όμως σηματολογικών άποχρώσεων και έννομων συννεπειών είναι αναμφισβήτητη. Ο δημόσιος λειτουργός, όπως είναι π.χ. ο (άμισθος) δικηγόρος ή ο (έμισθος) δικαστής, έχει μια *σχετική άνεξαρτησία* όταν άσκει το «λειτουργήμα» του. Έτσι «οι δικασταί κατά την άσκησιν των καθηκόντων των υπόκεινται μόνον εις το Σύνταγμα και τους νόμους» (άρθρο 87 §2). Άντίθετα ο δημόσιος - διοικητικός υπάλληλος τελεί, έξ όρισμού, σε υπηρεσιακή σχέση ύποταγής και ίεραρχικής εξάρτησης, γι' αυτό και είναι υποχρεωμένος να ύπακούει όχι μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους, αλλά και στις διαταγές και οδηγίες των προϊσταμένων του. Το νέο Σύνταγμα, όταν όρίζει ότι ο ακαδημαϊκός δάσκαλος είναι δημόσιος λειτουργός ή πάντως άσκει δημόσιο λειτουργήμα, θέλει αναμφισβήτητα να τονίσει ότι *δεν δεσμεύεται από ίεραρχικές διαταγές και οδηγίες, ως προς το περιεχόμενο και τη μέθοδο της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας*.²⁸

Η συνταγματική αυτή ρύθμιση είναι εύλογη. Βρίσκεται πρώτα πρώτα σε άπόλυτη άρμονία με τη διάταξη του άρθρ. 16 §1, α' του Συντάγματος, που όρίζει ότι «*ή ανάπτυξη και προαγωγή της επιστήμης*» καθώς και της έρευνας και διδασκαλίας, «άποτελεί

26. Άξίζει να σημειωθεί ότι την πρωτοβουλία για τη θέσπιση αυτής της διάταξης στο Σύνταγμα του 1952 είχε ή Σύγκλητος του Πανεπιστημίου Άθηνών, ή όποια παρουσιάστηκε στην «Επιτροπή Άναθεωρήσεως του Συντάγματος» του ΕΗ΄ Ψηφίσματος της Δ' Άναθεωρητικής Βουλής, στη συνεδρίαση της 23.11.49, και παρέδωσε σχετικό υπόμνημα, που το είχε συντάξει ο καθηγητής Μ. Δένδιας. Βλ. και πιο κάτω, παράγρ. V και σημ. 41.

27. Βλ. στα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής επί του Συντάγματος, σελ. 503-504 και 507, τις διευκρινίσεις του ύπουργού Παιδείας Π. Ζέπου και τις παρατηρήσεις του βουλευτή Γ.-Α. Μαγκάκη.

28. Βλ. τους συγγραφείς που μνημονεύονται στις σημ. 30 και 31. Και κατά τον ύπουργό Παιδείας Π. Ζέπο, ή διαφορά μεταξύ δημοσίου υπαλλήλου και δημοσίου λειτουργού βρίσκεται στο ότι «ό μόν δημόσιος υπάλληλος εκτελεί έντολάς, ενώ ό άσκών το δημόσιον λειτουργήμα είναι βεβαίως δημόσιος υπάλληλος, ό όποιος έχει όμως κάποια άνεξαρτησία». Βλ. Πρακτικά Βουλής επί του Συντάγματος, σελ. 507.

24. Πρβλ. Wehrhahn, *όπ. παρ.*, σελ. 50 κ.έ., 65, Mangoldt-Klein, *όπ. παρ.*, σελ. 263 κ.έ., Hesse, *όπ. παρ.*, σελ. 154, Thieme, *όπ. παρ.*, σελ. 61 κ.έ., Voigt, *όπ. παρ.*, σελ. 265 κ.έ.

25. Αυτά, με την προϋπόθεση ότι το περιεχόμενο της κριτικής θα έχει επιστημονικό χαρακτήρα, ή δε μορφή της θα άνταποκρίνεται στη σοβαρότητα του περιεχομένου της - βλ. πιο κάτω, παράγρ. VII. Πρβλ. και Ermacora, *όπ. παρ.*, σελ. 480-481, και τις εκεί παραπομπές.

υποχρέωση του κράτους», ή όποια έτσι υλοποιείται. Καί είναι άπόλυτα δικαιολογημένη ή άναγνώριση άνεξαρτησίας άπό ιεραρχικές δεσμεύσεις κατά την άσκηση του άκαδημαϊκού λειτουργήματος και ή διαφοροποίηση, στο σημείο τουτο, του πανεπιστημιακού δασκάλου άπό τους ένγένει διοικητικούς υπάλληλους άλλων δημοσίων υπηρεσιών (π.χ. έφοριακούς, τελωνειακούς, στρατιωτικούς, άστυνομικούς), άλλα και άπό τους εκπαιδευτικούς της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, οί όποιοί όφείλουν νά διδάσκουν μόνον ό,τι και όπως καθορίζει τó επίσημο πρόγραμμα, σύμφωνα με τις όδηγίες των προϊσταμένων τους, χωρίς δυνατότητα έπιλογής ή παρεκκλίσεων. Ναι μόν είναι και αυτοί έπιστήμονες, και τουτο σημαίνει ότι δέν πρέπει νά γίνονται άβουλα όργανα της έξουσίας, που μεταβιβάζουν άπλώς έτοιμες τυποποιημένες γνώσεις, άναπαράγοντας έτσι την κρατούσα ιδεολογία, ώστόσο τά περιθώρια πρωτοβουλίας που διαθέτουν είναι πολύ μικρά. Καί τουτο όφείλεται στο ότι τά σχολεία στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης είναι, βασικά, χώροι μάθησης και όχι έπιστημονικής έρευνας, για την όποια δύσκολα θά ήταν άλλωστε πρόσφορη ή ηλικία των μαθητών τους. Άντίθετα οί φοιτητές είναι ώριμοι νέοι, ικανοί νά άντιμετωπίζουν κριτικά τά διδασκόμενα, και νά μετέχουν στην έπιστημονική έρευνα. Γι' αυτό τά πανεπιστήμια και οί άλλες άνώτατες σχολές δέν είναι άπλώς σχολεία, άλλα και «φυτώρια ανάπτυξης και καλλιέργειας της έπιστήμης». Καί όπως σωστά έχει τονίσει ό Μ. Στασινόπουλος, «ό καθηγητής της άνωτάτης εκπαίδευσης δέν εργάζεται μόνον ώς διδάσκαλος υπάλληλος, υπέχων πειθαρχικές ευθύνες, άλλα κυρίως ώς έπιστήμων, όστις, δια τās έπιστημονικές αυτού πεποιθήσεις και την ευπρεπή εκδήλωσιν αυτών ουδέμιαν πρέπει νά υπέχει ευθύνη».²⁹

Η νομική θέση των άκαδημαϊκών γενικά δασκάλων είναι *ιδιόρρυθμη*. Άπό τή μιá μεριά, είναι *διφυής*: έχουν ταυτόχρονα τήν ιδιότητα και του δημόσιου λειτουργού και του μέλους ενός αυτοδιοικούμενου ιδρύματος. Άπό τήν άλλη, τους έχει άναγνωριστεί τó *ιδιώνυμο άτομικό δικαίωμα* της άκαδημαϊκής έλευθερίας.³⁰ Πάντως ή νομική θέση τους μοιάζει με εκείνη του *δικαστή* ό όποιος —όπως ό άκαδημαϊκός δάσκαλος όταν άσκει τó έρευνητικό και διδακτικό λειτουργήμα του— είναι και αυτός άνεξάρτητος όταν άσκει τó δικαιοδοτικό έργο του (άρθρο 87), χωρίς νά δεσμεύεται άπό διαταγές ή όδηγίες άνωτέρων του ή άλλων, κυβερνητικών ή διοικητικών άρχών.³¹ Καί είναι άξιοσημείωτο ότι, πέρα άπό τή *λειτουργική* άνεξαρτησία, τó νέο Σύνταγμα έξομοιώνει κάπως με τους δικαστικούς λειτουργούς, και άπό άποψη *προσωπικής* άνεξαρτησίας, τους καθηγητές —όχι όμως όλους τους

διδάσκοντες— των Α.Ε.Ι., όρίζοντας (άρθρο 16 §6 β') ότι «δέν δύνανται νά παυθούν προ τής λήξεως του χρόνου υπηρεσίας των είμη υπό τās έν άρθρω 88 παρ. 4 όδριαστικές προϋποθέσεις, και κατόπιν άποφάσεως συμβουλίου άποτελουμένου κατά πλειοψηφίαν έξ άνωτάτων δικαστικών λειτουργών ως νόμος όρίζει».³² Η κατοχύρωση τής μονιμότητας άποτελεί άναμφισβήτητα μορφή προστασίας τής άκαδημαϊκής έλευθερίας.³³ Είναι άλλωστε γνωστό ότι άκριβώς τήν άκαδημαϊκή έλευθερία έρευνας και διδασκαλίας είχαν θελήσει νά χυπήσουν με τις άπολύσεις δημοκρατικών καθηγητών των Α.Ε.Ι. ή πρόσφατη και οί παλαιότερες δικτατορίες στη χώρα μας και άλλου.

Άλλά με τις συνταγματικές αυτές διατάξεις, γίνεται και μιá έξομοίωση, κατά κάποιον τρόπο, των καθηγητών των Α.Ε.Ι. με τους δικαστικούς λειτουργούς και ως προς τó θέμα τής *πειθαρχικής ευθύνης*. Ένώ οί δημόσιοι-διοικητικοί υπάλληλοι ένγένει άπολύονται με άπόφαση ύπηρεσιακού συμβουλίου (άρθρο 103 §4), οί καθηγητές των Α.Ε.Ι. παύονται, όπως και οί δικαστικοί λειτουργοί, «μόνον κατόπιν δικαστικής άποφάσεως» (άρθρο 88 §4) και με τις συναφείς πρόσθετες έγγραψεις τής δημοσιότητας και τής ειδικής και έμπεριστατωμένης αιτιολογίας (σύμφωνα με τó άρθρο 93 παρ. 2 και 3). Έτσι, ό περιορισμός τής άκαδημαϊκής έλευθερίας, τόν όποιο επιβάλλει τó «υπάλληλικό καθήκον» των διδασκόντων στα Α.Ε.Ι.,³⁴ είναι, με τή σειρά του, σχετικά περιορισμένος, άφου άλλωστε τó καθήκον τουτο δέν ιδρύεται, στην προκειμένη περίπτωση, και άπό όδηγίες και διαταγές των ιεραρχικά «προισταμένων», άπό τις όποιες οί άκαδημαϊκοί δάσκαλοι δέν δεσμεύονται.³⁵ Συνεπώς και ή πειθαρχική ευθύνη που στοιχειοθετείται άπό τήν παράβαση του «υπάλληλικού καθήκοντος» δέν έχει —ένόψει των συνταγματικών διατάξεων που προστατεύουν τήν άκαδημαϊκή έλευθερία— ούτε τήν ευρύτητα ούτε τή ρευστότητα που χαρακτηρίζουν τά καθήκοντα και τά «πειθαρχικά άδικήματα» των κατά κυριολεξία υπάλλήλων (που υπάγονται στον Έπαλληλικό Κώδικα, ν. 1811/1951). Καί πρέπει οί σχετικές δεσμεύσεις «νά έρμηνεύονται στενώτατα και νά περιορίζωνται εις τó άκρως στενώτατον δυνατόν όριον».³⁶

Έγάρχει, βέβαια, και ή γενική διάταξη του άρθρου 103 παρ. 1 του Συντάγματος: «Οί δημόσιοι υπάλληλοι είναι εκτελεστοί τής θελήσεως του κράτους

29. Στασινόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 8-9.

30. Βλ. και πιό πάνω, παράγο. II. Για τή Γερμανία πρβλ. Thoma, *όπ. παρ.*, σελ. 13-14, Friesenhahn, *όπ. παρ.*, σελ. 12 κ.έ., 20, Thieme, *όπ. παρ.*, σελ. 260, Köttgen, *Das Grundrecht der Deutschen Universität*, σελ. 57 κ.έ., W. Weber, *Die Rechtsstellung des deutschen Hochschullehrers*, Göttingen 1965, ιδίως σελ. 26 κ.έ., 28 κ.έ. Για τή Γαλλία πρβλ. J. Rivero, «Les droits et les obligations du professeur d'enseignement supérieur», στη *Revue de l'Enseignement Supérieur*, 1960, τευχ. 3, σελ. 128 κ.έ., B. Toulemonde, «Les libertés et franchises universitaires en France», στη *Revue des Droits de l'homme*, 1971, τευχ. 1, σελ. 5 κ.έ., J. Chevallier, *L'enseignement supérieur*, Παρίσι 1971, ιδίως σελ. 6 κ.έ., 12 κ.έ., 16 κ.έ., 18 κ.έ. Βλ. και τήν έπόμενη σημ. 31.

31. Βλ. και Στασινόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 9, 24. Πρβλ. επίσης τις παραπομπές τής προηγούμενης σημ. 30, στις όποιες πρόσθεσε Ermacora, *όπ. παρ.*, σελ. 475-476, 478-479.

32. Έχει ήδη έκδοθει ό νόμος 249/1976 «περί πειθαρχικού συμβουλίου καθηγητών και ύφηγητών των Α.Ε.Ι.», τó όποιο, ένίοι για όλα τά Α.Ε.Ι., άποτελείται άπό τους προέδρους του Συμβουλίου τής Έπικρατείας, του Άρείου Πάγου και του Έλεγκτικού Συλλόγου, καθώς και άπό τόν προέδρο τής Άκαδημίας και τόν πρύτανη του οικείου Α.Ε.Ι. Για τή συνταγματικότητα του πειθαρχικού αυτού συμβουλίου, βλ. τις παρατηρήσεις πιό κάτω στη σημ. 95.

33. Βλ. και Α. Παπανόρου: «Βεβαίως ή μονιμότης του καθηγητικού προσωπικού άποτελεί μιá προστασία τής έλευθερίας τής σκέψεως, δέν υπάρχει γι' αυτό καμία άμφιβολία», *Πρακτικά Βουλής επί του Συντάγματος*, σελ. 496. Πρβλ. επίσης Ermacora, *όπ. παρ.*, σελ. 476.

34. Πρβλ. τήν άπόφαση άρ. 376/1934 του Συμβουλίου τής Έπικρατείας, βλ. Στασινόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 11 κ.έ.

35. «Έάν ό προϊστάμενος του καθηγητού άνωτάτης εκπαίδευσης ύπουργός άπευθύνει εις αυτόν διαταγή άναγομένη εις τόν τρόπον ή τήν ύλην τής διδασκαλίας του ή εις τó περιεχόμενον έν γένει αυτής, ό καθηγητής δύναται βεβαίως νά μη θεωρήσει εαυτόν δεσμευόμενον, ένν φρονή ότι ή διαταγή αυτή έμβαίνει εις τó πεδίο τής διαφυλακισμένης ύπέρ του καθηγητού άκαδημαϊκής έλευθερίας», γράφει ό Στασινόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 9.

36. Βλ. Στασινόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 6, 12-13, ιδίως 16.

και υπηρετοῦν τὸν λαόν, ὀφείλοντες πίστιν εἰς τὸ Σύνταγμα και ἀφοσίωσιν εἰς τὴν πατρίδα». Δὲν εἶναι ὁμως δυνατὸ νὰ θεωρηθῆι ὅτι ὑπάρχουν αὐτὴ τὴ διάταξη οἱ ἀκαδημαϊκοὶ δάσκαλοι. Γιατὶ ὡς πρὸς τὴν ἀσκηση ἰδίως τοῦ ἔρευνητικοῦ και διδακτικοῦ λειτουργήματος τοὺς αὐτοὶ διέπονται μόνον ἀπὸ τὶς εἰδικές διατάξεις τοῦ ἄρθρου 16. * Ἄλλωστε:

— Τὸ ἄρθρο 16, μιλώντας για «δημόσιους λειτουργούς» και για ἀσκηση «δημοσίου λειτουργήματος», τοὺς ἀντιδιαστέλλει σαφῶς ἀπὸ τοὺς ἐγγένει δημόσιους ὑπαλλήλους.

— Ἀντίστοιχη διαφοροποίηση προκύπτει και ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση τοῦ ὅρου «ὑπακοή» (τοῦ ἄρθρ. 16 παρ. 1 β') στὸν ὅρο «πίστη» στὸ Σύνταγμα (τοῦ ἄρθρ. 103 παρ. 1).

— Οἱ ἀκαδημαϊκοὶ δάσκαλοι δὲν ἀνήκουν ὀργανικά στὸ κράτος, ἀλλὰ σὲ ἰδιόρρυθμα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, πὸν ἡ «πλήρης αὐτοδιοίκησή» τοὺς εἶναι συνταγματικῶς κατοχυρωμένη (ἄρθρ. 16 παρ. 5).

— Οἱ ἀκαδημαϊκοὶ δάσκαλοι, συγκεκριμένα οἱ καθηγητὲς τῶν Α.Ε.Ι., δὲν ὑπάρχουν στὸν Ὑπαλληλικὸ Κώδικα (ν. 1811/1951).

Σχετικὰ μετὰ τὴν ἰδιότητα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ἐγγένει —και ἐνδεχομένως και τῶν ἀκαδημαϊκῶν δασκάλων— ὡς «ἐκτελεστῶν τῆς θελήσεως τοῦ κράτους», ἐπιβάλλεται νὰ τονιστοῦν τὰ ἑξῆς: Πρῶτα πρῶτα, «θέληση τοῦ κράτους» δὲν εἶναι στὴν ἐποχή μας, και μάλιστα σὲ ἕνα δημοκρατικὸ πολίτευμα, ἡ ὁποιαδήποτε θέληση τῶν ἀσκούντων τὴν κρατική ἐξουσία (π.χ. «*car tel est notre plaisir!*»), ἀλλὰ μόνον ἐκείνη πὸν ἐκδηλώνεται σύμφωνα με τοὺς ἰσχύοντες νομικοὺς κανόνες πὸν διέπουν τὴν ἀσκηση τῆς.

**Ἡ ἐλευθερία τῆς
ἐπιστημονικῆς ἔρευνας
και διδασκαλίας
εἶναι, «ἐξ ὀρισμοῦ»,
και ἐλευθερία τῆς ἀμφιβολίας
και τῆς ἀμφισβήτησης.**

Ἐπομένως ἡ «θέληση τοῦ κράτους» ὑλοποιεῖται ἰδίως σὲ ὀρισμένα νομικά κείμενα: Σύνταγμα, νόμους, διατάγματα, διοικητικὲς πράξεις και διαταγές, δικαστικές ἀποφάσεις κ.τ.τ. «Ἐκτελεστές» τῶν διατάξεων τῶν κρατικῶν τούτων πράξεων εἶναι λοιπὸν οἱ ἐγγένει δημόσιοι ὑπάλληλοι. * Ἄρα ἡ παραπάνω σχετική συνταγματική διάταξη τονίζει ἀπλῶς κάτι πὸν εἶναι περιῶπου αὐτονόητο.³⁷ Εἰδικότερα οἱ ἀκαδημαϊκοὶ δάσκαλοι, και ἂν ἀκόμη ὑποθεθῆι ὅτι ὑπάρχουν στὴ διάταξη τοῦ ἄρθρου 103 παρ. 1 Συντ., και συνεπῶς θεωροῦνται και αὐτοὶ «ἐκτελεσταὶ τῆς θελήσεως τοῦ κράτους» —μολοντί δὲν ὑπάρχει τέτοια διάταξη στὸ ἄρθρο 16, ὅπου καθορίζεται ἡ νομική θέση τους— αὐτὸ θὰ συνέβαινε μόνον μετὰ τὴν ἐννοια ὅτι ὀφείλουν νὰ τηροῦν τὸ Σύνταγμα, ἀφοῦ, καθὼς δείχτηκε, μετὰ καμία ἄλλη κρατική πράξη, δηλωτική τῆς «θέλησης τοῦ

37. Βλ. και Στασινόπουλος, *δπ. παρ.*, σελ. 22 σημ. 1.

κράτους» (οὔτε μετὰ νόμο οὔτε μετὰ ὁποιαδήποτε πράξη τῆς διοικήσεως κ.λπ.) μπορεῖ νὰ περιορισθῆι ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας και διδασκαλίας (βλ. πὸν πάνω, παράγρ. II).

Ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 103 §1: «υπηρετοῦν τὸν λαόν, ὀφείλοντες πίστιν εἰς τὸ Σύνταγμα και ἀφοσίωσιν εἰς τὴν πατρίδα», αὐτὰ καλύπτονται ἀπὸ τὶς ἀκροτελεύτιες διατάξεις τοῦ ἄρθρου 120 και ἰδίως τῆς §2 πὸν ὀρίζει ὅτι «ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ Σύνταγμα και τοὺς *συνάδοντα* πρὸς αὐτὸ νόμους και ἡ ἀφοσίωσις πρὸς τὴν *Πατρίδα και τὴν Δημοκρατίαν* συνιστοῦν θεμελιώδη ὑποχρέωσιν πάντων τῶν Ἑλλήνων».

Ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία και ἐπίσημη ἰδεολογία

V. Ἀπὸ τὴν ἀντιπαράβολη τῶν διατάξεων τοῦ ἄρθρου 103 §2 πρὸς τὶς συναφεῖς διατάξεις τοῦ προῖσχύσαντος Συντάγματος, ὅπως τοῦτο εἶχε ἀναθεωρηθῆι και συμπληρωθῆι ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1952, προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ ὅρος «ἐκτελεστής τῆς θέλησεως τοῦ κράτους» δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ δημόσιος ὑπάλληλος ἢ λειτουργός, και πὸν λιγότερο ὁ ἀκαδημαϊκὸς δάσκαλος, ὀφείλει νὰ συμμορφώνεται πρὸς τὴν κρατούσα ἰδεολογία.

Εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ βελτίωση πὸν σημειώθηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ και πὸν προκύπτει ἀπὸ τὸ ὅτι, σὲ ἀντίθεση μετὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1952, τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975:

— Δὲν ἐπανελάβε τὴ διάταξη τῆς §1 τοῦ ἄρθρου 100, πὸν τὴν εἶχε υἱοθετήσῃ και τὸ κυβερνητικὸ σχέδιο Συντάγματος (ἄρθρο 103, §2), σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι ὀφείλουν «πίστιν εἰς τὴν Πατρίδα και εἰς τὰ ἔθνικὰ ἰδεώδη»³⁸. Μετὰ ἀπὸ πρόσταση τῆς ἀντιπολίτευσῆς, πὸν ἐπισήμανε ὅτι, μετὰ τὴν θέσπισῃ αὐτοῦ τοῦ τελευταίου ἀσαφῆ και ἀόριστου ὅρου, θὰ ἀνοίγε και πάλι ὁ δρόμος για τὸν ἔλεγχο τῶν «κοινωνικῶν φρονημάτων» και για ὄλες τὶς συναφεῖς διοικητικὲς ἀρθραίσεις, ἡ Β' ὑποεπιτροπὴ και σὲ συνέχεια ἡ ὀλομέλεια τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος πρότειναν τὴ διατύπωση «πίστιν και ἀφοσίωσιν εἰς τὸ Ἔθνος», και τελικὰ ἡ Βουλὴ προτίμησε τὴ διατύπωση «πίστιν εἰς τὸ Σύνταγμα και ἀφοσίωσιν εἰς τὴν Πατρίδα» (ἄρθρ. 103, §1)³⁹.

— Δὲν ἐπανελάβε τὴ διάταξη τῆς §2 τοῦ ἄρθρου 100, ἡ ὁποία εἶχε διατυπωθῆι κατά τὴ διάρκεια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου 1946-49: «Ἰδεολογία σκοποῦσαι τὴν διὰ βιαιῶν μέσων ἀνατροπὴν τοῦ ὑφισταμένου πολιτικοῦ ἢ κοινωνικοῦ καθεστώτος ἀντίκεινται ἀπολύτως πρὸς τὴν ἰδιότητα τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου»⁴⁰.

38. Κατὰ τὴν ὀρθὴ ἀποψη ἡ διάταξη αὐτὴ ἀποτελοῦσε «κατευθυντήρια ἀρχὴ» (βλ. Μ. Στασινόπουλος, *Ὑπαλληλικὸς Κώδικς*, 1957, σελ. 90) και ὄχι «κανὸνα δικαίου» (ὅπως εἶχε δεχθῆι ἡ ἐδικὴ διακομματικὴ ἐπιτροπὴ, βλ. *Πρακτικά* τῆς, σελ. 45).

39. Βλ. *Πρακτικά Ὑποεπιτροπῶν ἐπὶ τοῦ Συντάγματος*, σελ. 423, 456-458, 551, και τὶς ἐκεῖ παρατηρήσεις τῶν βουλευτῶν Ἀθ. Κανελλόπουλου, Α. Κατσαοῦνη και Θ. Μαναβῆ, ἐπίσης *Πρακτικά Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ Συντάγματος*, σελ. 862, 864, 866, 869, και τὶς ἐκεῖ ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Ἠλ. Ἡλιοῦ, Α. Κακλαμάνη, Κ. Κάππου και Ἀθ. Κανελλόπουλου.

40. Ἡ πρώτη διατύπωση εἶχε γίνῃ στὸ ἄρθρο 107 §2 τοῦ Σχεδίου Συντάγματος τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ψηφίσματος Β'/1946, και ἐπαναλήφθηκε στὸ ἄρθρο 100 τοῦ Σχεδίου τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ψηφίσματος ΞΗ'/1949, πὸν ἀπέτελεσε τὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952. Ἐφόσον τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975 δὲν ἐπανελάβε τὶς διατάξεις τῶν §1

— Δέν επανέλαβε τὴ διάταξη τοῦ ἄρθρ. 16 §2, ποῦ εἶχε διατυπωθεῖ μέσα στοῦ ἴδιου πολεμικοῦ κλίμα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ διδασκαλία «εἰς πάντα τὰ σχολεῖα μέσης καὶ στοιχειώδους ἐκπαίδευσως» πρέπει νὰ γίνεται «ἐπὶ τῆ βάσει τῶν *ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ*». Naί μὲν ἡ διάταξη αὐτὴ δὲν ἀφοροῦσε ἅμεσα τὴν ἀνώτατη παιδεία, ὡστόσο, μετὰ ἀπὸ ὑπόμνημα ποῦ ὑπέβαλε στὶς 29.11.1949 ἡ Σύγκλητος τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου —παρουσιασθεῖσα ἐν σώματι στὴν τότε Ἐπιτροπὴ τοῦ Συντάγματος γιὰ νὰ ζητήσει νὰ θεσπιστεῖ διάταξη ὅτι «ἡ πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευσις εἶναι *ἐθνικὴ*» καὶ ὅτι οἱ καθηγητὲς τῶν πανεπιστημίων «εἶναι *δημόσιοι ὑπάλληλοι*, οἱ δὲ ἐξ αὐτῶν τακτικοὶ διορίζονται ἐπὶ βαθμῶ ἀρεοπαγίτου καὶ λαμβάνουσι τὰς ἐκάστοτε ἀποδοχὰς τοῦ βαθμοῦ τούτου ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου»⁴¹— ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Συντάγματος ὑποχρῶθηκε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ θέμα. Καὶ ἂν τελικὰ δὲν υἱοθέτησε τὴ ρητὴ επέκταση τῆς διατάξεως περὶ ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ στὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευσις, τοῦτο ἔγινε γιὰτὴ θεώρησε ὅτι καὶ οἱ σκοποὶ τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας προσδιορίζονται, μέσω τοῦ ὑπαλληλικοῦ καθήκοντος, ἔμμεσα ἀλλὰ σαφῶς, ἀπὸ τὴν «πίστιν καὶ ἀφοσίωσιν εἰς τὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη» τοῦ ἄρθρ. 100 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952.⁴²

Στὸ νέο Σύνταγμα τοῦ 1975 δὲν ἦταν, βέβαια, πολιτικὰ εὔκολο νὰ ἐπαναληφθοῦν αὐτοῦσιες αὐτὲς οἱ διατάξεις ποῦ εἶχαν ἄλλωστε υἱοθετηθεῖ στοῦ μεταξὺ καὶ ἀπὸ τὰ δικτατορικὰ συνταγματικὰ κείμενα τοῦ 1968 καὶ τοῦ 1973. Ἡ φορτικὴ ἐπίκληση τῶν περιβόητων «ἑλληνοχριστιανικῶν» ἰδεωδῶν ἀπὸ τὴν πρόσφατη στρατοκρατικὴ δικτατορία ἀποκάλυψε τὴν πλαστότητά τους, πέρα ἀπὸ τὴ μόνιμη ἀντιφατικότητα τῶν δύο συνθετικῶν τοῦ ὅρου, ὁ ὁποῖος, μὲ τὴ συναίρεση δύο μεταξὺ τους ἀντίθετων ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐννοιῶν, παραμένει πάντα ἀδιευκρίνιστος καὶ ἀκαθόριστος καί, γιὰ τοῦτο, ἐπιδεκτικὸς καταχρηστικῶν

ἐφαρμογῶν. Καὶ ὁμως, ὅταν ψηφίζοταν τὸ τελικὸ κείμενο τοῦ νέου Συντάγματος ἀπὸ τὴ Βουλὴ, ἡ κυβερνητικὴ πλειοψηφία ἐνέδωσε στὴ συντηρητικὴ τῆς πτέρυγα καὶ δέχτηκε νὰ μεταβληθεῖ «ἐπὶ τὸ παραδοσιακότερον» ἡ ἀρχικὴ διατύπωση τοῦ κυβερνητικοῦ σχεδίου, ποῦ εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴν ὀλομέλεια τῆς Συνταγματικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «ἠθικὴν, πνευματικὴν, ἐπαγγελματικὴν καὶ φυσικὴν ἀγωγὴν τῶν Ἑλλήνων», τὴν «διάπλασιν αὐτῶν ὡς ἐλευθέρων καὶ ὑπευθύνων πολιτῶν» καὶ τὴν «ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως», προστέθηκε τελικὰ στοῦ ἄρθρου 16 §2, σὺν «σκοπὸς τῆς παιδείας», καὶ ἡ ἀνάπτυξιν τῆς «*θρησκευτικῆς* συνειδήσεως»⁴³. Ἡ διάταξη αὐτὴ, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως ποῦ θεσπίζει τὸ ἄρθρο 13 §1, φαίνεται νὰ παρεισάγει ἔμμεσα, μὲ τὴ σύζευξη «ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνειδήσεως», τὴν ἰδεολογία τοῦ «ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ» χωρὶς νὰ λέει τὸ ὄνομά της.⁴⁴ Καὶ μάλιστα, μὲ τὸ νέο Σύνταγμα ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς ἰδεολογικὸς προσανατολισμὸς ἐμφανίζεται νὰ καθιερώεται ὄχι μόνον στὴ στοιχειώδη καὶ τὴ μέση ἐκπαίδευσις (ὅπως συνέρβαινε μὲ τὴ διατύπωση τοῦ ἄρθρ. 16 §2 τοῦ Συντ. 1952), ἀλλὰ νὰ *ἐκτείνεται καὶ στὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευσις*—ἀφοῦ τὸ νέο ἄρθρο 16 §2 δὲν κάνει διάκριση—πράγμα ποῦ, περιέργως, κανένας μέσα στὴ Βουλὴ δὲν φαίνεται νὰ ἐπισήμανε. Ὡστόσο ὁ Ὑφυπουργὸς Παιδείας ἔκανε σχετικὰ τὴν ἐξῆς δήλωσις ποῦ καταχωρήθηκε στὰ πρακτικά: «Ὡς ἐτόνισεν εἰς τὴν ὠραίαν ὁμιλίαν του ὁ πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος κ. Κων. Τσάτσος, προφανῶς εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνειδήσεως περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ»⁴⁵.

Τὸ ζήτημα εἶναι σοβαρό. Τέτοιες συνταγματικὲς διατάξεις ποῦ καθορίζουν τοὺς «σκοποὺς τῆς παιδείας», ἔστω καὶ ἂν εἶναι ἀπλῶς κατευθυντήριες γιὰ τὸ νομοθέτη κατὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος—δὲν ὑπῆρχαν πάντως σὲ κανένα ἑλληνικὸ Σύνταγμα πρὶν ἀπὸ τὸ 1952 οὔτε ὑπάρχουν σὲ κανένα σύγχρονο ἰσχύον εὐρωπαϊκὸ Σύνταγμα (π.χ. Γαλλίας, Γερμανίας, Ἰταλίας)⁴⁶— καθιερώσαν στοῦ

καὶ 2 τοῦ ἄρθρου 100 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1952, οἱ ἀντίστοιχες διατάξεις τοῦ Ὑπαλληλικοῦ Κώδικα (ἄρθρο 19 §1 ἔδ. β' περὶ «ὕψιων κοινωνικῶν ἀντιλήψεων» καὶ ἄρθρο 44 §2 περὶ «τοῦ ὑφισταμένου πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ καθεστώτος») δὲν ἰσχύουν πλέον. Ἔχουν ἄλλωστε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τίς διατάξεις τοῦ Ν.Δ. 64/1974 ποῦ μεριμνᾷ ἀπλῶς γιὰ τὸν «ἐλεγχον τῆς πίστεως πρὸς τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα τῆς χώρας» (βλ. καὶ ἄρθρο 8 §1). Πρβλ. καὶ πῶ πάνω παρ. III, στὴν ἀρχὴ, καὶ σμμ. 15.

41. Βλ. *Ἐστοιγραφημένα Πρακτικά τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀναθεώρησης τοῦ Συντάγματος*, Ψηφ. 3Η', Ἀθῆναι 1953, σελ. 672 κ.έ. Στὸ Σχέδιο Συντάγματος τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Β' Ψηφ./1946 εἶχε περιληφθεῖ διάταξη (ἄρθρο 8) ὅτι «ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστὴμη καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῶν εἶναι ἐλεύθεραι». Ἀκριβῶς «εἰς ἀντίκρουσιν αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως ἡ Σύγκλητος ἔκαμεν αὐτὴν τὴν πρότασιν ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις εἶναι ἐθνικὴ» (βλ. σελ. 692). Πάντως πολλὰ ἐπιλεκτὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ἀντιτάχθηκαν τότε στὴν πρότασιν τῆς Συγκλήτου, ὅπως π.χ. οἱ βουλευτὲς Χ. Θηβαῖος (: «Ἡ ἐπιστὴμη δὲν μπορεῖ νὰ ἐμπνέεται παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν»), Κ. Καλλίας (: «Ἡ φράσις ὅτι εἶναι ἐθνικὴ τὴν καθιστᾷ ἀπλῶς ὑποκτον χωρὶς νὰ τὴν κάμῃ ἐθνικωτέραν»), Κ. Παπακωνσταντίνου, Ι. Πολίτης, Π. Λυκουρέζος, Φ. Δραγονίμης κ.ά. (βλ. σελ. 686 κ.έ., 693 κ.έ., 721 κ.έ., 724, 776 κ.έ., 785 κ.έ.). Ὑποστηρίχθηκαν ὁμως καὶ ἀντίθετες ἀπόψεις, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸν βουλευτὴ Κ. Θεοφανόπουλο: «Ἡ ἔκφρασις *ἐθνικὴ* ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀτιμῆς, νὰ ἀντικατασταθῇ ὁμως δι' ἄλλης φράσεως· δὲν πρέπει νὰ λείψῃ τὸ πνεῦμα τῆς Συνταγματικῆς Ἐπιτροπῆς, ὅτι τὸ πανεπιστήμιον δὲν εἶναι σῶμα ἐλεύθερον (sic), εἰς τὸ ὁποῖον νὰ δύναται νὰ ἀνεβαίνει οἰοσθήποτε καὶ νὰ ἀναπτύσσῃ οἰοσθήποτε ἰδέας. Διότι τὰ παιδιὰ αὐτὰ, οἱ φοιτηταί, δὲν εἶναι ἀκόμη ὄρμητοι καὶ σχηματίζουσι ἰδέας πεποιθήσεως καὶ κρίσεως» (σελ. 778).

42. Βλ. τὴν παρατήρησι τοῦ βουλευτῆ Β. Στεφανόπουλου στὰ παραπάνω Πρακτικά, σελ. 786. Βλ. ἐπίσης Χ. Σγουρίτσας, *ὁπ. παρ.*, σελ. 125-6.

43. Ὑπὲρ τῆς προσθήκης τάχθηκε ὁ εισηγητὴς τῆς πλειοψηφίας βουλευτὴς Δ. Νιάνιαν (βλ. *Πρακτικά Βουλῆς ἐπὶ τοῦ Συντάγματος*, σελ. 488 κ.έ., 490), ὁ ὑπουργὸς Παιδείας Π. Ζέπος (σελ. 502-3), ὁ πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος Κ. Τσάτσος (σελ. 515), ὁ ὑφυπουργὸς Δημοσίων Ἔργων Κ. Μπίρης (σελ. 506), οἱ βουλευτὲς Κ. Παπαρηγόπουλος (σελ. 514-5), Στ. Παπαθεμελῆς (σελ. 520) κ.ά. Ἀντίθετα, κατὰ τῆς προσθήκης τάχθηκαν ὁ βουλευτὴς Δ. Τσάτσος (σελ. 523) καὶ ὀρισμένοι νεότεροι βουλευτὲς τῆς κυβερνητικῆς πλειοψηφίας, ὅπως ὁ Μ. Πρωτοπαπαδάκης (σελ. 512-3: «Πολλοὶ νομίζουν ὅτι αὐτὴ ἡ μέθοδος τῆς ἀγωγῆς εἶναι καλὴ διότι φτιάχνει καλοὺς χριστιανούς καὶ καλοὺς πολίτες. Πράγματι τοὺς μαθαίνει νὰ σκῦβουν τὸ κεφάλι, νὰ ὑπακούουν, νὰ πηγαίνουν στὴν ἐκκλησία... Αὐτοὶ ὁμως δὲν εἶναι καλοὶ χριστιανοί, οὔτε καλοὶ πολίτες, οὔτε ἐλεύθεροι ἄνθρωποι»), ὁ Α. Ἀνδριανόπουλος (σελ. 518-9: Δὲν βλέπω διὰ ποῖον λόγον νὰ μπῆ ἡ λέξις *θρησκευτικῆς*, ἐκτὸς ἂν εἴπομεν ὅτι μπαίνει πρὸς ἐνίσχυσιν μιᾶς πανικοβλημένης ἐκκλησίας, ἢ ὅποια, ἐὰν εἶναι πανικοβλημένη, εὐθύνεται ἡ ἴδια καὶ κανένας ἄλλος»). Βλ. παρακάτω καὶ τὴ σμμ. 47.

44. Ὁρισμένοι βουλευτὲς τῆς κυβερνητικῆς πλειοψηφίας ὁμολόγησαν μὲ ἱκανοποίησι ὅτι ἔτσι κατοχυρώνεται καὶ πάλι ἡ «παραδεδομένη» ἰδεολογία τοῦ «ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ». Βλ. *Πρακτικά*, σελ. 514, 519 κ.έ., 521, 523.

45. Ἐντούτοις ὁ βουλευτὴς Δ. Νιάνιαν, ἂν καὶ ἐπιδοκίμασε τὴν διάταξιν γιὰ «τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνειδήσεως», ἀρνήθηκε τὴ σύνδεσίν της «μὲ τὰ περὶ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ λεγόμενα» (*Πρακτικά*, σελ. 526).

επίπεδο του Συντάγματος την ιδεολογική μονοπώληση της εκπαίδευσης και τείνουν να την καταστήσουν επίσημα «κατευθυνόμενη»⁴⁷. Εάν τούτο είναι ίσως αναπόφευκτο και θεμιτό, ως ένα σημείο, από την ίδια τη φύση της κρατικής εξουσίας —κάθε κράτους— που προσπαθεί έτσι να εξασφαλίσει την επιβολή της, όχι μόνο με τους καταναγκαστικούς αλλά και με ιδεολογικούς μηχανισμούς, με τους οποίους επιδιώκει να αποσπάσει τη συγκατάθεση (consensus) των υπηκόων της, είναι έντοτοις अपαράδεκτη αυτή η θεσμοθέτηση της ιδεολογικής χειραγώγησης ιδίως στο χώρο των Α.Ε.Ι. Διότι ύπονομεύει και περιορίζει βασικά τη δυνατότητα διεξαγωγής αντικειμενικής και ανεπηρέαστης, δηλαδή πραγματικά επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας, που είναι η ουσία της ανώτατης εκπαίδευσης.

Με δοσμένη λοιπόν τη ρητή γενική διάταξη της §1 του άρθρου 16 του νέου Συντάγματος, που όριζε κατηγορηματικά ότι «ή τέχνη και ή επιστήμη, ή έρευνα και ή διδασκαλία είναι ελεύθεροι», προσθέτοντας ότι «ή ανάπτυξις και προαγωγή αυτών αποτελεί ύποχρέωσιν του κράτους», δεν νομίζω ότι ή φραστική τροποποίηση που έγινε κατά την τελική ψήφιση του άρθρου 16 στην §2 σχετικά με τους «σκοπούς της παιδείας», άποσκοπούσε να περιορίσει την ακαδημαϊκή ελευθερία, με την έννοια π.χ. ότι δεν θά ήταν πια επιτρεπτό να διδασχούν και να ύποστηριχούν επιστημονικές θεωρίες και γνώμες άσυμβίβαστες με όρισμένες θρησκευτικές ή γενικότερα «παραδεδομένες» άπόψεις ή με κατεστημένες κοσμοθεωρητικές ή βιοθεωρητικές άντιλήψεις.⁴⁸ Μια τέτοια έκδοχη δεν θά άνταποκρινόταν στη βούληση του συντακτικού νομοθέτη, όπως αυτή προκύπτει άπό το σύνολο των διατάξεων του νέου Συντάγματος. Θά ήταν, εξάλλου, δημοκρατικά σόλοικη, άφου θά σήμαινε ότι σε ένα νέο Σύνταγμα, του τελευταίου τετάρτου του είκοστου αιώνα, θεσπίζονται θρησκευτικής και ιδεολογικής ύψης περιορισμοί στην ακαδημαϊκή ελευθερία επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας, που ή ιστορική καταγωγή της συνδέεται, ώστόσο, με την κατοχύρωσή της όχι μόνο άπέναντι στο κράτος, αλλά και άπέναντι στην Έκκλησία.⁴⁹ Άκόμη περισσότερο: εάν ή σχετική με τους «σκοπούς της παιδείας» διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 16 είχε την έννοια ότι ό ακαδημαϊκός δάσκαλος δεν δικαιούται να προβαίνει σε επιστημονικές

έρευνες ή άνακοινώσεις και σε διδασκαλία των πορισμάτων των έρευνών του παρά μόνο εάν έτσι συμβάλει στην «ανάπτυξιν της έθνικης και θρησκευτικής συνειδήσεως», τούτο δεν θά άποτελούσε περιορισμό, αλλά άναίρεση της ακαδημαϊκής ελευθερίας που θεσπίζεται στην παρ. 1 του άρθρ. 16 του νέου Συντάγματος. Η κατοχύρωσή της, που ύποδηλώνει άκριβώς το αντίθετο —μέριμνα άπαλλαγής άπό ιδεολογικές άλλοτριώσεις—, θά καταντούσε έτσι κενή περιεχομένου. Η σχετική συνταγματική διάταξη σημαίνει και επιτάσσει τουλάχιστον τη μη παρεμπόδιση, άπό την κρατική έξουσία, της διαδικασίας κήσης και μετάδο-

**Ό ακαδημαϊκός δάσκαλος
δεν δικαιούται να είναι
ψυχρός και άδιάφορος έρευνητής.
Πρέπει να είναι ό
παλλόμενος έρευνητής και ό
έμπνευσμένος — και έμπνέων—
δάσκαλος.**

σης των γνώσεων. Άλλά τέτοια παρεμπόδιση γίνεται όποσδήποτε όταν ή κρατική έξουσία έπεμβαίνει, ενώνοντας ή άποδοκιμάζοντας, υιοθετώντας ή άποκλείοντας όρισμένες θεωρητικές θέσεις ή τάσεις, και, άκόμη περισσότερο, όταν ταυτίζεται με όρισμένες άπό αυτές, καθιερώνοντας έτσι μια έπίσημη ιδεολογία. Όλα αυτά άντιφάσκουν όμως προς τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1 έδ. α' που όριζει ότι «άποτελεί ύποχρέωσιν του κράτους» ή «ανάπτυξις και προαγωγή» της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας.

Πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί βέβαιο ότι ή τροποποίηση στη διατύπωση της παρ. 2 του άρθρου 16 έγινε βασικά για πολιτικοψυχολογικούς λόγους —άπό σεβασμό προς την παράδοση», ή όποια έχει κάνει τη «σύνθεση των δύο στοιχείων»⁵⁰— για να εξισορροπησει, ίκανοποιώντας φραστικά μάλλον παρά ουσιαστικά, όρισμένες συντηρητικές τάσεις μέσα στην κυβερνητική πλειοψηφία.

Παρά το γράμμα της σχετικής διάταξης, που μοιάζει να άντικαθιστά άπλως τον όρο «έλληνοχριστιανικός πολιτισμός» με τις λέξεις «έθνικη και θρησκευτική συνείδηση», δεν φαίνεται να ήταν στις προθέσεις του συντακτικού νομοθέτη του 1975 ή θέσπιση ιδεολογικού προσανατολισμού στην επιστημονική έρευνα και διδασκαλία, την ελευθερία της όποίας ρητά καθιερώνεται. Και μόνο το γεγονός ότι δεν μπήκε στο κείμενο του Συντάγματος ό διαβλητός όρος «έλληνοχριστιανικός πολιτισμός» μετά άπό την καπηλεία και τη διαπόμπευση που του έκανε στην πράξη ή σκοταδιστική «Έλλάς Έλλήνων Χριστιανών» της έφτάχρονης τυραννίας, άποτελεί δημοκρατική κατάκτηση και είναι στοιχείο χαρακτηριστικό: δείχνει ότι το όλο πνεύμα του Συντάγματος, ως νομικής έκφρασης του μεταδικτατορικού συσχετισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, είναι διαφορετικό και δεν άνέχεται ιδεολογι-

46. Όμως το δικτατορικό Σύνταγμα της Πορτογαλίας του 1933, που ίσχυσε ως την άνατροπή της δικτατορίας, το 1974, όριζε στο άρθρο 42 §3 ότι «ή εκπαίδευση που παρέχεται άπό το κράτος άποβλέπει, έκτος άπό την άνάπτυξη των φυσικών και πνευματικών ίκανοτήτων, στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, της επαγγελματικής άξίας και όλων των ψυχικών και πολιτικών αρετών. Για τις πρώτες θά έμπνέεται άπό τις παραδοσιακές στην Πορτογαλία άρχές του χριστιανικού δόγματος και της χριστιανικής ήθικης»...

47. Στην καθιέρωση «σκοπών της παιδείας» με διατάξεις του Συντάγματος άντιτάχθηκαν στην άρμόδια Β' Υποεπιτροπή ό είσηγητής της μειοψηφίας Γ.-Α. Μαγκάνης (Πρακτικά Υποεπιτροπών, σελ. 441) και ό βουλευτής Α. Κακλαμάνης (σελ. 451), κατά δε τη συζήτηση του άρθρου 16 στη Βουλή, ό πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ Α. Παπανδρέου (Πρακτικά Βουλής, σελ. 495) και οι βουλευτές Α. Κακλαμάνης (σελ. 499-500), Κ. Κάππος (σελ. 517), Δ. Τσάτσος (σελ. 523).

48. Βλ. παραπάνω, παράγρ. II και σημ. 7.

49. Πρβλ. Εγμασοτα, όπ. παρ., σελ. 466. Το γεγονός ότι το Σύνταγμα του 1975, άντι να καθιερώνει το χωρισμό κράτους και εκκλησίας, άναγνωρίζει την όρθόδοξη χριστιανική θρησκεία ως «έπικρατούσα» (άρθρ. 3), δεν άναίρει τη διαπίστωση ότι ή θέσπιση ιδεολογικών προσανατολισμών στην ανώτατη εκπαίδευση άντιβαίνει προς την ακαδημαϊκή ελευθερία επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας.

50. Βλ. στα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής επί του Συντάγματος, σελ. 490, 502-3, 515, τις άπόψεις, αντίστοιχα, των Δ. Νιάνια, Π. Ζέπου και Κ. Τσάτσου.

κούς περιορισμούς της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Είναι εξάλλου αξιοσημείωτο ότι η περί «έλληνοχριστιανικού πολιτισμού» δήλωση του Υφυπουργού Παιδείας δεν περιλήφθηκε στο Σύνταγμα ως «ερμηνευτική δήλωση» και συνεπώς, πέρα από την οποιαδήποτε πολιτική σημασία της, δεν έχει νομική ισχύ.

Ἡ οργανωμένη άσκηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας στὰ Α.Ε.Ι.

VI. Ἐὰν γενικὰ «ἡ παιδεία εἶναι μία λειτουργία με σκοπὸ νὰ ἐνταχθεῖ ὁ νέος ἄνθρωπος σὲ ἕνα ἱστορικὰ καθορισμένο πνευματικὸ καὶ οἰκονομικὸ συγκρότημα»,⁵¹ ἡ ἐκπαίδευση, σὰν οργανωμένη καὶ θεσμοθετημένη μορφή παιδείας,⁵² τὴν ὁποία διοχετεύει τὸ κράτος στοὺς πολίτες του με μεθοδικὸ καὶ οργανωμένο τρόπο, ὑπηρετεῖ βασικὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ. Τὸ κράτος, θεωρώντας ὅτι τοῦ ἀνήκει ἡ ἐκπαιδευτικὴ αὐτὴ λειτουργία, τὴν ἔχει ἀναγάγει σὲ «δημόσια ὑπηρεσία» καὶ τὴν ἀσκεῖ αὐτὸ τὸ ἴδιο με ὑπαλλήλους του, σπάνια δὲ τὴν ἐμπιστεύεται σὲ ἰδιωτικὸς φορεῖς. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση τὸ ἰσχύον Σύνταγμα ὀρίζει ὅτι αὐτὴ «παρέχεται ἀποκλειστικῶς» ἀπὸ ἰδρύματα ποὺ ἀποτελοῦν νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου «πλήρως αὐτοδιοικούμενα», τὰ ὁποία «τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ κράτους καὶ δικαιοῦνται τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως αὐτοῦ, λειτουργοῦν δὲ ἐπὶ τῆ βάσει τῶν περὶ ὀργανισμῶν αὐτῶν νόμων» (ἄρθρο 16 παρ. 5). Τὸ τελευταῖο ὅμως τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ ὀργανισμοὶ τῶν Α.Ε.Ι. δὲν θεσπίζονται ἀπ' αὐτὰ τὰ ἴδια, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ νομοθετικὰ ὄργανα τοῦ κράτους, ποὺ δὲν δεσμεύονται πάντως ἀπὸ τὶς γνώμες καὶ εἰσηγήσεις τῶν Α.Ε.Ι. Ἐπομένως τὰ Α.Ε.Ι. στὴ χώρα μας δὲν ρυθμίζουν αὐτὰ τὰ ἴδια τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τους, ἄρα δὲν «αὐτονομοῦνται» κατὰ κυριολεξία ἀλλ' ἀπλῶς διαχειρίζονται με κάποια αὐτοτέλεια τὶς ὑποθέσεις τους στὸ πλαίσιο ποὺ θεσπίζουν οἱ νόμοι τοῦ κράτους, δηλαδὴ αὐτοδιοικοῦνται. Κατοχυρώνεται λοιπὸν συνταγματικὰ ὄχι ἡ αὐτονομία τους, ἀλλὰ μόνον ἡ αὐτοδιοίκησή τους, ὅπως ἄλλωστε ρητὰ τὸ λέει τὸ Σύνταγμα.⁵³ Θεμελιακὸ στοιχεῖο τῆς αὐτοδιοίκησης τῶν Α.Ε.Ι. εἶναι βέβαια, ἐξ ὀρισμοῦ, τὸ ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ δὲν γίνεται ἀπὸ τὸ κράτος, ἀλλὰ, τουλάχιστον, ἀπὸ τοὺς ἤδη διδάσκοντες. Τὸ νέο Σύνταγμα μιλά γιὰ «πλήρη αὐτοδιοίκηση». Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ κυβερνητικὴ πλειοψηφία δὲν δέχτηκε τὶς προτάσεις τῶν κομμάτων τῆς ἀντιπολίτευσης, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένων βουλευτῶν τῆς συμπολίτευσης, νὰ θεσπιστεῖ ρητὰ στὸ σχετικὸ ἄρθρο

ἡ συμμετοχὴ τῶν φοιτητῶν στὴ διοίκηση τῶν Α.Ε.Ι.⁵⁴ Μὲ τὴν προσθήκη ὅμως τοῦ ἐπιρρημάτος «πλήρως» (αὐτοδιοικουμένων), ποὺ δὲν ὑπῆρχε στὸ κυβερνητικὸ σχέδιο Συντάγματος, ὑποδηλώνεται σαφῶς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ «πλήρης αὐτοδιοίκηση» παρὰ μὲ τὴν ἀνάδειξη τῶν ὀργάνων ποὺ διοικοῦν τὰ Α.Ε.Ι., μόνον ἀπ' ὅσους τὰ ἀπαρτίζουν—ἄρα ἀποκλείεται ὀποιαδήποτε κρατικὴ παρέμβαση, καὶ συγκεκριμένα τῆς ἐποπτεύουσας διοικητικῆς ἀρχῆς⁵⁵—ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὄλους ὅσοι τὰ ἀπαρτίζουν, ἄρα ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς διδάσκοντες ἀλλὰ καὶ τοὺς διδασκόμενους, ἀκόμη δὲ καὶ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο προσωπικὸ (διοικητικὸ κ.λπ.).

Φορεῖς τοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος τῆς ἀκαδημαϊκῆς ελευθερίας⁵⁶ εἶναι, ἔχοντας πρὸς τοῦτο ἔννομο συμφέρον, τόσο οἱ διδάσκοντες ὅσο καὶ οἱ διδασκόμενοι.

α) Φορεῖς εἶναι ὄλοι οἱ διδάσκοντες, ἄσχετα με τὴν ὑπηρεσιακὴ θέση τους ἢ τὴ νομικὴ σχέση τους με τὸ συγκεκριμένο Α.Ε.Ι., καὶ ἄσχετα με τὰ εἰδικότερα καθήκοντα κάθε κατηγορίας διδασκόντων. Ἐλευθερία ἔρευνας καὶ διδασκαλίας ἔχουν λοιπὸν ὄχι μόνον οἱ καθηγητές, ὅλων τῶν βαθμίδων (λαϊκοί, μόνιμοι, ἔκτακτοι με θητεία, ἐπικουρικοί, «ἐπισκέπτες» κ.λπ.), ἀλλὰ καὶ οἱ ὑφηγητές (ἐντεταλμένοι ἢ μὴ), οἱ ἐπιμελητές καὶ οἱ βοηθοί. Τὸ ἔργο τους προστατεύεται ἐξίσου ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, γιατί ἔχει ποιοτικὰ τὴν ἴδια ἀξία, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ποσοτικὰ ἢ τεχνικὰ διαφοροεικό.⁵⁷ Γι' αὐτὸ, ἡ συνταγματικὴ προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ελευθερίας ἐκτείνεται καὶ σὲ ὅσους συμβαίνει ὀψωδῆποτε νὰ ἄσκουν νομότυπα ἐρευνητικὸ καὶ διδακτικὸ λειτουργημάτων στὰ Α.Ε.Ι., εἴτε ἔχοντας παράλληλα ἄλλη ιδιότητα, πρὸς περιορίζει ἴσως τὴν ελευθερία ἔκφρασης τῆς γνώμης (π.χ. δικαστικοὶ λειτουργοί, ἄρθρο 89 §2 Συντ.), εἴτε ἀσκώντας εὐκαιριακὰ τὸ λειτουργημάτων τοῦτο (π.χ. σὰν ἐπισκέπτες καθηγητές ἢ καλεσμένοι γιὰ διαλέξεις), ἔστω καὶ ἂν εἶναι ἄλλοδαποί.

β) Φορεῖς ὅμως τοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος τῆς ἀκαδημαϊκῆς ελευθερίας εἶναι καὶ οἱ διδασκόμενοι. Γιατὶ οἱ φοιτητές δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀντικείμενα μετάδοσης γνώσεων, ἀλλὰ παράγοντες τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας. Καὶ ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο αὐτὲς ἀσκοῦνται. Ἐχουν ἄλλωστε πρὸς τοῦτο ἄμεσο συμφέρον, ἰδίως στὰ σύγχρονα μαζικὰ πανεπιστήμια, ὅπου δὲν καλλιεργεῖται ἀπλῶς ἡ «καθαρὴ ἐπιστήμη», ἀλλὰ οἱ φοιτῶντες καταρτίζονται ἰδίως γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση.

54. Βλ. τὶς ἀγορεύσεις τῶν βουλευτῶν Ε. Παπανούτσου, Α. Παπανδρέου, Ι. Πεσμαζόγλου, Α. Κύρκου, Α. Κακλαμάνη, Γ. Μαύρου, Γ.-Α. Μαγκάκη, Μ. Ἐβερτ, Α. Ἀνδριανόπουλου, Στ. Παπαθεμελίη, Α. Ἀγγελούση, Δ. Ψηλοῦ, Μ. Στεφανίδη, στὰ Πρακτικὰ τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ Συντάγματος, σελ. 493-524.

55. Ἐπομένως δὲν εἶναι στὸ ἐξῆς σύμφωνες με τὸ Σύνταγμα οἱ διατάξεις τῆς πανεπιστημιακῆς νομοθεσίας—οὔτε, βέβαια, εἶναι δυνατὸ νὰ θεσπιστοῦν ἔγκυρα νέες παρόμοιες—ποὺ παρέχουν στὴν ἐποπτεύουσα ἀρχὴ διακριτικὴ εὐχέρεια ἐπιλογῆς μεταξὺ προσώπων ἀναδεικνυομένων, ἢ μᾶλλον ὑποδεικνυομένων, γιὰ ὀρισμένες θέσεις διοικητικῶν ὀργάνων τῶν Α.Ε.Ι. Ἔτσι, π.χ., ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 24 τοῦ ν. 5343/1932 «περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» σύμφωνα με τὴν ὁποία «ἡ γενικὴ συνέλευσις τῶν καθηγητῶν ἐκλέγει... δύο ὑποψηφίους διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρυτάνεως», ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ὑπουργὸς Παιδείας ἐπιλέγει καὶ διορίζει τὸν ἕναν, εἶναι ἀντισυνταγματικὴ (ἄσχετα ἀπὸ τὶς συνδυασμένες διατάξεις τοῦ ν.δ. 62/1974, ἄρθρο 2 καὶ τοῦ ν. 28/1975, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σαφῶς προκύπτει ὅτι ἔχει ἤδη καταργηθεῖ).

56. Βλ. παραπάνω, παράγρ. Ι.

57. Πρβλ. καὶ ΕΓΓΑΣΟΓΑ, ὄπ. παρ., σελ. 471.

51. Ε. Παπανούτσος, *Φιλοσοφία καὶ Παιδεία*, Ἀθήνα 1958, σελ. 170.
52. Βλ. Δ. Ν. Μαρινίτης, «Ἐλευθερὸς διάλογος στὴν Παιδεία» (στὸ περ. *Ὁ πολίτης*, τεύχ. Ι, 1976, σελ. 18). Γιὰ τὴν διάκριση μεταξὺ παιδείας καὶ ἐκπαίδευσης, βλ. ἐπίσης Παπανούτσος, ὄπ. παρ., σελ. 170 κ.έ., 176 κ.έ., καθὼς καὶ στὰ Πρακτικὰ τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ Συντάγματος, σελ. 492.

53. Τὸ σχέδιο τοῦ ἄρθρου 16 Συντ. ποὺ εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὴν «Ἐπιτροπὴ Παιδείας» (βλ. παραπάνω, σημ. 12) πρόβλεπε ὅτι «τὰ Α.Ε.Ι. εἶναι αὐτοδιοικούμενα νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, λειτουργοῦν ἐπὶ τῆ βάσει τῶν ὀργανισμῶν των, οἱ ὁποῖοι συντάσσονται ὑπ' αὐτῶν...». Καὶ στὴ συνέχεια: «Οὐδέποτε ἡ ἄσκησης ἐποπτείας [τοῦ κράτους]... δύναται νὰ γίνεται κατὰ τρόπον περιορίζοντα τὴν αὐτοδιοίκησιν καὶ αὐτονομίαν αὐτῶν». Βλ. Πρακτικὰ ὑποεπιτροπῶν, σελ. 442-443, καὶ τὶς ἐκεῖ παρατηρήσεις τοῦ βουλευτῆ Γ.-Α. Μαγκάκη. Τελικὰ ὅμως κατοχυρώθηκε στὸ Σύνταγμα ἡ αὐτοδιοίκηση τῶν Α.Ε.Ι., ὄχι ὅμως καὶ ἡ κατὰ κυριολεξία αὐτονομία τους.

Είναι σήμερα αδιανόητο οι φοιτητές να αντιμετωπίζονται ως συνδεδεμένοι με τα Α.Ε.Ι. μόνο με «σχέση χρήσης» και ως τελούντες, για τούτο, σε «ειδική σχέση εξουσίας», όπως περίπου οι χρησιμοποιούντες διάφορα άλλα ιδρύματα, π.χ. οι επισκέπτες ενός μουσείου ή μιας βιβλιοθήκης ή οι άρρωστοι ενός νοσοκομείου ή οι «τρόφιμοι» ενός ασύλου ή μιας φυλακής... Οι φοιτητές μετέχουν «έξ αντικειμένου» στο διδακτικό και ερευνητικό έργο των καθηγητών και του λοιπού διδακτικού προσωπικού, γι' αυτό και πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν συνυπεύθυνοι συνεργάτες τους.⁵⁸ Σχέση συνεργασίας και όχι σχέση εξουσίας πρέπει να είναι λοιπόν η σχέση διδασκόντων και διδασκόμενων. Οι «παραδοσιακές» βασικά ιεραρχικές σχέσεις, που υπήρχαν στην πράξη ως τη μεταπολίτευση του 1974 —και καθιερώνονται από την ισχύουσα ακόμη πανεπιστημιακή νομοθεσία— διευκολύνουν την αλλοτρίωση, την αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και τη συντήρηση του κατεστημένου, και νοθεύουν επίσης την ακαδημαϊκή ελευθερία. Μόνον όταν γίνουν οι κατάλληλες θεσμικές αλλαγές στα Α.Ε.Ι., ώστε να καταργηθούν οι αυταρχικές δομές οργάνωσης και λειτουργίας τους, θα κατοχυρωθεί αποτελεσματικότερα η ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας.⁵⁹

Τα πανεπιστήμια και οι άλλες ανώτατες σχολές είναι θεσμοθετημένα κέντρα οργανωμένης επιστήμης και έχουν διφυή χαρακτήρα: αφενός την άσκούν σαν δημόσια λειτουργία, αφετέρου αποτελούν θεσμική εγγύηση για την ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας. Και το συναφές ατομικό δικαίωμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας, όπως θεσπίζεται με το άρθρο 16 §1 α' του νέου Συντάγματος, θεμελιώνει όχι μόνο αρνητική αξίωση για άποχή της κρατικής εξουσίας από επεμβάσεις στη διαδικασία κτήσης και μετάδοσης των γνώσεων, αλλά και θετική αξίωση των φορέων του για παροχή εκ μέρους της των αναγκαίων μέσων και για εξασφάλιση των ενγώνι προϋποθέσεων για ελεύθερη επιστημονική έρευνα και διδασκαλία.⁶⁰

Η άσκηση όμως του ατομικού δικαιώματος της ακαδημαϊκής ελευθερίας περιορίζεται αντικειμενικά από το γεγονός ότι εντάσσεται στην όλη δομή, οργάνωση και λειτουργία των Α.Ε.Ι. που αποτελούν τη θεσμική εγγύησή του.

Βέβαια, η ελευθερία επιλογής τόσο του αντικειμένου, όσο και της μεθόδου της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας είναι συστατικό στοιχείο της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Στο πλαίσιο όμως του συγκεκριμένου Α.Ε.Ι. οι επιλογές αυτές υπόκεινται αναπόφευκτα σε περιορισμούς. Ειδικότερα:

1. α) Το αντικείμενο πρώτα πρώτα της διδασκαλίας, δηλαδή η «διδασκτέα» και «εξεταστέα» ύλη, καθορίζεται βασικά από τον οργανισμό της οικείας Σχολής —ό οποίος σε κάθε περίπτωση εγκρίνεται (θεσπιζόμενος ή τροποποιούμενος) με υπουργική απόφαση— και συγκεκριμενοποιείται συνήθως από τα αρμόδια συλ-

λογικά όργανά της. Οι διδάσκοντες οφείλουν να συμμορφωθούν με το πρόγραμμα σπουδών και το ωράριο διδασκαλίας. Απ' αυτή την άποψη το ατομικό τους δικαίωμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας εμφανίζεται, στην πράξη, αντικειμενικά περιορισμένο. Περιοριστική της ακαδημαϊκής ελευθερίας είναι επίσης η θέσπιση υποχρέωσης των καθηγητών των Α.Ε.Ι. να συγγράφουν και να δημοσιεύσουν σε σχετικά σύντομη τακτή προθεσμία τις παραδόσεις του μαθήματος που διδάσκουν (βλ. ν. 4401/1964, ν.δ. 95/1969), πράγμα που άπολλήγει, μερικές φορές, σε πρόχειρη και βιαστική έκδοση χαμηλής ποιότητας διδακτικών βιβλίων, ενώ εξάλλου συντελεί στο να αποκτούν οι φοιτητές την αντιεπιστημονική συνήθεια να προσηλώνονται και να άρκοούνται στη μελέτη ενός μόνο βιβλίου για κάθε μάθημα, και μάλιστα εκείνου αποκλειστικά που είναι γραμμένο από τον καθηγητή που θα είναι ο εξεταστής στις προσεχείς εξετάσεις.⁶¹

**Ο ακαδημαϊκός δάσκαλος
δεν έχει μόνο δικαίωμα
άλλα και καθήκον
να ενημερώνει το λαό.**

β) Η επιλογή ενός θέματος έρευνας είναι βέβαια περισσότερο ελεύθερη, στο βαθμό τουλάχιστον που μπορεί να γίνει ατομικά. Και αυτή όμως αποβαίνει αντικειμενικά περιορισμένη, όταν εξαρτάται από τη συνεργασία και άλλων ερευνητών, όταν δηλαδή προϋποθέτει συλλογική δουλειά. Η ελευθερία της έρευνας περιορίζεται επίσης όταν ή διεξαγωγή της προσκόπτε σε έλλειψη υλικών και τεχνικών μέσων (εργαστηρίων, μηχανημάτων, βιβλιοθηκών, χώρων κ.λπ.).

Με την ανάπτυξη των «φυσικών» ιδίως επιστημών και τη μεγάλη πρόοδο της τεχνικής, η επιστημονική έρευνα και διδασκαλία δεν είναι δυνατή σήμερα χωρίς την κατάλληλη οργάνωση και τα αντίστοιχα οικονομικά μέσα που μόνο το κράτος μπορεί να διαθέσει. Το Σύνταγμα μας ορίζει σχετικά ότι τα Α.Ε.Ι. «δικαιούνται της οικονομικής ενίσχυσης του κράτους» (άρθρ. 16 §5), «ή δε ανάπτυξης και προαγωγή» της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας «αποτελεί υποχρέωση του κράτους» (άρθρο 16 §1). Οι διατάξεις αυτές, κατευθυντήριες για το νομοθέτη, υποδηλώνουν την υποχρέωση του κράτους να παρέχει τα αναγκαία οικονομικά μέσα για ίδρυση και πλήρωση θέσεων διδακτικού και διοικητικού προσωπικού στα Α.Ε.Ι., για το χτίσιμο κατάλληλων κτιρίων, για τον εξοπλισμό εργαστηρίων και βιβλιοθηκών. Θεσπίζουν όμως για τους διδάσκοντες και διδασκόμενους αξίωση να είναι σ' αυτούς προσιτά όλα τα βιβλία, αρχεία, εργαστήρια κ.λπ., που χρειάζονται για την έρευνα, τη διδασκαλία και την εκπαίδευση. Έτσι, π.χ., δεν είναι συνταγματι-

58. Πρβλ. και Köttgen, *Das Grundrecht der deutschen Universität*, σελ. 156.

59. Πρβλ. σχετικά Άρ. Μάνεσης, Συνέντευξη στο περιοδικό *Τετράδιο*, τεύχ. 18, Μάρτης 1976, σελ. 15 κ.έ. Πρβλ. επίσης Γ. Κουμάντος, *Ανώτατη Παιδεία*, Αθήνα 1970, ιδίως σελ. 25 κ.έ., 33 κ.έ., Δ. Φατούρος, *Αλλαγή και πραγματικότητα στο Πανεπιστήμιο*, Αθήνα 1975, ιδίως σελ. 36 κ.έ., 110 κ.έ., 127 κ.έ., 130 κ.έ.

60. Πρβλ. Preuss, *δπ. παρ.*, σελ. 134 κ.έ., 136 κ.έ., 138 κ.έ., 178.

61. Τα παραπάνω δεν απαλλάσσουν βέβαια τους καθηγητές από την υποχρέωση να διευκολύνουν τη μελέτη των φοιτητών εώσπου εκδοθεί το σύγγραμμά τους, υποδεικνύοντας βιβλία άλλων συγγραφέων ή —αν τυχόν δεν υπάρχουν τέτοια— μεθοδεύοντας τη διδασκαλία έτσι ώστε ο τρόπος εξέτασης των φοιτητών να εναρμονίζεται με το είδος των βοηθημάτων μελέτης που έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθούν.

κά επιτρεπτό να απαγορευτεί ή να παρεμποδιστεί ή προμήθεια ή η χρήση, ή γενικότερα ή έκδοση ή μετάφραση βιβλίων ορισμένου περιεχομένου.

Έκτος από το θέμα της *παροχής* από το κράτος στα Α.Ε.Ι. των κατάλληλων χώρων για την επιστημονική έρευνα και διδασκαλία, υπάρχει και το θέμα της *άποψης* της κρατικής εξουσίας από επεμβάσεις σε αυτούς τους χώρους. Πρόκειται για το «*πανεπιστημιακό άσυλο*»: Σύμφωνα με παλιά ευρωπαϊκή πανεπιστημιακή παράδοση ή τήρηση της τάξης και της ασφάλειας στο σύνολο των χώρων των προορισμένων για την εξυπηρέτηση της λειτουργίας των Α.Ε.Ι., άνηκε στην ευθύνη των αρχών που εκπροσωπούν το ίδρυμα· συγκεκριμένα, χωρίς τη θέληση της Συγκλήτου τα αστυνομικά όργανα δεν μπορούν να εισδύσουν και να επέμβουν παρά μόνο σε περίπτωση που τελείται άξιοποινη πράξη ή όποια στρέφεται κατά της ζωής ή της σωματικής άκεραιότητας. Η προστασία του πανεπιστημιακού άσylvου *συνέχεται* άρρηκτα τόσο με την έλευθερία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας, όσο και με την «*πλήρη αυτοδιοίκηση*» των Α.Ε.Ι., και συνεπώς *εμπεριέχεται* στην κατοχύρωση της ακαδημαϊκής έλευθερίας που ένεργείται με το άρθρο 16 του Συντάγματος.⁶²

2. Περιορισμοί από την οργάνωση και λειτουργία των Α.Ε.Ι. προκύπτουν και για τη *μέθοδο* της έρευνας και της διδασκαλίας. Πρέπει, βέβαια, να διακρίνουμε τη «*νοητική*» από την «*οργανωτική*» μέθοδο.⁶³

α) Ο ακαδημαϊκός επιστήμονας έχει τη συνταγματικά κατοχυρωμένη έλευθερία να επιλέξει οποιαδήποτε «*νοητική*» μέθοδο *έρευνας* και προσέγγισης της επιστημονικής αλήθειας (έπαγωγική ή άπαγωγική, φαινομενολογική ή όντολογική, αναλυτική ή συνθετική, μέθοδο «*μοντέλων*» ή τυποποίησης, διαλεκτική, είτε στην ιδεαλιστική είτε στην υλιστική μορφή της, κ.ο.κ.)⁶⁴, χωρίς να δεσμεύεται από όδηγίες, ύποδείξεις, ύπαγορεύσεις ή άπαγορεύσεις, και χωρίς να υπόκειται στον έλεγχο οποιασδήποτε —άρμοδιας ή άναρμόδιας— εξουσίας.⁶⁵ Από άποψη όμως «*οργανωτικής*» μεθόδου έρευνας ύφίστανται περιορισμοί. Έτσι, π.χ., ορισμένα πειράματα πρέπει να γίνονται σύμφωνα με τον κανονισμό του οικείου εργαστηρίου, ενώ άλλα, επικίνδυνα, δεν επιτρέπεται καν να γίνουν σε πανεπιστημιακά εργαστήρια, ούτε επίσης είναι δυνατό να εφαρμοστούν ορισμένες μέθοδοι θεραπείας σε άρρώστους στις πανεπιστημιακές κλινικές, κ.ο.κ.

β) Άλλά και ως προς την επιλογή μεθόδου *διδασκαλίας* ύπάρχουν περιορισμοί. Δεν πρόκειται βέβαια για τον τρόπο διαπραγμάτευσης και ανάπτυξης ενός συγκεκριμένου ζητήματος, για τη δομή του προφορικού ή του γραπτού λόγου, για τη μορφή και το ύφος (σύλ) παρουσίασης του θέματος, αλλά για την «*οργα-*

νωτική» μέθοδο διδασκαλίας: άν, π.χ., αυτή θα γίνεται «*άπό καθέδρας*» σε μεγάλο άκροατήριο ή σε μικρή ομάδα εργασίας, άν θα είναι *εξάμηνη* ή *ετήσια*, άν θα πραγματοποιείται με μορφή φροντιστηρίων, άν θα προβλέπονται ύποχρεωτικές ή μη άσκήσεις εργαστηριακές, γραπτές ή προφορικές, άν θα ύπάρχει ή όχι «*βαθμός προόδου*», όλα αυτά, καθώς και το πρόγραμμα σπουδών και το ώράριο διδασκαλίας, ρυθμίζονται με τρόπο μάλλον ένιαίο και δεσμευτικό για τους διδάσκοντες από τον οργανισμό του Α.Ε.Ι. ή τον κανονισμό της Σχολής, του τμήματος ή του τομέα.

Οί παραπάνω «*οργανωτικοί*» περιορισμοί που προκύπτουν από τη θεσμοθετημένη ένταξη της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας στα Α.Ε.Ι. όροθετούν και σχετικοποιούν την ακαδημαϊκή έλευθερία. Τελικά όμως έντονότερη άποβαίνει ή σχετικοποίηση ειδικότερα της έλευθερίας της διδασκαλίας.⁶⁶ Άλλωστε είναι φυσικό ή κρατική εξουσία να ενδιαφέρεται για τον περιορισμό, όχι τόσο της επιστημονικής έρευνας καθαυτήν, όσο της συστηματικής έκθεσης και μετάδοσης των πορισμάτων της που πραγματοποιείται με τη διδασκαλία: ή εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία *ενοχλείται* όχι τόσο από την αναζήτηση της γνώσης και της αλήθειας, όσο από την κοινόλογηση και τη διάδοσή της. Η έλευθερία της επιστημονικής έρευνας είναι «*δώρο άδωρο*» άν δεν συνοδεύεται από την έλευθερία ανακοίνωσης των συμπερασμάτων της, δηλαδή βασικά από την έλευθερία της διδασκαλίας· γι' αυτό ού όιο έλευθερίες είναι ουσιαστικά άλληλένδετες.⁶⁷

Ειδικότερα για την έλευθερία της διδασκαλίας πρέπει να σημειωθούν τα *έξής*: ό πανεπιστημιακός δάσκαλος είναι *έλεύθερος να καθορίσει* το *συγκεκριμένο περιεχόμενο* της —προφορικής ή γραπτής— διδασκαλίας του και να *ύποστηρίξει* οποιαδήποτε θέση κρίνει όρθή σύμφωνα με τα πορίσματα της επιστημονικής έρευνάς του. Για την επιστήμη, ή όποια *έξ* όρισμού είναι *γνώση*, συστηματική και ολοκληρωμένη, δεν ύπάρχουν «*ίερα*» που «*δέν πρέπει να θίγονται*», που αποκλείεται δηλαδή να άποτελέσουν *άντικείμενο* επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας. Γιατί άν ό ακαδημαϊκός δάσκαλος είναι *έλεύθερος* να τα *έρευνα*, αλλά όχι και να τα *διδάσκει*, άν, κατά την άποψη της κρατικής εξουσίας, «*είναι έλεύθερος να κάνει* το μάθημά του, αλλά αυτά να μήν *τά θίγει*»⁶⁸, αυτό σημαίνει ουσιαστικά ότι ή συνταγματική διασφάλιση της ακαδημαϊκής έλευθερίας δεν λειτουργεί στην πράξη, και θυμίζει το γνωστό «*ό τύπος είναι έλεύθερος, άρκει να μή γράφει*»...⁶⁹

Άκαδημαϊκή έλευθερία και πολιτική

VII. Έδώ ανακύπτει το ζήτημα των σχέσεων ακαδημαϊκής έλευθερίας και πολιτικής, που *έμφανίζεται* σήμερα ιδιαίτερα *έξ* τόσο στις «*φυσικές*» όσο και, *ιδίως*, στις λεγόμενες «*ήθικές*» και «*κοινωνικές*» *έπι-*

62. Πάντως κατά την ψήφιση του Συντάγματος ή κυβέρνηση, διά του ύπουργού Παιδείας Π. Ζέπου, άρνήθηκε να γίνει στο άρθρο 16 όπη μνεία του πανεπιστημιακού άσylvου· βλ. *Πρακτικά Βουλής έπι του Συντάγματος*, σελ. 505, 509, καθώς και τις αντίθετες εκεί συνηγορίες των βουλευτών Ε. Παπανούτσου, σελ. 493, Γ.-Α. Μαγκάκη, σελ. 509, Χ. Καρατζά, σελ. 512, Μ. Στεφανίδη, σελ. 524.

63. Πρβλ. Thoma, *όπ. παρ.*, σελ. 14 σημ. 1.

64. Πρβλ. Ι. Μανωλεδάκης, *Είσαγωγή στην Έπιστήμη*, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 48 κ.έ., 66 κ.έ., και τις εκεί παραπομπές. Ο νομικός, ειδικότερα, σε συνδυασμό με τις παραπάνω βασικές μεθόδους, μπορεί να χρησιμοποιήσει άλλες παρατέρα μεθόδους, όπως π.χ. την *έξηγητική*, την *τυπολογική*, την *τελεολογική*, την *ιστορική*, την *πραγματιστική*, την *κοινωνιολογική* κ.λπ.

65. Βλ. παραπάνω, σημ. 30 και 31.

66. Πρβλ. Εγνασορα, *όπ. παρ.*, σελ. 474, 476, και Κόροος, *όπ. παρ.*, σελ. 125.

67. Πρβλ. Εγνασορα, *όπ. παρ.*, σελ. 469, Hesse, *όπ. παρ.*, σελ. 153.

68. Αυτά έλεπε ό ύπουργός Παιδείας Γ. Ράλλης στη Βουλή, στη συνεδρίαση της 17.2.1976 (*Πρακτικά*, σελ. 2574). Βλ. και παραπάνω, σημ. 2.

69. Βλ. και τις παρατηρήσεις του βουλευτή Α. Κύρκου, *Πρακτικά*, σελ. 2575.

στήμες (νομική, κοινωνιολογία, ιστορία, πολιτειολογία, πολιτική επιστήμη, παιδαγωγική κ.τ.τ.). Στοιχείο της ακαδημαϊκής ελευθερίας είναι η αναγνώριση και κατοχύρωση της *πολλαπλότητας (πλουραλισμού) των επιστημονικών θεωριών* και συνεπώς του *επιστημονικού διαλόγου*, πράγμα που αποκλείει την —επίσημη ή μη— ταύτιση της κρατικής εξουσίας με όρισμένη γνωσιοθεωρία, βιοθεωρία ή κοσμοθεωρία. Έξάλλου στην κοινωνία της εποχής μας, που χαρακτηρίζεται από τον έντονο κρατικό παρεμβατισμό, την «πολιτικοποίηση» της οικονομίας και γενικότερα την «επιστημονικοποίηση» των σχέσεων παραγωγής και των σχέσεων κυριαρχίας, με αποτέλεσμα η *επιστήμη να γίνεται κινητήρια δύναμη όχι μόνο της τεχνικής, αλλά και της κοινωνικοπολιτικής προόδου*,⁷⁰ είναι πια αντικειμενικά ξεπερασμένη η αντίληψη ότι «η επιστήμη εξαντλείται στη σκέψη» και ότι δεν έχει σχέση με την έμπρακτη συμπεριφορά.⁷¹ Έτσι, με δεδομένο ότι, ιδίως στη μεταβατική εποχή μας, *η θεωρία οργανώνει την πρακτική*, ότι υπάρχει *ένότητα θεωρίας και πράξης* και ότι οι επιστήμονες *δεν έρευνούν και έρμηνεύουν απλώς τον κόσμο* (φυσικό, ψυχικό, κοινωνικό), αλλά *προσπαθούν να τον αλλάξουν*,⁷² ή διάκριση μεταξύ «καθαρής επιστήμης» και πολιτικής, μεταξύ επιστήμης και αξιολογικών κρίσεων του επιστήμονα,⁷³ δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Και *οι αξιολογικές κρίσεις δεν είναι μόνο αναπόφευκτες αλλά και επιβεβλημένες*. Γι' αυτόν το λόγο «*το δικαίωμα προς έκφραση τοιούτων αξιολογικών κρίσεων αναμφιβόλως περιλαμβάνεται εις την ελευθερίαν της ακαδημαϊκής διδασκαλίας*».⁷⁴ Δεν είναι όμως μόνο δικαίωμα, αλλά και καθήκον. Διδασκαλία άπλως περιγραφική, άχρωμη και άοση, δηλαδή «φρόνιμη», που άποφεύγει να θίξει νευραλγικά σημεία, κακώς κείμενα ή άμφιλεγόμενα, για να μην «έκτεθει» ο δάσκαλος, «είναι μόνον έν άψυχον όμοίωμα διδασκαλίας, τό όποιον δεν ίκανοποιεί τόν σκοπόν δι' έν ή ακαδημαϊκή ελευθερία καθιερώθη»⁷⁵. Πρόκειται για την πραγματικά μελαγχολική περίπτωση ακαδημαϊκών δασκάλων, οι όποιοι χρησιμοποιούν έτσι ένα εύσημο φίμωτρο» που δείχνει όμως την άσχημα του χαρακτήρα τους και την ευτέλεια του ήθους τους.

Βέβαια, ό τρόπος διδασκαλίας είναι και ζήτημα ιδιοσυγκρασίας και «ταμπεραμέντου». Πάντως *ό ακαδημαϊκός δάσκαλος δεν δικαιούται να είναι ψυχρός και άδιάφορος έρευντής*. Πρέπει να είναι *ό παλλόμενος έρευνητής* και ό εμπνευσμένος —και έμπνέων— δάσκαλος, που «*μεταδίδει εις τούς μαθητάς του όχι μόνον τά ψυχρά πορίσματα της έρεύνης, αλλά και τό πνευματικόν και ψυχικόν περιούργασμα τών πορισμάτων τούτων, ως και την άξίαν τών πορισμάτων τούτων διά τόν βίον του ανθρώπου*». Και επιπλέον: «*Ό καθηγητής δεν δικαιούται να άγνοή την παιδαγωγικήν του άποστολήν... Άλλά συγχρόνως πρέπει να μή*

έπιδιώκη την εύκολον άλωσιν τών πνευμάτων τών άκροατών του... "Όταν ή διττή αυτή προσπάθεια, της διαφώτισεως του άκροατού και του σεβασμού της πνευματικής αυτού ελευθερίας, έπιτύχη, τότε ό καθηγητής δύναται να θεωρη ότι έξεπλήρωσε την άποστολήν του».⁷⁶

Σχετικά με τό ειδικότερο ζήτημα της λεγόμενης «πολιτικής ουδέτερότητας» της επιστήμης επιβάλλεται να γίνουν όρισμένες βασικές διευκρινίσεις. Λέγεται συνήθως ότι ό πανεπιστημιακός δάσκαλος «δεν πρέπει να κάνει πολιτική»⁷⁷. Με την έννοια ότι δεν πρέπει να επιδιώκεται μέσω της ακαδημαϊκής διδασκαλίας ή προβολή ή ή επίκριση, δηλαδή ή προπαγάνδα υπέρ ή κατά πολιτικών και μάλιστα ή κομματικών θέσεων, τούτο είναι βέβαια σωστό. Πρέπει όμως να τονιστεί έδώ ότι ή θεωρία της «άπολιτικότητας» της επιστήμης και της ακαδημαϊκής διδασκαλίας είναι ειδικότερα και αυτή μια *πολιτική θέση*, στο μέτρο που αποκλείει ιδίως την κριτική αντιμετώπιση τών κρατούντων, και άποβαίνει έτσι *πολιτική υπέρ του κατεστημένου*. Άλλωστε είναι πια σήμερα αναμφισβήτητο ότι δεν υπάρχει επιστημονική θέση ή παραγωγή —όχι μόνο στις «ήθικες» αλλά και στις «φυσικές» επιστήμες— χωρίς κοινωνικοπολιτικές επιπτώσεις και συνεπώς χωρίς πολιτική σημασία.⁷⁸ Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στο χώρο της νομικής επιστήμης και ειδικότερα του δημοσίου δικαίου και μάλιστα του συνταγματικού, του όποιου πολλά θέματα, όχι άπλως «άπτονται» της πολιτικής, αλλά είναι «έξ αντικειμένου» σαφώς πολιτικά. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ό πανεπιστημιακός δάσκαλος δικαιούται να μην έρευνά ή να μην παίρνει θέση σε τέτοια θέματα ή ότι δεν πρέπει να μαρτυρεί, «χωρίς φόβο και χωρίς πάθος», για τό κατά τη γνώμη του επιστημονικά όρθό, για να μην παρεξηγηθεί —ιδίως από τούς πολιτικούς!— ότι κάνει πολιτική...

Αντίθετα, είναι βέβαιο ότι *κάνει πολιτική*, και μάλιστα «*κονφορμιστική*», όταν άκριβώς συμμορφώνεται με τις άπόψεις τών κρατούντων που προσπαθούν να τόν υποχρεώσουν να «μη λάμβάνη θέση επί όρισμένου θέματος αντίθετον προς την θέση τών νομίμων κυβερνήσεων»⁷⁹. Αυτή όμως συγκεκριμένα ή τελευταία «θέση» δεν βρίζεται σε άρμονία με τό ισχύον Σύνταγμα, διότι:

α) Τό «*καθήκον ύπακοής στο Σύνταγμα*» ή ή ιδιότητα του ακαδημαϊκού δασκάλου ως «*δημοσίου λειτουργού*» (άρθρο 16 παρ. 1 έδ. β', και παρ. 6) δεν έμπεριέχουν ούτε έξυπακούουν την όποιαδήποτε υποτιθέμενη υποχρέωση του⁸⁰ για παραδοχή τών «θέσεων» της έκάστοτε κυβέρνησης, όσοδήποτε νόμιμη και αν είναι —έπειδή δηλαδή συμβαίνει να εκφράζει τη θέληση μιας συγκεκριμένης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, ή όποια με τη σειρά της τεκμαίρεται ότι

76. Στο ίδιο, σελ. 29-30.

77. Βλ. π.χ. τις δηλώσεις του ύπουργού Παιδείας Γ. Ράλλη, *Πρακτικά της Βουλής 1976*, όπ. παρ., σελ. 2574: «Θά πρέπει να μάθουν οι ακαδημαϊκοί διδάσκαλοι ότι όταν ανεβαίνουν εις την έδραν πρέπει να έξχούν τας πολιτικές των πεποιθήσεις». Πρβλ. Στασινόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 15, 29, και τις εκεί παραπομπές.

78. Πρβλ. σχετικά Δ. Ευρυγένης, *Πανεπιστημιακή διδασκαλία και Πολιτική*, «Άρμενόπουλος», 1975, σελ. 1 κ.έ., 3 κ.έ., Δ. Τσάτσος, *Προβλήματα Δημοκρατίας*, Άθήνα 1973, σελ. 33 κ.έ., Δ. Φατούρος, *όπ. παρ.*, σελ. 133 κ.έ., και τις εκεί παραπομπές. Βλ. και παραπάνω, παράγρ. VI και σημ. 70.

79. Γ. Ράλλης, *Πρακτικά*, όπ. παρ., σελ. 2573.

80. Βλ. πιο πάνω, παράγρ. II, III, IV και V.

70. Πρβλ. Preuss, *όπ. παρ.*, σελ. 117 κ.έ., 135 κ.έ., 183 κ.έ., 185. Πρβλ. και παρακάτω, παράγρ. VII, σημ. 78 και 92.

71. Βλ. π.χ. Thieme, *όπ. παρ.*, σελ. 49, πρβλ. όμως σελ. 242.

72. Πρβλ. K. Marx, *Θέσεις στον Feuerbach* (ιδίως θέση XI), επίσης A. Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di B. Croce*, Torino, Einaudi, 1972, σελ. 38 κ.έ.

73. Αυτή τη διάκριση υποστήριξε ό M. Weber, *Wissenschaft als Beruf*, 1919 (έλλην. μτφρ. I. Σκουσιτή, 1933).

74. Στασινόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 24, πρβλ. Thoma, *όπ. παρ.*, σελ. 28-29.

75. Στασινόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 24.

έκφραζει τη βούληση όρισμένης πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος.

β) Ή με όποιοδήποτε τρόπο έπιβολή ύποχρέωσης στον άκαδημαϊκό δάσκαλο να συμφωνεί ή να μίν εκδηλώνει γνώμη αντίθετη ή έπικριτική των απόψεων τής έκάστοτε κυβέρνησης *άντιβαίνει*, άναμφίβολα, όχι μόνο στη διάταξη του άρθρου 16 §1α' του Συντάγματος, που διασφαλίζει την έλευθερία τής έπιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας,⁸¹ αλλά και στη γενικότερη διάταξη του άρθρου 14 §1 Συντ.⁸² και συνεπάγεται βεβαίως τις έννομες συνέπειες, ευθύνες και κυρώσεις που προβλέπουν οι κείμενες διατάξεις.⁸³

γ) Ή ίδια ή συνταγματική κατοχύρωση τής άκαδημαϊκής έλευθερίας καθιστά σαφές ότι *φορείς τής έπιστημονικής γνώσης* άναγνωρίζονται όχι οι έκάστοτε φορείς τής κρατικής έξουσίας, οι κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες και οι κυβερνήσεις τους, αλλά αποκλειστικά *οι άρμόδιοι έρευνητές και άκαδημαϊκοί δάσκαλοι*.⁸⁴ Από την άλλη μεριά, το Σύνταγμα, όρίζοντας (στην ίδια §1 του άρθρου 16) ότι ή άνάπτυξη και προαγωγή τής έπιστήμης, τής έρευνας και τής διδασκαλίας άποτελεί *ύποχρέωση του κράτους*, θεσπίζει προφανώς ύποχρέωση των διαφόρων κυβερνήσεων να έπεξεργάζονται τις πολιτικές τους «θέσεις» με βάση τις απόψεις που έκφράζονται έλευθερά στην έπιστημονική έρευνα και διδασκαλία, και *όχι το αντίστροφο*: δέν ίδρύει δηλαδή ύποχρέωση του έπιστήμονα και ιδιαίτερα του άκαδημαϊκού δασκάλου να προσαρμόζει αυτός τις δικές του «θέσεις» προς εκείνες τής έκάστοτε νόμιμης κυβέρνησης.

δ) Ότι ή τυχόν συμμόρφωση του προς μία τέτοια «ύποχρέωση» άποτελεί ούσιαστικά *άσκηση πολιτικής και όχι έπιστήμης* γίνεται όλοφάνερο ιδίως στην περίπτωση που δύο ή περισσότερες, νόμιμες έστω, κυβερνήσεις θά συνέβαινε να έχουν διαφορετικές ή αντίθετες «θέσεις» για όρισμένο ζήτημα (όπως π.χ. στην Ελλάδα για την περίοδο του 1915-1917,⁸⁵ ή για τα «Ιουλιανά» του 1965). Σε μία τέτοια περίπτωση ό άρμόδιος έπιστήμονας και πανεπιστημιακός δάσκαλος —ιστορικός, κοινωνιολόγος, συνταγματολόγος—

θά έπρεπε, σύμφωνα με αυτή την έπιβεβλημένη από το κράτος «ύποχρέωση», να μεταβάλλει κάθε φορά απόψεις και να ύποστηρίζει διαδοχικά τις αντίστοιχες έπίσημες, άλληλοσυγκρουόμενες «έπιστημονικές» άντιλήψεις, άποκτώντας έτσι χαιμαλιεοντικές ιδιότητες προσαρμογής προς τις «θέσεις» των κρατούντων για να μίν χάσει την (έπαγγελματική) θέση του.⁸⁶...

Τέλος, ύπάρχει και μία άλλη πλευρά του θέματος: τις έπιστημονικές γνώμες του ό άκαδημαϊκός δάσκαλος δέν περιορίζεται να τις έκφράζει μόνο στο πλαίσιο των Α.Ε.Ι., στους φοιτητές του. Όύτε, άλλωστε, ένδιαφέρουν μόνον αυτούς. Μπορεί να τις έκθέτει και σε διαλέξεις και όμιλίες έξωπανεπιστημιακές, επίσης από το ραδιόφωνο ή την τηλεόραση, καθώς και σε δημόσιες συναθροίσεις. Μπορεί ακόμη να τις διατυπώσει και σε συγγράμματα μίν πανεπιστημιακά, που δέν προορίζονται δηλαδή μόνο για χρήση των φοιτητών, καθώς και σε μελέτες, γνωμοδοτήσεις, συνεντεύξεις και άρθρα που δημοσιεύονται είτε σε ειδικά έπιστημονικά περιοδικά είτε στον τύπο ένγνευ, σε κοινά περιοδικά ή σε εφημερίδες. *Ή άνακοίνωση των έπιστημονικών απόψεων του άκαδημαϊκού δασκάλου στο πλατύτερο κοινό καλύπτεται από τη συνταγματική προστασία τής άκαδημαϊκής έλευθερίας*. Αυτό ισχύει ιδίως για το *περιεχόμενο των ύποστηριζόμενων θέσεων*.⁸⁷ Ο άκαδημαϊκός δάσκαλος δέν έκπληρώνει την άποστολή του όταν κλείνεται στους τέσσερις τοίχους του σπουδαστηρίου του. *Έχει όχι μόνο δικαίωμα αλλά και ύποχρέωση να ενημερώνει και να διαφωτίζει το λαό*. «Τούτο... άποτελεί... καθήκον του καθηγητού, όφείλοντος να έκθέτη δημοσία τα πορίσματα τής έπιστημονικής αυτού έρεύνης, εν τώ κύκλω τής ειδικότητός του» (άπόφαση άρ. 376/1934 του Συμβουλίου τής Έπικρατείας)⁸⁸. Γίνεται όμως γενικά δεκτό ότι ό τρόπος με τον όποιο έκτίθενται οι έπιστημονικές απόψεις και ειδικότερα ή *μορφή* που παίρνουν, ακόμη και ή λεκτική τους διατύπωση —«διά καταλλήλου φρασεολογίας, με ήρεμίας και άξιοπρέπειαν», κατά την ίδια άπόφαση του Συμβουλίου τής Έπικρατείας⁸⁹— πρέπει άντικειμενικά να μαρτυρούν για τη νηφαλιότητα τής έπιστημονικής σκέψης και για τη σοβαρότητα και έντιμότητα τής προσπάθειας για άναζήτηση και μετάδοση τής γνώσης και τής αλήθειας.⁹⁰ Τούτο είναι όμως σχετικό και άμφισβητήσιμο πέρα από ένα όρισμένο σημείο. Γιατί το πολεμικό ύφος είναι, μερικές φορές, δικαιολογημένο, ιδίως όταν πρόκειται για άντίκρουση προκλητικά σαθρών απόψεων ή για προβολή νέων αλήθειών και ιδεών που επιδιώκουν να διαλύσουν κατεστημένες πλάνες.⁹¹

81. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

82. Βλ. πιο κάτω στη σημείωση 97 την άπόφαση του Συμβουλίου τής Έπικρατείας άριθ. 1048/1975.

83. Να μίν οι νόμιμες κυβερνήσεις δέν δικαιούνται να έπιβάλουν μία τέτοια «ύποχρέωση» στους πανεπιστημιακούς δασκάλους —επιπλέον όμως πρέπει να άποφεύγουν χειρισμούς των σχετικών με την άκαδημαϊκή έλευθερία ζητημάτων, οι όποιοι θυμίζουν συμπεριφορά κυβερνήσεων de facto και μάλιστα δικτατορικών. Από την ιστορία των Α.Ε.Ι. άξίζει να μνημονευθεί εδώ ότι ή αυθαίρετη παύση, το 1937, του τότε πρύτανη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Α. Έλευθερόπουλου από τη δικτατορική κυβέρνηση τής 4ης Αυγούστου χαρακτηρίστηκε ως «έμπρακτος παρατήρησης» (sic), ενώ κατά τη συνεδρίαση τής Συγκλήτου (8.12.1937) ό τότε «ύπουργός Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλος άνέφερεν ότι ή άυτόματος μετάβασις από τής πρό τής 4ης Αυγούστου καταστάσεως, καθ' ήν ίσχυε ή κακώς έννοουμένη έλευθερία, εις την νέαν κατάστασιν, δέν επέτρεψαν εις τινας, ως ό κ. Έλευθερόπουλος, να ξεχωρίσουν τον διανοούμενον από τον υπάλληλον, ό όποιος δέν έχει δικαίωμα ως τοιούτος να φέρη έλευθεράν γνώμην άντιτιθεμένην εις τους σκοπούς τής κυβερνήσεως...». Βλ. *Έκθεσις Πεπραγμένων του Πανεπιστημίου κατά τα πανεπιστημιακά έτη 1937-1938 και 1938-1939* (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, άριθ. δημοσ. 122, 1940) σελ. 5, 29 σημ. 2.

84. Βλ. και Wehrhahn, *όπ. παρ.*, σελ. 45.

85. Πρόκειται για το ζήτημα αν ό κληρονομικός και άνεύθυνος άρχηγός του κράτους (ό τότε βασιλιάς Κωνσταντίνος ό Α') είχε, κατά το Σύνταγμα, το δικαίωμα να παύει ή να έξαναγκάζει σε παραιτήση την κυβέρνηση (του Έλ. Βενιζέλου) που είχε την έμπιστοσύνη τής πλειοψηφίας τής Βουλής— βλ. Αρ. Μάνεσης, *Έγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τόμ. ΙΙ, 1965, σελ. 452 κ.έ., 455 κ.έ., ιδίως 457 κ.έ.

86. Βλ. και Μ. Πλωρίτης, «Ή "αυθεντία"», στο *Βήμα* τής 29.2.76, όπου σωστά τονίζει ότι σε τέτοιες περιπτώσεις οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι πρέπει «να μεταμορφωθούν σε ταχυδακτυλουργούς και σαλτιμπάγκους, που θά πηδούν κάθε τόσο από τη μία "θέση" στην άλλη, προκαλώντας τους καρχαμούς, αν όχι τους λιθοβολισμούς, των φοιτητών και των αναγνωστών τους».

87. Βλ. πιο πάνω, παράγρ. ΙΙ.

88. Βλ. και Σταϊνιόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 11. Βλ. επίσης παρακάτω, σημ. 97.

89. Που προσθέτει: «και έντός των όρίων του προσήκοντος σεβασμού προς την προϊσταμένη άρχήν». Βλ. και Σ.Ε. 1048/1975, παρακάτω σημ. 97.

90. Πρβλ. Σταϊνιόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 15, 17, Thoma, *όπ. παρ.*, σελ. 15 κ.έ., Ermacora, *όπ. παρ.*, σελ. 470, 477, 480, και τις εκεί παραπομπές.

91. Πρβλ. Paulsen, *Die deutsche Universität*, 1902, σελ. 263 κ.έ., 265, στον όποιο παραπέμπει ό Ermacora, *όπ. παρ.*, σελ. 477 σημ. 69.

Είναι αυτονόητο ότι για να καλυφθεί από την προστατευτική της ακαδημαϊκής ελευθερίας —και γενικότερα της ελευθερίας της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας— διάταξη του άρθρου 16 §1 β' το περιεχόμενο μιας είτε γραπτά είτε προφορικά έκφραζόμενης γνώμης πρέπει αυτή να έχει επιστημονικό χαρακτήρα. Αυτό συμβαίνει βασικά όταν ο άρμόδιος επιστήμονας, χρησιμοποιώντας τις γνωστικές λειτουργίες της συνείδησης, προσπαθεί συστηματικά, σύμφωνα με τις αρχές και τα δεδομένα της ειδικότητάς του —σχετα από τη συγκεκριμένη μέθοδο που εφαρμόζει στην επιχειρηματολογία του— να κατανοήσει και να εξηγήσει ένα φαινόμενο της φύσης ή του ατομικού ή του κοινωνικού βίου, διευκολύνοντας έτσι αντικειμενικά και την εμπρακτική αντιμετώπισή του.⁹² Σύμφωνα με το Σύνταγμα ή έκφραση της επιστημονικής γνώμης δεν επιδέχεται κανέναν άλλο έλεγχο εκτός από τον επιστημονικό· και δεν μπορεί να επισύρει καμία άλλη κύρωση εκτός από την ενδεχόμενη επιστημονική αντίκρουσή της.⁹³

Με τον ελεύθερο επιστημονικό διάλογο —και όχι με απαγορεύσεις και υπαγορεύσεις, με κρατικά ή θρησκευτικά ή κομματικά δόγματα, με «φιρμάνια» ή «ουζάκια» της οποιασδήποτε εξουσίας⁹⁴— εξασφαλί-

Ἡ ἔκφραση ἐπιστημονικῆς γνώμης δὲν ἐπιδέχεται κανέναν ἔλεγχο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικό· καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπισύρει καμία ἄλλη κύρωση ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη ἐπιστημονικὴ ἀντίκρουσή της.

ζεται ἡ ἀνάπτυξη καὶ προαγωγή τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἔρευνας καὶ τῆς διδασκαλίας πού εἶναι, κατὰ τὸ Σύνταγμα (ἄρθρο 16 §4), «ὑποχρέωση τοῦ κράτους» καὶ συνεπῶς τῆς ἐκάστοτε κυβέρνησης καὶ τοῦ ἐκάστοτε ὑπουργοῦ Παιδείας. Κάθε προσπάθεια ἐκ μέρους τους γιὰ ὑποκατάσταση τοῦ ἐπιστημονικοῦ διαλόγου μὲ ὑπηρεσιακὲς ὁδηγίες καὶ διαταγὲς ἢ πειθαρχικὲς διώξεις, παρεμποδίζει τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ διδασκαλία καὶ συνεπῶς ἀντιβαίνει πρὸς τὸ Σύνταγμα.

Σὲ κάθε περίπτωση πάντως ὁ καθορισμὸς τοῦ τί εἶναι ἢ δὲν εἶναι «ἐπιστημονικό» —τὰ κριτήρια εἶναι ρευστά, γι' αὐτὸ δύσκολη εἶναι καὶ ἡ κρίση— δὲν

μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ρύθμισης τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ἡ κρίση γιὰ τὴν «ἐπιστημονικότητα» τῆς α ἢ β γνώμης τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ δασκάλου ἀνήκει ἀποκλειστικά, ἐνόψει τοῦ ἄρθρου 16 παρ. 1 καὶ 5 τοῦ Συντάγματος, σὲ ὄργανα ἀποτελούμενα ἀπὸ ἐπιστήμονες καὶ μάλιστα τῆς ἀντίστοιχης ἐιδικότητας, δηλαδὴ, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, στὴν οἰκεία σχολή, τμήμα ἢ τομέα τοῦ Α.Ε.Ι. Μόνον ἔτσι διασφαλίζεται ὁ ἐπιστημονικὸς αὐτοέλεγχος πού εἶναι ἀναγκαία ἐννομη συνέπεια τῆς συνταγματικῆς κατοχυρωμένης «πλήρους αὐτοδιοίκησης» τῶν Α.Ε.Ι.⁹⁵ Τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας ἐμφανίζεται, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὄχι μόνον σὰν ατομικὸ ἀλλὰ καὶ σὰν συλλογικὸ δικαίωμα πού κατοχυρώνεται μὲ τὴ θεσμικὴ ἐγγύηση τῆς αὐτοδιοίκησης τῶν πανεπιστημίων καὶ τῶν ἄλλων ἀνώτατων σχολῶν (ἄρθρο 16 §5 Συντ.).

Ὅταν ἡ —γραπτὴ ἢ προφορικὴ— ἐκδήλωση γνώμης, διατύπωση ἀπόψεων, λήψη θέσης κ.λπ. ἀπὸ ἕναν ἀκαδημαϊκὸ δάσκαλο συμβαίνει νὰ μὴν ἔχει ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα, τότε βέβαια δὲν προστατεύεται ἀπὸ τὴν εἰδικὴν διάταξη τοῦ ἄρθρου 16 §1 α' τοῦ Συντάγματος. Ἀποτελεῖ ἀπλή ἔκφραση ἢ διάδοση γνώμης, καὶ σὰν τέτοια —πού δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἀναζήτηση τῆς γνώσης ἢ τὴν προσέγγιση καὶ μετάδοση μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, στηριζόμενη σὲ κατάλληλη πρὸς τοῦτο τεκμηρίωση καὶ επιχειρηματολογία, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀποβλέπει σὲ ἄλλους σκοποὺς καὶ νὰ εἶναι π.χ. ἐκδήλωση συναισθημάτων, ἀποφθεγματικὴ διατύπωση στοχασμῶν, ἀκόμη καὶ γιὰ πρόκληση ἐντυπώσεων, ἢ νὰ εἶναι καθαρὴ συνθηματολογία— ἐπιπίπτει στὶς γενικὲς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 14 τοῦ Συντάγματος γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς γνώμης, τῆς πληροφόρησης καὶ τοῦ τύπου, καὶ καλύπτεται μόνον ἀπ' αὐτές.⁹⁶

Ἄλλωστε τὸ Σύνταγμα διασφαλίζει καὶ στὸν ἐγγενεὶ δημόσιο ὑπάλληλο τὴν ἐλευθερία τῆς γνώμης, τὴν ὁποία δικαιούται νὰ ἐκφράζει καὶ νὰ διαδίδει «προφορικῶς, ἐγγράφως καὶ διὰ τοῦ τύπου» (ἄρθρο 14 §1) γιὰ ὅποιοδήποτε ζήτημα. Καὶ ἡ ἄσκηση αὐτοῦ τοῦ ατομικοῦ του δικαιώματος δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρθρηθεῖ ἀπὸ ἄδεια ἢ ἔγκριση τῆς προϊσταμένης ἀρχῆς (πού θὰ ἦταν «προληπτικὸ μέτρο», ρητὰ ἀπαγορευόμενο ἀπὸ τὸ Σύνταγμα). Ἀκόμη περισσότερο: ἡ ἐκ μέρους τοῦ δημόσιου γενικά ὑπαλλήλου «δημοσίᾳ ἄσκησις κριτικῆς τῶν πράξεων τῆς κυβερνήσεως ἢ τῶν προϊσταμένων τῶν ἀρχῶν» εἶναι καταρχὴν ἐπιτρεπτή. Δὲν ἀπαγορεύεται παρὰ μόνον ἐὰν γίνεταί «κατὰ τρόπον προδίδοντα ἑλλειψίν ἀντικειμενικότητος, διὰ σκοπίμου χρήσεως ἀβασίμων ἐπιχειρημάτων, ἢ τοῦ ὀφειλομένου σεβασμοῦ» (ἄρθρο 48 παρ. 1 ἐδ. β' Ὑπαλληλικοῦ Κώδικα), ὁπότε καὶ μόνον ἀποτελεῖ πειθαρχικὸ παράπτωμα (κατὰ τὸ ἄρθρο 132 παρ. 1 ἐδ. στ' Ὑ.Κ.)⁹⁷. Ἐὰν

92. Πρβλ. Preuss, *ὄπ. παρ.*, σελ. 183 κ.έ., 185. Πρβλ. καὶ πιὸ πάνω, σμ. 70 καὶ 78.

93. Πολλὸ σωστὰ ὁ ἐπιμελητὴς Ι. Μαλακάσης ἀπάντησε σὲ σχετικὸ ἔγγραφο τῆς πρυτανείας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων: «Τὰ ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθέντα ἄρθρα ἀποτελοῦν μέρος ἐπιστημονικῆς μου ἐρεῖνης. Ὡς ἐκ τούτου μόνον βιβλιοκρισίαν ἐκ μέρους ἐιδικοῦ συναδέλφου ἐπιδέχονται. Κάθε ἄλλη διαδικασία δὲν ἀποτελεῖ παρὰ προσπάθειαν... ὑπονομεύσεως τοῦ δικαιώματος ἐλευθέρως ἐρεῖνης, ἐφ' ἧς ἐδραϊώνεται αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ Πανεπιστημίου». Βλ. στὰ Πρακτικὰ τῆς Βουλῆς 1976, *ὄπ. παρ.*, σελ. 2572.

94. Πρβλ. Μ. Πλωρίτης, *ὄπ. παρ.*

95. Πρβλ. Wehrhahn, *ὄπ. παρ.*, σελ. 38 κ.έ., 43 κ.έ., 45, 46 κ.έ., ἐπίσης Friesenhahn, *ὄπ. παρ.*, σελ. 16-17. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἢ σύνθεσης τοῦ πειθαρχικοῦ συμβουλίου τῶν Α.Ε.Ι., τὴν ὁποία προβλέπει ὁ νόμος 249/1976, κατὰ πλειοψηφία ἀπὸ δικαστὲς (σὲ ἐφαρμογὴ πάντως τοῦ ἄρθρου 16 παρ. 6 ἐδ. β' Συντ.) καὶ τὸ γεγονός ἰδίως ὅτι ἰδρύθηκε ἕνα ἐνιαῖο γιὰ ὅλα τὰ Α.Ε.Ι. πειθαρχικὸ συμβούλιο μὲ ἕδρα τὴν Ἀθήνα, δὲν βρῖσκεται σὲ ἀρμονία μὲ τὴ συνταγματικῶς κατοχυρωμένη αὐτοδιοίκηση τῶν Α.Ε.Ι. (ἄρθρο 16 §5), καὶ ὡς πρὸς τὸ δεύτερο τοῦτο σημεῖο οἱ διατάξεις τοῦ ν. 249/76 εἶναι ἀντισυνταγματικῆς.

96. Βλ. πιὸ πάνω, παράγρ. ΙΙ.

97. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπιτροπῆς 1048/1975 (Τὸ Σύνταγμα, ἔτος Β', 1976, σελ. 337 κ.έ.) «ἄσκησιν κριτικῆς, δυναμένη νὰ θεμελιώσει πειθαρχικὸν παράπτωμα, δὲν ἀποτελεῖ ἢ ὑπὸ τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου διατύπωσις, καὶ δι' ἐπὶ

ή γενική αυτή ρύθμιση περιλαμβάνει και τους καθηγητές πανεπιστημίων και άλλων ανώτατων σχολών, οι οποίοι δεν υπάγονται μὲν στὸν Ὑπαλληλικὸ Κώδικα, ἀλλὰ ἔχουν πάντως τὴν ἰδιότητα τοῦ «δημοσίου λειτουργοῦ», ἐντούτοις μιὰ ἄλλη σχετικὴ διάταξη τοῦ Υ.Κ. δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἐφαρμοστεῖ ἀναλογικὰ σὲ αὐτούς: ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 48 παρ. 1 ἐδ. α' πού δριζεῖ ὅτι ἀπαγορεύονται στοὺς ὑπαλλήλους «δημόσιαι ἐκδηλώσεις πολιτικοῦ χαρακτήρος». Διότι ἀπὸ τὸ ἄρθρο 56 §2 τοῦ νέου Συντάγματος, πού ἐξαιρεῖ ρητὰ τοὺς καθηγητὲς τῶν Α.Ε.Ι. ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση —ἡ ὁποία ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς «ἐμμισθους δημοσίους λειτουργοὺς καὶ ὑπαλλήλους»— νὰ ἐκλέγονται βουλευτές, προκύπτει σαφῶς ὅτι αὐτοὶ ἔχουν ἤδη τὸ δικαίωμα νὰ προβαίνουν σὲ δημόσιες ἐκδηλώσεις πολιτικοῦ χαρακτήρα, ἔξω βέβαια ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων τους, ὅπως συμβαίνει ἀπὸ καιρὸ καὶ σὲ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ κράτη.

Ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία: διεκδίκηση καὶ κατάκτηση

VIII. Ἡ προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας πού θεσπίζεται στὸ ἄρθρο 16 § 1 καὶ 5 τοῦ Συντάγματος εἶναι —παρὰ τὶς ἐπισημανθεῖσες ἀδυναμίες καὶ παρὰ τὶς ἐλλείψεις πού παρουσιάζει ἡ ὅλη ρύθμιση⁹⁸— ἀπὸ τὶς πιὸ θετικὲς καινοτομίες τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975. Οἱ σχετικὲς διατάξεις, πού δὲν ὑπῆρχαν στὸ προϊσχύσαν Σύνταγμα τοῦ 1864/1911/1952, ἐκφράζουν νομικὰ καὶ ὑλοποιοῦν, στὸ ἐπίπεδο τῶν Α.Ε.Ι., τὸν μεταδικτατορικὸ συσχετισμὸ τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀσφαλῶς εὐμενότερος γιὰ τὴ λειτουργία τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας καὶ γιὰ τὴν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἰδεῶν ἀπὸ ἐκεῖνον

θεμάτων ἀναγομένων εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτοῦ γνώσεων, γνώμης ἔστω καὶ ἀντιθέτου πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς προϊσταμένης του ἀρχῆς ἢ τῆς Κυβερνήσεως, γενικώτερον, ἐκπεφρασμένη, ἐφ' ὅσον αὕτη χαρακτηρίζεται ὑπὸ ἀντικειμενικότητας καὶ δὲν ἐξέρεται τῶν πλαισίων ὅτινα διαγράφονται ἐκ τῆς θέσεως καὶ τῶν υποχρεώσεων αὐτοῦ ὡς δημοσίου λειτουργοῦ, καθ' ὅσον καὶ ὁ δημοσίος ὑπάλληλος δικαιοῦται, ὡς πᾶς πολίτης, νὰ ἐκφράζη τὰς σκέψεις του ἐπὶ θεμάτων γενικωτέρου ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς διαφώτισιν τοῦ κοινού. Ἄνεπίτρεπτος κριτικὴ, ὑπὸ τὴν ὡς εἴρηται ἔννοια τοῦ νόμου, ὑφίσταται ὁσάκις ἡ διατύπωσις τῆς γνώμης ὑπὸ τοῦ δημοσίου ἐν γένει λειτουργοῦ γίνεται δι' ὕψους ὀξέας καὶ ἐριστικοῦ καὶ ὑπὸ μορφῆν ἀντιδικίας πρὸς τὴν προϊσταμένην ἀρχήν, μαρτυρούσης ἑλλειψιν τοῦ προσήκοντος πρὸς αὐτὴν σεβασμοῦ (Σ.Ε. 3246/74)».

98. Πέρα ἀπὸ τὰ ἀδύνατα σημεῖα πού συνίστανται στὴ θέσπιση τῶν περιορισμῶν πού ἐπισημάνθησαν, ἡ ρύθμιση εἶναι καὶ ἑλλιπὴς κατὰ τὸ ὅτι ὀρισμένοι θεσμοὶ πού προτάθησαν ἀπὸ τὰ κόμματα τῆς ἀντιπολίτευσης καὶ πού θὰ ἀποτελοῦσαν πρόσθετη ἐγγύηση τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, ὅπως π.χ. ἡ αὐτονομία, καὶ ὄχι ἀπλῶς ἡ αὐτοδιοίκηση τῶν Α.Ε.Ι., ἐπίσης ἡ συμμετοχὴ τῶν φοιτητῶν καὶ τῶν ἐπιμελητῶν-βοηθῶν στὴ διοίκηση καὶ λειτουργία τῶν Α.Ε.Ι., δὲν ἔγιναν δεκτοὶ ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ πλειοψηφία καὶ δὲν θεσπίστηκαν στὸ νέο Σύνταγμα.

τοῦ 1952. Ἰδιαιτέρα εὐνοϊκός —ἀκόμη καὶ γιὰ ποιοτικὲς μεταβολές— ὑπῆρξε βέβαια, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση τοῦ 1974, ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων στὸ χῶρο τῶν πανεπιστημίων καὶ τῶν ἄλλων ἀνωτάτων σχολῶν, χάρις στὴν ἔξαρση καὶ στὸ δυναμισμό τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος πού εἶχε μαζικοποιηθεῖ καὶ ριζοσπαστικοποιηθεῖ μὲ τὴν ἀντίσταση κατὰ τῆς στρατοκρατικῆς δικτατορίας.

Ὅπως ἡ θέσπιση, ἔτσι καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν προστατευτικῶν τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας διατάξεων τοῦ Συντάγματος ἀποτελεῖ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, συνάρτηση τοῦ δοσμένου συσχετισμοῦ κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων. Στὸ βαθμὸ πού αὐτὸς θὰ διατηρηθεῖ βασικὰ στὸ σημερινό του σχῆμα ἢ, ἐνδεχόμενα, θὰ κλίνει πρὸς προοδευτικότερες κατευθύνσεις διεύρυνσης τῆς δημοκρατίας, ἢ προστασία τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας θὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἀποτελεσματικὴ. Ἄν, ἀντίθετα, οἱ γενικότερες ἐξελίξεις στὸ ἐθνικὸ ἢ στὸ διεθνὲς πεδίο δὲν εἶναι ὀμαλές, καὶ οἱ δημοκρατικὲς διαδικασίες νοθευτοῦν ἢ καταλυθοῦν, βαρὺς θὰ ᾖ ὁ ἀντίκτυπος καὶ στὸ θέμα τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας. Σ' αὐτὸ τὸ εὐρύτερο πλαίσιο ὁ ρόλος τῶν τριῶν φορέων —φοιτητῶν, βοηθῶν, καθηγητῶν— θὰ εἶναι πάντως, ὡς ἕνα σημεῖο, προσδιοριστικός, ὅπως εἰδικότερα θὰ ἐκφράζεται στὴν προσπάθεια γιὰ ἐκδημοκρατισμὸ καὶ ἐκσυγχρονισμό τῶν Α.Ε.Ι. Κάθε φορέας θὰ ρίξει τὸ εἰδικὸ βάρος του στὴν πλάστιγγα. Πολλὰ θὰ ἐξαρτηθοῦν ἀπὸ τὴν ἰκανότητα τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος νὰ διατηρήσει αἰσθητὴ τὴν παρουσία του καὶ νὰ μὴν ἀποδυναμωθεί, ὅπως κινδυνεύει νὰ πάθει ἂν ἡ ἀπομαζικοποίησή του καὶ ὁ ἐξοντωτικὸς ἀνταγωνισμὸς τῶν διαφορῶν παρατάξεων του συνεχιστοῦν. Στὸ ἐπίπεδο τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ ἡ ἐντεινόμενη δραστηριοποίησις τῶν νεότερων καὶ προοδευτικότερων στελεχῶν του εἶναι ἐξᾶλλον ἐποικοδομητικὴ. Κανένας πάντως δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυριστεῖ σήμερα ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τελειώνει μὲ τὴ γνώση καὶ ἡ διδασκαλία μὲ τὴν ἀπλὴ μετάδοσή της. Ὁλοκληρώνονται μὲ τὴν ἐπίγνωση τῆς λειτουργικότητάς τους στὴν πράξη. Καὶ ἡ λειτουργικότητα εἶναι ἀρνητικὴ, ὅταν ἡ ἐπιστήμη ἐμφανίζεται ἀδιάφορη γιὰ τὶς κοινωνικοπολιτικὲς συνέπειές της ἢ ὅταν —τὸ χειρότερο— γίνεται ὄργανο τῆς ἐξουσίας. Εἶναι δὲ θετικὴ ὅταν συμβάλλει στὴν κοινωνικὴ πρόοδο, πού στοιχεῖο της ἀποτελεῖ ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ διδασκαλίας.

Ἡ προστασία τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι μόνον συνταγματικὴ διάταξη. Πρὶν ἀπ' αὐτὴν ἦταν, στὸ κοινωνικοπολιτικὸ πεδίο, διεκδίκηση· ὕστερ' ἀπ' αὐτὴν εἶναι κατάκτηση. Καὶ θὰ λειτουργήσει στὸ μέτρο ἰδίως πού οἱ διδάσκοντες καὶ οἱ διδασκόμενοι στὰ Α.Ε.Ι. θὰ ἔχουν τὴ θέληση καὶ τὴ δύναμη νὰ τὴν περιφρουρήσουν καὶ νὰ τὴν ἀξιοποιήσουν

Τὰ δυτικοευρωπαϊκὰ πανεπιστήμια Ἐκπαίδευση καὶ κοινωνία

τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη

Στις 6 καὶ 7 Σεπτεμβρίου ἔγινε στὴν Ἀθήνα, μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἐνώσης Ἑλλήνων Πανεπιστημιακῶν Δυτικῆς Εὐρώπης, σὲ συνεργασία μὲ τὸ σύλλογο τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Διδακτικοῦ Προσωπικοῦ τῶν Α.Ε.Ι., τὸν Πανεπιστημιακὸ Ὅμιλο, τὴν ΕΦΕΕ, καὶ μὲ συμμετοχὴ τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἑλλάδος, ἓνα διήμερο μὲ θέμα τὴν ἀνώτατη παιδεία στὴ δυτικὴ Εὐρώπη.

Οἱ εἰσηγήσεις γιὰ τὴ Γερμανία ἔγιναν ἀπὸ τοὺς: Μ. Νικολινάκο, Μ. Γκίκα - Τ. Κατσανάκη, Α. Φύρα.

Ἡ εἰσήγηση γιὰ τὴν Ἰταλία ἔγινε ἀπὸ τὸν Α. Χριστοφέλλη.

Οἱ εἰσηγήσεις γιὰ τὴ Γαλλία ἀπὸ τοὺς: Μ. Παπαγιαννάκη - Λ. Παπαγιαννάκη - Γ. Βουδούρη, Α. Φραγκουδάκη - Κ. Ψαλίδα, Ν. Εὐσταθόπουλο - Γ. Χρυσουλάκη - Γ. Μπραουδάκη, Β. Παναγιωτόπουλο, καὶ Γ. Καμαρινό.

Οἱ εἰσηγήσεις γιὰ τὴν Ἀγγλία ἔγιναν ἀπὸ τοὺς: Ρ. Παπαδόπουλο, Β. Δρουκόπουλο.

Στὴ «συζήτηση», πού κι αὐτὴ ἀπαρτίστηκε κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἀπὸ εἰσηγήσεις, μίλησαν οἱ ἐκπρόσωποι: τῆς ΕΦΕΕ - Σ. Τζουμάκας, τοῦ ΕΔΠ - Δ. Μαυράκης καὶ τοῦ Πανεπιστημιακοῦ Ὁμίλου - Δ. Ν. Μαρωνίτης.

Πανεπιστήμιο καὶ φιλελευθερισμὸς

Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὶς εἰσηγήσεις, τὰ πανεπιστημιακὰ πράγματα τῶν τεσσάρων δυτικοευρωπαϊκῶν χωρῶν ἔχουν ἀρκετὲς καὶ οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀνάμεσά τους. Ὑπάρχει π.χ. μεγάλη ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ ἀγγλικά καὶ τὰ ἰταλικά πανεπιστήμια ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἐπ'ἀνδρωσῆς τους, τὴ διδασκαλία, τοὺς ὅρους ζωῆς καὶ σπουδῶν τῶν φοιτητῶν.

Ἡ ἔντονα ἀριστοκρατικὴ παράδοση τῶν ἀγγλικῶν πανεπιστημίων ἐπιτρέπει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς προνομιακῆς φοιτητικῆς μάζας, ἐπανδρωμένης μὲ τὸ μεγαλύτερο ἀπ' ὅλες τὶς χώρες διδακτικὸ προσωπικό. Ἐπιτρέπει ἀκόμη ἓνα εἶδος φροντιστηριακῆς διδασκαλίας μὲ ἐλάχιστο (ὅσο πουθενὰ ἄλλοῦ μικρὸ) ἀριθμὸ φοιτητῶν. Τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο συμβαίνει στὴν Ἰταλία.

Συγχρόνως ὁμοίως, τὸ ἀγγλικὸ πανεπιστήμιο λειτουργεῖ ὡς θερμοκήπιο ἐργασίας, δίχως νὰ ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὰ κοινωνικά προβλήματα, καὶ ἐπομένως δίχως νὰ μετέχει σ' αὐτά. Ἀντίθετα, στὴν Ἰταλία οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες ἔχουν διαμορφώσει μιὰ νέα ἀντίληψη γιὰ τὸ ἴδιο τὸ πανεπιστήμιο, καὶ ἔχουν γεννήσει νέες διεκδικήσεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ λειτουργικότητα τῆς γνώσης. Τὸ ἰταλικὸ πανεπιστήμιο ὄχι μόνον ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς χώρους ὅπου διαμορφώνεται ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ.

Ἡ περιγραφή ἔδειξε ἀκόμη πὼς τὰ πανεπιστήμια τῶν τεσσάρων χωρῶν ἔχουν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά. Μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτά, ὅσα κυρίως ἀφοροῦν τὴ λειτουργία τῶν ἰδρυμάτων, τὶς σχέσεις διδασκόντων - διδασκομένων, τὴ φοιτητικὴ συμμετοχὴ καὶ συνυπευθυνότητα, τὶς μεθόδους διδα-

σκαλίας, ήχοῦσαν συχνὰ σάν ἰδανικά πρότυπα, σάν τήν ἰδανική καί ἀπρόσιτη γιά τοὺς Ἑλλήνες εκπαιδευτική δημοκρατία.

Φυσικά κανένα ἀπὸ τὰ περιγραφόμενα πανεπιστήμια οὔτε εἶναι οὔτε παρουσιάστηκε σάν ἰδανικό. Ἀντίθετα οἱ εἰσηγήσεις ἀναφέρθηκαν, μερικές μάλιστα ἐκτενέστατα, στίς ἐλλείψεις καί τίς ἀντιφάσεις τους.

Ἐπάρχει ὅμως μιὰ εἰδοποιὸς διαφορὰ μὲ τὴν ἑλληνική πανεπιστημιακή πραγματικότητα, καί αὐτὴ δημιουργοῦσε ἐντύπωση: τὰ δυτικά πανεπιστήμια τὰ χαρακτηρίζει ἡ κυριαρχία ὀρισμένων ἀστικοφιλελεύθερων ἀρχῶν. Τὰ πανεπιστήμια δηλαδή αὐτὰ ἀνήκουν σὲ ἀναπτυγμένες βιομηχανικά ἀστικές κοινωνίες, ὅπου μερικές κοινωνικές κατακτήσεις ἀλλὰ καί μερικές ἀρχές τῆς φιλελεύθερης ἀστικής ἰδεολογίας ἀποτελοῦν ἀναντίρρητα κεκτημένα. Στὸ γαλλικὸ πανεπιστήμιο, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐλευθερία τοῦ διαλόγου ἢ τῆς διακίνησης τῶν ἰδεῶν θεωρεῖται, σχεδὸν ἀπὸ ὅλους, αὐτονόητο δικαίωμα, περισσότερο μάλιστα αὐτονόητο ἀπ' ὅσο δικαίωμα.

«Ἡ φοιτητικὴ κοινότητα στὴ Γαλλία», ὅπως εἶπε ὁ Μ. Παπαγιαννάκης, «ἔχει ἱστορικά διαμορφωθεῖ μέσα σὲ μιὰ διπλὴ σειρὰ ἀπὸ ἰδεολογικοὺς καί κοινωνικοπολιτικοὺς ἀγῶνες: Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἐκείνους πού διεξάγονταν καί διεξάγονται συνεχῶς στὸ πεδίο τῆς διαπάλης καί τῆς διακίνησης τῶν ἰδεῶν καί πού, καθὼς αὐτὸ τὸ πεδίο εἶναι σχετικὰ αὐτόνομο ἀπὸ τὸ πολιτικὸ καί οἰκονομικὸ, συνέβαλαν αὐτοὶ καθᾶντοὶ στὴ δημιουργία μιᾶς σειρᾶς παραδόσεων μὲ βαθιὲς ρίζες στὴν πανεπιστημιακὴ πρακτική. Οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἐξηγοῦν τὸ εὐρύτατο φάσμα τῶν πολύμορφων ἀντιστάσεων ἀπέναντι σὲ κάθε προσπάθεια χειραγώγησης, ὑποταγῆς ἢ υπαλληλοποίησης τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας. Ὁ καρτεσιανισμὸς, ὁ φιλελευθερισμὸς, ὁ ἀνθρωπισμὸς, δὲν εἶναι ἀπλὰ καί μόνο συνθήματα, εἶναι ἀντιλήψεις μὲ ἀπόηχους ἀπὸ ἔντονους καί μακρόχρονους ἀγῶνες τοῦ γαλλικοῦ πανεπιστημίου ἐνάντια στὸν ἐκκλησιαστικὸ δογματισμὸ καί τὸν θρησκευτικὸ μυστικισμὸ, μεταξὺ ἄλλων. Κι ἂν ἔρθουμε σὲ πιδὸ σύγχρονους καιροὺς, οἱ ἀγῶνες γιὰ τὸν ἐκδημοκρατισμὸ, τὴ συλλογικὴ λειτουργία καί τὴν αὐτονομία ἐκφράζουν τὴν ἀντίθεση μεγάλου μέρους τῆς γαλλικῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας στὴν ναπολεόντειο, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, στρατιωτικὸ συγκεντρωτισμὸ καί τὸν ἐλιτισμὸ, πού τόσο καλὰ ἐξυπηρέτησε καί ἀκόμη σήμερα ἐξυπηρετεῖ τίς σύγχρονες μορφές πού ἱστορικά διαμόρφωσε ὁ γαλλικὸς καπιταλισμὸς. Ὅλα τοῦτα δὲν ὀδηγοῦν μὲ κανένα τρόπο σὲ μιὰ εἰδυλλιακὴ εἰκόνα τῶν γαλλικῶν πανεπιστημιακῶν πραγμάτων, κάθε ἄλλο μάλιστα, κυρίως ἂν ἀναλογιστοῦμε τὴν ἰσχυρότατη δύναμη ἔλξης πού ἀσκεῖ τὸ σύστημα (ὕλικά καί ἰδεολογικά) πάνω στὰ μέλη τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας.

»Τὰ παραπάνω ἤθελαν ἀπλῶς νὰ ἐπισημάνουν ὅτι ἡ ἱστορικὰ διαμορφωμένη πρακτικὴ τοῦ γαλλικοῦ πανεπιστημίου καθορίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ συσσώρευση (μέσα ἀπὸ μιὰ μακρόχρονη διαδικασία).

παραδόσεων καί κατακτήσεων στὸν ἰδεολογικὸ τομέα, πού ἐπιτρέπουν στὸν πολυκεντρισμὸ τῶν ἰδεῶν καί στὸ κριτικὸ πνεῦμα νὰ ἔχουν ἰσχυρὲς βάσεις, δυνατότητα ἀνάπτυξης καί ἀξιοσημείωτη ἀντίσταση στίς παντοειδῆ πιέσεις τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας καί πολιτικῆς. Ἔτσι, ἀπὸ αὐτὴ τελικὰ τὴν ἄποψη, τὸ γαλλικὸ πανεπιστήμιο, ἐκτελώνοντας τὴν ἀντιφατικὴ λειτουργία τῆς ἀναπαραγωγῆς καί σταθεροποίησης ἀλλὰ συγχρόνως ἀποσταθεροποίησης τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, διατήρησε τὴ ζωντάνια του, καί τοῦτο εἶναι πιθανότατα ἡ προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐξακολουθήσει νὰ τὴ διατηρεῖ.»

Στὴν Ἰταλία, οἱ συνθήκες εἶναι διαφορετικὲς. Ἐκεῖ, μιὰ βαθιὰ κοινωνικὴ κρίση ἔχει ὠθήσει τίς συντηρητικὲς πολιτικὲς δυνάμεις στὴν ἀποδοχὴ ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀπὸ δημοκρατικὲς ἀρχές.

Στὴν Ἰταλία, οἱ κυρίαρχες κοινωνικὲς δυνάμεις ὑποχωροῦν ἀπὸ ἀδυναμία, ἐνῶ στὴ Γαλλία κάνουν τακτικὲς παραχωρήσεις μὲ στόχο τὴν ἐκτόνωση τῶν κοινωνικῶν ἀντιφάσεων, πράγμα πού ἀποτελεῖ δείγμα δυνάμεις.

Ἔτσι, βλέπουμε κίβλας τὸ προοδευτικὸ κίνημα στὴ Γαλλία νὰ πολώνεται συχνὰ ὡς πρὸς τίς διεκδικήσεις του, καί νὰ χάνει τὴν ἀποτελεσματικότητά του. Ἐνῶ στὴν Ἰταλία, μιὰ ἐπαναστατικὴ κοινωνικὴ εὐθύνη ὠθεῖ, ὅπως εἶπε ὁ Α. Χριστοφέλλης, ὁμάδες ἐπιστημόνων, καμιά φορὰ ὀλόκληρες πανεπιστημιακὲς σχολές, ἐργοστασιακὰ συμβούλια καί τοπικὰ ὄργανα αὐτοδιοίκησης, σὲ μιὰ παραδειγματικὴ ὑλοποίηση πειραματικῶν ἐμπειριῶν. Γίνεται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ σύνδεση τοῦ πανεπιστημίου μὲ τὸ χῶρο τῆς παραγωγῆς, καί οἱ συνεργαζόμενες ὁμάδες χρησιμοποιοῦν τὴ γνώση γιὰ νὰ ἐπηρεάσουν τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἀντιμετωπίζοντας ἄμεσα προβλήματα τῆς.

Τὰ δυτικά πανεπιστήμια εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, ἐνσωματωμένα στὸν κοινωνικὸ ὀργανισμὸ, ἔχουν σχέση μὲ τὴν οἰκονομία τῆς χώρας, μὲ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας τῆς, μὲ τίς κυρίαρχες ἰδέες τῆς κοινωνίας.

Καί τὸ κυριότερο, ἡ οἰκονομία τῆς κάθε χώρας ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιό της. Δηλαδή, κάθε μιὰ ἀπὸ τίς τέσσερις χώρες διεκδικεῖ διάφορες θέσεις στὸν παγκόσμιο οἰκονομικὸ ἀνταγωνισμὸ, ἔχει ἐξαγωγικὴ βιομηχανία, κι ἐπομένως ἀνάγκη ἀπὸ εἰδικούς, ἀπὸ ἐπιστήμη, ἀπὸ τεχνικὰ ἄλλατα, ἀνακαλύψεις, ἀπὸ παραγωγή ἐπιστήμης μὲ ἄλλα λόγια. Εἶναι συνεπῶς φυσικὸ νὰ δημιουργεῖ καί τίς προϋποθέσεις γιὰ τὴν παραγωγή της.

Μὲ τὴ λογικὴ αὐτὴ, ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς π.χ. σκέψης ἢ τῆς συνθετικῆς ἰκανότητας τοῦ φοιτητῆ δὲν ἀποτελοῦν δημοκρατικὰ ἰδεώδη ἀλλὰ τὴ φυσικὴ τάση εκπαιδευτικῶν συστημάτων πού (στὸ πλέγμα πάντα τῶν συγκεκριμένων κοινωνικῶν συμφερόντων) λειτουργοῦν ὡς βασικοὶ παράγοντες στὴν πορεία τῶν κοινωνιῶν πρὸς αὐτὸ πού ὀνομάζουν ἀνάπτυξη.

Πανεπιστήμιο και οικονομική ανάπτυξη

Το πιο ενδιαφέρον ίσως κοινό στοιχείο σύμφωνα με όλες τις εισηγήσεις είναι το παρακάτω: το πανεπιστήμιο και των τεσσάρων χωρών βρίσκεται σε «κρίση», και η κρίση αυτή άλλου ώθει κι άλλου αναγκάζει σε μεταρρυθμιστικές προσπάθειες.

Η κρίση έχει άμεση σχέση με την κοινή σε όλες τις χώρες τεράστια ποσοτική αύξηση των φοιτητών κατά την τελευταία εικοσαετία. Η αύξηση αυτή, που δημιουργεί περίπλοκα κοινωνικά προβλήματα, είναι ως ένα μεγάλο βαθμό ήθελμένη και δημιουργήθηκε για να λύσει άλλα κοινωνικά προβλήματα.

Δηλαδή, τόσο η ποσοτική αύξηση των φοιτητών και διπλωματούχων, όσο και η κρατική τάση προς την ανανέωση και ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος έχουν δύο γενεσιουργά αίτια αντίθετα μεταξύ τους. Από τη μια υπάρχει η συνεχώς αυξανόμενη τάση προς την ανώτατη εκπαίδευση και διεκδικητική πίεση για την επέκταση του κοινωνικού προνομίου των σπουδών σε χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Από την άλλη όμως, υπάρχει συγχρόνως μια κρατική πολιτική που τείνει στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης και τη μετατροπή της σε βασικό μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης.

Η μεταρρύθμιση αποτελεί, ως προς το ένα σκέλος της, αίτημα των κρατικών υπευθύνων και των εκπροσώπων των ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων που βλέπουν στην αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης τη δυνατότητα κάθε χώρας να ανταποκριθεί με επιτυχία στον οικονομικό ανταγωνισμό μέσα στη διεθνή αγορά.

Όπως ανέφερε ο Μ. Νικολινάκος, οι εκπρόσωποι του γερμανικού κεφαλαίου απέδωσαν τα αίτια του «τεχνολογικού χάσματος» ή τεχνολογικής καθυστέρησης στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η ανταγωνιστικότητα της γερμανικής οικονομίας βρίσκεται γύρω στα 1960 σε κίνδυνο, και η τάση ανάπτυξης των κλάδων με υψηλή τεχνολογία απαιτεί ριζική εκπαιδευτική αλλαγή. Το κράτος επεμβαίνει για να ενισχύσει την «απρόσκοπτη ανάπτυξη της επιστήμης», αλλά συγχρόνως για να κατευθύνει την έρευνα ώστε «η επιστήμη να μην άσκειται αποκομμένη από τις ανάγκες της κοινωνίας».

Αντίστοιχες εξελίξεις παρατηρούμε στην Αγγλία. Η απουσία τεχνολογικών εφευρέσεων, όπως ανέφερε ο Ρ. Παπαδόπουλος, όχι μόνο στα πανεπιστήμια αλλά και στη βιομηχανία, θεωρήθηκε απόρροια της παραδοσιακής κατεύθυνσης των σπουδών και της έρευνας.

Το αποτέλεσμα ήταν να αλλάξει ουσιαστικά ή μορφολογική και θεσμική ισορροπία στην ανώτατη εκπαίδευση, που ήταν για εκατοντάδες χρόνια αριστοκρατική, συντηρητική και με παράδοση εξάρτησης από την Εκκλησία. Οι ανάγκες της οικονομίας επέβαλαν αλλαγές όπως: ώθηση προς τις τεχνικές σπουδές, μεγάλη αύξηση των ανωτάτων σχολών και των σπουδαστών, εγκατάλειψη πολλών παραδοσιακών θεσμών, ιδιαίτερα εμφαση στις μεταπτυχιακές σπουδές και την έρευνα.

Στη Γαλλία, όπως ανέφερε ο Μ. Παπαγιαννάκης, κατά τη δεκαετία 1950-1960, αυξάνονται σημαντικά οι έμμεσα παραγωγικές και οι κοινωνικές επενδύσεις. Η ποσοτική αλλά και ποιοτική αλλαγή στη συσώρευση του γαλλικού κεφαλαίου γεννά νέες απαιτήσεις. Παρατηρείται ζήτηση νέων ειδικοτήσεων, αύξηση της ζήτησης ειδικευμένης εργασίας, αντικειμενική έπομένως ανάγκη για μεταρρυθμίσεις που θα μετατρέψουν τη μορφή και το περιεχόμενο των ανωτάτων σπουδών, έφόσον η ανώτατη εκπαίδευση είναι ο βασικός προμηθευτής ειδικοτήσεων και ειδικών υψηλής στάθμης. Οι γαλλικές κυβερνήσεις μεταρρυθμίζουν διαρκώς, δεκαπέντε χρόνια τώρα, το εκπαιδευτικό σύστημα, επιδιώκοντας τη μετατροπή του σε κινητήρια δύναμη της οικονομίας.

Στην Ιταλία οι χριστιανοδημοκράτες οι ίδιοι συσχετίζουν την τρομερή οικονομική κρίση με την κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο σχεδιασμός της ανάπτυξης τα είκοσι τελευταία χρόνια περιέλαβε εκπαιδευτικές αλλαγές που διευκόλυναν την τεράστια αύξηση των φοιτητών και του διδακτικού προσωπικού των Α.Ε.Ι. Οι χριστιανοδημοκράτες, κι αυτό είναι πολύ χαρακτηριστικό, θεωρούν σήμερα τις εισαγωγικές εξετάσεις καθώς και τον κλειστό αριθμό ξεπερασμένα και άνελεύθερα μέτρα. Η ανορθολογική πάντως και ιδιαίτερα άνιση κατά περιοχές ανάπτυξη κάνει την Ιταλία μια χώρα με δξύτερα κοινωνικά προβλήματα, και με αντίστοιχη συσπείρωση δυνάμεων που διεκδικούν μια άλλη «ποιότητα ζωής». Οι δυνάμεις αυτές, πολιτικές, συνδικαλιστικές, πανεπιστημιακές, προτείνουν νέες λύσεις στα προβλήματα της χώρας, προωθούν μια νέα αντίληψη για τη γνώση και την κοινωνική της χρησιμότητα, και εντάσσουν την πανεπιστημιακή δραστηριότητα στην κοινωνική πραγματικότητα, ζητώντας από τους απόφοιτους της γνώσης να αντιμετωπίσουν τα άμεσα σε κάθε χώρο προβλήματα. Έτσι π.χ., όπως ανέφερε ο Α. Χριστοφέλλης, η σχολή μηχανολόγων και η ιατρική σχολή του Μιλάνου συνεργάζονται σε ομάδες εργασίας και έρευνας με σκοπό την άμεση αντιμετώπιση, δηλαδή την εξεύρεση λύσεων κοινωνικά χρήσιμων αλλά και οικονομικά εφικτών σε συγκεκριμένα προβλήματα δημόσιας υγείας.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η μεταρρύθμιση στα δυτικά πανεπιστήμια όφειλεται ως προς το ένα σκέλος της στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης, όπως τη βλέπουν οι οικονομικά κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις.

Ἡ σχέση αὐτὴ πανεπιστημίου καὶ οἰκονομίας, ἡ τάση προσαρμογῆς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος στὶς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς, γεννᾷ τὴ λεγόμενη τεχνοκρατικὴ ἀντίληψη. Ἡ τεχνοκρατικὴ πολιτικὴ τείνει στὴν ὑπερείδικευση, τὸν αὐστηρὸ προγραμματισμὸ τῆς παραγωγῆς πτυχίων καὶ πτυχιούχων, τὴν ἄμεση ἀποδοτικότητά καὶ τὸν παραμερισμὸ τοῦ γενικοῦ παιδευτικοῦ χαρακτήρα τῶν σπουδῶν. Θὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα αὐτὸ παρακάτω.

Πανεπιστήμιο καὶ κοινωνικοὶ ἀγῶνες

Ὅπως εἶδαμε, ἡ μεταρρύθμιση, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς μερικὰ δημοκρατικὰ χαρακτηριστικά της, ὀφείλεται στὶς ἀνάγκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης.

Συγχρόνως, καὶ κυρίως, ἡ μεταρρύθμιση ὀφείλεται στοὺς φοιτητικούς καὶ τοὺς γενικότερους κοινωνικούς ἀγῶνες, μὲ ἐξαιρέση τὴν Ἀγγλία, ὅπως εἶδαμε.

Ὁ νόμος τῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1969 στὴ Γερμανία, πού θεσμοθέτησε πολλὲς καὶ σημαντικὲς δημοκρατικὲς ἀλλαγές, ὀφείλεται, ὅπως εἶπε ὁ Μ. Νικολινάκος, στὶς μεγάλες φοιτητικὲς κινητοποιήσεις ἀπὸ τὸ 1966. Ὁ νόμος αὐτὸς στηρίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητας διδασκαλίας καὶ ἔρευνας: θεσμοθετεῖ τὴ συμμετοχὴ τοῦ φοιτητῆ στὴν ἔρευνα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν σπουδῶν. Στὴν ἀρχὴ ἐπίσης τῆς ἐμπειρικῆς καὶ ὄχι τῆς ρητορικῆς διδασκαλίας: ὁ διάλογος καὶ ἡ ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τοῦ φοιτητῆ ἀντικαθιστᾷ τὸν παραδοσιακὸ καθηγητικὸ μονόλογο. Τέλος ἡ ὀργάνωση τοῦ πανεπιστημίου θεμελιώνεται σὲ δημοκρατικὲς βάσεις, μὲ συμμετοχὴ ὄχι μόνον καθηγητῶν, ἀλλὰ βοηθητικοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ καὶ φοιτητῶν στὰ διάφορα ὄργανα, μὲ κατάργηση τῶν σχολῶν καὶ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ «εἰδικούς τομεῖς», ὅπως ἐκεῖ ὀνομάζονται. Θεωρητικά, ὁ νόμος βασίζεται στὶς παρακάτω ἀρχές: σχέση τῆς ἐπιστήμης μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, σύνδεση διδασκαλίας καὶ ἔρευνας, ἐλευθερία τῆς ἐπιστήμης, εὐρύτητα στὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ κατεύθυνση καὶ ἀποδοχὴ τῆς πολλαπλότητας τῶν ἀπόψεων καὶ θεωριῶν.

Στὴ Γαλλία τὸ ἴδιο. Ὁ γνωστὸς «νόμος προσανατολισμοῦ» τοῦ Νοεμβρίου 1968, πού θεσμοθετεῖ ἀρχὲς δημοκρατικῆς καὶ περιέχει σημαντικὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα, ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἀπάντησης τοῦ κράτους στὴ μεγάλη φοιτητικὴ ἐξέγερση πού εἶχε γίνει λίγους μῆνες προωτέρα, τὸν περίφημο γαλλικὸ Μάη.

Ὁ νόμος προσανατολισμοῦ καταργεῖ τὶς σχολές καὶ τὶς ἔδρες, ἀναπροσαρμόζοντας πλήρως τὶς σχέσεις καθηγητῶν καὶ βοηθητικοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ.

Ἡ κατάργηση τῆς σχολῆς καὶ τῆς ἔδρας μετέτρεψε τοὺς ἐπιμελητὲς καὶ βοηθοὺς σὲ λειτουργικὰ ἰσοτίμους τῶν καθηγητῶν ὡς πρὸς τὰ καθήκοντα καὶ τὴ συνυπευθυνότητα —τὸ βοηθητικὸ διδακτικὸ προσωπικὸ ἦταν καὶ προηγουμένως πραγματικὰ διδακτικὸ, δηλαδή διδάσκει· μὲ τὴ νέα νομοθεσία καταστρέφεται ἡ σχέση ἐξάρτησης ἀπὸ τὸν καθηγητῆ, γιὰ τὸ ὅλοι οἱ διδάσκοντες ἐξαρτῶνται μόνον ἀπὸ τὸ Συμβούλιο πού διοικεῖ τὴ Μονάδα Διδασκαλίας καὶ Ἐρευνας. Ἀκόμη, ὁ νόμος προτείνει τὴν ἀντικατάσταση τῶν ἐξετάσεων ἀπὸ τὸν λεγόμενο «διαρκὴ ἔλεγχο». Ἀλλάζει τὶς μεθόδους διδασκαλίας ζητώντας τὴ συνεχῆ παρέμβαση τοῦ φοιτητῆ καὶ μετατρέποντάς τον σὲ πραγματικὸ μαθητευόμενο ἐπιστήμονα. Τέλος θεσμοθετεῖ τὴν αὐτονομία τῶν πανεπιστημίων στὸ διοικητικὸ, ἐκπαιδευτικὸ καὶ οἰκονομικὸ (ὡς πρὸς τὴ διαχείριση) ἐπίπεδο. Ἀναφέρει ρητὰ καὶ ἐπεκτείνει τὶς ἀκαδημαϊκὲς ἐλευθερίες, καὶ καθιερώνει τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐκλεγμένων εκπροσώπων τῶν φοιτητῶν καθὼς καὶ τοῦ κατώτερου διδακτικοῦ προσωπικοῦ στὰ Συμβούλια πού διοικοῦν τὶς πανεπιστημιακὲς Μονάδες.

Ὅλα τοῦτα ἀποτελοῦν κατακτήσεις ἑνὸς φοιτητικοῦ κινήματος ἐνταγμένου σ' ἕνα γενικότερο διεκδικητικὸ - πολιτικὸ κίνημα. Στὴ Γαλλία δηλαδή, οἱ φοιτητικοὶ ἀγῶνες εἶναι μέρος τῶν πλατύτερων κοινωνικῶν ἀγῶνων. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο μάλιστα οἱ δημοκρατικὲς ἀλλαγές πού ἀναφέρθηκαν ἐμφανίζονται στὴ Γαλλία, παρὰ τὶς τεράστιες δυσκολίες καὶ ἀντιστάσεις πού συναντᾷ ἡ ἐφαρμογὴ τους, πολὺ ἀνθεκτικότερες ἀπ' ὅ,τι στὴ Γερμανία.

Ὁ Μ. Νικολινάκος περιέγραψε ἐκτενῶς τὴν ἀνάστροφη πορεία πού ἀκολουθεῖται στὴ Γερμανία ἀπὸ τὸ 1970, πρὸς τὴν ἀποδυνάμωση ἢ κατάργηση τῶν δημοκρατικῶν κατακτήσεων τοῦ 1969. Αἰτία τῆς ἀνασταλτικῆς αὐτῆς διαδικασίας ὁ εἰσηγητῆς θεώρησε, σωστά, τὴν ἀποδυνάμωση καὶ διάλυση τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος πού εἶχε, ὡς ἕνα βαθμὸ, ἐπιβάλλει τὶς ἀλλαγές αὐτές. Θὰ πρόσθετα καὶ μιὰ ἄλλη αἰτία: στὴ γερμανικὴ κοινωνία, πολὺ συντηρητικότερη ἀπὸ τὴ γαλλικὴ καὶ ὡς πρὸς τὴν παράδοση καὶ ὡς πρὸς τὴ δομὴ της, τὸ φοιτητικὸ κίνημα ἔδρασε αὐτόνομα, ἔνθετο κατὰ κάποιον τρόπο στὸν εὐρύτερο κοινωνικὸ χῶρο. Τὰ αἰτήματά του δὲν ἀντιστοιχοῦσαν σὲ πλατύτερες κοινωνικὲς διεκδικήσεις. Τὴ μεταρρύθμιση δηλαδή τὴ διεκδικοῦσε καὶ τὴν προωθοῦσε μόνος ὁ φοιτητικὸς πληθυσμὸς, δίχως νὰ ἀντιστοιχεῖ ὁ ἀγῶνας του σὲ ἀνάλογα αἰτήματα ἄλλων κοινωνικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀνάστροφη ἐπομένως πορεία πρὸς τὴν ἀκύρωση τῶν δημοκρατικῶν κεκτημένων εἶναι στὴ Γερμανία πολὺ εὐκολότερη ἀπ' ὅ,τι στὴ Γαλλία.

Στὴν Ἰταλία οἱ συνθήκες εἶναι ἀκόμη πιὸ εὐνοϊκὲς γιὰ ἀλλαγές. Ἐκεῖ ἡ συμμετοχὴ τῶν μαζῶν μέσα ἀπὸ τοὺς διεκδικητικούς ἀγῶνες τοὺς εἶναι ἀκόμη πιὸ ἄμεση καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὴ. Ὁργανωμένες πανεπιστημιακὲς καὶ κοινωνικὲς δυνάμεις ὄχι μόνον ἀποσπῶν προνόμια καὶ δικαιώματα, ἀλλὰ συχνά, αὐτοδιοικούμενες, ἐφαρμόζουν μιὰ νέα λειτουργία τοῦ πανεπιστημίου μέσα στὴν κοινωνία. Μὲ τὴ συνεργασία

πανεπιστημιακῶν και κοινωνικῶν φορέων ὄχι μόνο παράγουν ἀλλὰ και ἐφαρμόζουν στην πράξη νέες ἀντιλήψεις.

Ἡ ὑπαρξη στη Γαλλία και την Ἰταλία τῶν κοινωνικῶν διεκδικητικῶν ἀγῶνων και ἡ σύνδεσή τους με τούς φοιτητικούς ἐπέβαλε στις δύο αὐτές χώρες — και μόνο σ' αὐτές — πολὺ σημαντικές καινοτομίες. Στη Γαλλία τὸ θεσμὸ πὸν ὀνομάστηκε «διαρκῆς ἐκπαίδευση» και στην Ἰταλία τίς «150 ὥρες».

Ἡ «διαρκῆς ἐκπαίδευση» θεσμοθετήθηκε ὡς ἀρχὴ στο νόμο προσανατολισμοῦ τοῦ 1968 και διαμορφώθηκε σὲ εἰδικὸ νόμο τὸ 1971. Κατοχυρώνει τὸ δικαίωμα σὲ κάθε μισθωτὸ ἐργαζόμενο νὰ ἐπανέλθει στην ἐκπαίδευση, εἴτε γιὰ νὰ συμπληρώσει σπουδές πὸν δὲν εἶχε τελειώσει, εἴτε γιὰ νὰ μετεκπαιδευτεῖ ἢ νὰ ἀνεκπαιδευτεῖ (ἀνεκπαιδευση: φοίτηση με στόχο τὴν ἀλλαγὴ ἐπαγγέλματος). Ὁ ἐργοδότης εἶναι ὑποχρεωμένος (οἱ ὀργανώσεις ἐργοδοτῶν ἔχουν συνυπογράψει συμβάσεις πὸν ἐπέτρεψαν τὴν ψήφιση τοῦ νόμου) νὰ χορηγῆι στὸν μετεκπαιδευόμενο τὴν ἀδεια και ὀλόκληρο τὸ μισθὸ του γιὰ ἕναν τουλάχιστον χρόνο και μεγάλο μέρος τοῦ μισθοῦ γιὰ ἕναν δεύτερο. Ἡ «συνεχῆς ἐκπαίδευση» μόλις ἀρχισε νὰ ἐφαρμόζεται στη Γαλλία και θὰ βρεῖ σίγουρα ἀπειρες δυσκολίες. Ἐχει πάντως μεγάλη σημασία νὰ κατοχυρώνονται με τρόπο ἐπίσημο ἀπὸ τὸ κράτος δικαιώματα τόσο προωθημένα.

Οἱ «150 ὥρες» ἀποτελοῦν κατάκτηση τῶν ἐργατικῶν συνδικάτων στην Ἰταλία. Οἱ ἐργαζόμενοι ἀπέκτησαν τὸ δικαίωμα νὰ πληρώνονται ἀπὸ τούς ἐργοδότες 150 ἐργασίμες ὥρες, τίς ὁποῖες θὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ τὴν ἐλεύθερα ἐπιλεγμένη μόρφωσή τους. Τὴ διεκδίκηση αὐτὴ εἶχε προβάλει — και τὸ κατοχυρωμένο σήμερα δικαίωμα διαχειρίζεται — τὸ μεγαλύτερο ἐργατικὸ σωματεῖο τῆς χώρας, ἡ Συνομοσπονδία ἐργατικῶν μεταλλοβιομηχανίας.

Ἡ ἐλληνικὴ
πραγματικότητα
και
τὰ πανεπιστημιακὰ πρότυπα

Ἡ συζήτηση πὸν ἀκολούθησε τὸν κύκλο αὐτὸ τῶν εἰσηγήσεων πάνω στὰ πανεπιστήμια τῶν τεσσάρων δυτικοευρωπαϊκῶν χωρῶν σκόπευε σ' ἕνα εἶδος ἀποτίμησης τῶν ἐλλείψεων πὸν ἔχει ἡ ἐλληνικὴ ἀνώτατη ἐκπαίδευση.

Ἡ συζήτηση ἀπέδειξε ὅτι οὔτε οἱ ἐπιτεῦξεις τῶν δυτικῶν πανεπιστημίων μποροῦν καθ'αυτὸς νὰ χρησιμεύσουν, οὔτε ἡ κριτικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἐλλείψεων τους μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὸν προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ πανεπιστήμιο. Θὰ τολμοῦσα μάλιστα

νὰ πῶ ὅτι ἀποδείχτηκε πὸς ἡ ἄλλη ἐμπειρία μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ἀκόμη και παραπλανητικά, παραφθειρόντας τὴν εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητας.

Μιὰ τέτοια ἐντύπωση παρανοήσεων ἄφησε ἡ παρεμβάση ἐκπροσώπων τοῦ ἐλληνικοῦ πανεπιστημίου, με ἐξαιρέση τὸν ἐκπρόσωπο τοῦ Πανεπιστημιακοῦ Ὀμίλου (Δ. Ν. Μαρωνίτη), ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐπισήμανε ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα, λέγοντας πὸς ἡ σύγκριση εἶναι ἀδύνατη προτοῦ στηριχτεῖ στην ἀνάλυση τῶν δεδομένων τοῦ ἐλληνικοῦ πανεπιστημίου.

Οἱ παρεμβάσεις τῶν ἐκπροσώπων τῶν φορέων τοῦ ἐλληνικοῦ πανεπιστημίου, με τὴν παραπάνω ἐξαιρέση, ἄφησαν τὴν ἐντύπωση ὅτι γινόταν μιὰ μεταφύτευση ὄρων — πὸν φυσικὰ δὲν προκάλεσε τὸ διήμερο τῶν εἰσηγήσεων γιὰ τὸ ὀλόκληρο αὐτὸς ὁ προβληματισμὸς προϋπήρχε· μιὰ μεταφύτευση φτόν ἐλληνικὸ χῶρο ὄρων και συνθηκῶν πὸν χαρακτηρίζουν ἄλλες κοινωνίες.

Γιὰ νὰ δώσω ἕνα παράδειγμα: ὁ ὄρος τεχνοκρατικὴ ἀντίληψη ἢ τεχνοκρατικὴ πολιτικὴ χρησιμοποιήθηκε με τὴν ἔννοια πὸν ἔχει σὲ χώρες ὅπως ἡ δυτικὴ Γερμανία ἢ ἡ Γαλλία. Χρησιμοποιήθηκε σὰν ἕνα ἀφηρημένο και κατάλληλο γιὰ κάθε χρῆση ἀρνητικὸ ἐπίθετο.

Ἡ τεχνοκρατικὴ πολιτικὴ ἐπιδιώκει, ὅπως ἤδη εἶπαμε, τὴ συνεχῆ προσαρμογὴ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος στις ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ κατεῦθυνση κοινὴ στις βιομηχανικὲς κεφαλαιοκρατικὲς κοινωνίες, κατεῦθυνση πὸν δίνεται ἄλλωστε ἐδῶ και δεκαπέντε χρόνια ἀπὸ τὸν διεθνή Ὀργανισμὸ Οἰκονομικῆς Συνεργασίας και Ἀναπτύξεως (ΟΟΣΑ). Ὁ ΟΟΣΑ ἔχει συμπεράνει, με πλήρη ὁμοφωνία τῶν εἰδικῶν του ἀπὸ τὸ 1961, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαίδευσης και ἡ αὔξηση τῶν διπλωματούχων ἀποτελοῦν βασικὸ παράγοντα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Τεχνοκρατικὴ εἶναι λοιπὸν ἡ πολιτικὴ πού, με βάση τὴν παραπάνω διαπίστωση, τείνει στὸν προγραμματισμὸ τῶν ἀναγκῶν τῆς οἰκονομίας και τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, και ἐπιδιώκει νὰ μεθοδεύσει και νὰ προσανατολίσει τίς σπουδές ἀλλὰ και τούς σπουδάζοντες με στόχο τὴν καλύτερη ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν.

Στὴν Ἑλλάδα, ὅμως, ἡ αὔξηση τῶν διπλωματούχων δὲν ἀποτελεῖ πολιτικὴ τῶν κρατικῶν ὑπευθύνων. Ἡ τεχνοκρατικὴ τάση πὸν ἐπιδιώκει τὴ σύγχρονη ἀστικὴ ἀνάπτυξη ὑπάρχει στην ἐλληνικὴ κοινωνία δίχως νὰ εἶναι κυρίαρχη. Κι ἀκόμη, ἡ τάση αὐτὴ προσκρούει σὲ ἰσχυρὲς κοινωνικὲς δυνάμεις πού, ἀκριβῶς ἀντίθετα με τὴν τεχνοκρατικὴ πολιτικὴ, φοβοῦνται τὴν εὐρεία διάδοση τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης και ἀντιμετωπίζουν τὴν αὔξηση τῶν πτυχιούχων σὰν κίνδυνο γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἰσορροπία.

Στὴν Ἑλλάδα ἐπομένως, ἡ κριτικὴ τῆς τεχνοκρατικῆς πολιτικῆς ἀποτελεῖ ἀφηρημένη ἕως κενὴ διαφωνία. Ὑπάρχει μάλιστα κι ἕνα ἄλλο στοιχεῖο, ἴσως σημαντικότερο. Ἡ καταδίκη τῆς τεχνοκρατικῆς ἀντίληψης δὲν εἶναι εὐκόλη. Ἡ τεχνοκρατικὴ πολιτικὴ προτείνει ὀρθολογικὲς λύσεις στο πρόβλημα π.χ. τῆς

άνεργίας των πτυχιούχων, λέγοντας ότι αν η οικονομία χρειάζεται τεχνικούς ενός τύπου μηχανημάτων, τα πανεπιστήμια πρέπει να διαμορφώνουν τέτοιους τεχνικούς και όχι, ως ποῦμε, φιλολόγους που η αγορά εργασίας δεν μπορεί να απορροφήσει.

Ἡ ἀπόρριψη προτάσεων τέτοιου είδους δεν μπορεί να γίνεται με ἠθικοπολιτικούς ἀφορισμούς, ἐφόσον τὰ προβλήματα που ἡ τεχνοκρατική πολιτική προτίθεται να λύσει εἶναι ὑπαρκτά κοινωνικά προβλήματα. Ἀκόμη, ἡ προσαρμογή τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος στὶς οικονομικὲς ἀνάγκες μιᾶς κοινωνίας εἶναι πολὺ δύσκολο να ἀπορριφθεῖ ὡς ἀρχὴ με ἐπιχειρήματα ἀξιολογικῆς ταύτισης τῶν τεχνοκρατῶν με τοὺς κακοὺς δαίμονες τοῦ κόσμου.

Ἡ κοινωνικά ἀποτελεσματικὴ κριτικὴ τῆς τάσης αὐτῆς ξεκινάει ἀπὸ τὴ διεκδίκηση τῆς ἀνάπτυξης καὶ τὴν κριτικὴ τῆς κατεύθυνσης καὶ τῶν στόχων τῆς. Ὅχι ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τῆς ἀρχῆς να ἐξυπηρετεῖ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τὶς ἀνάγκες τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν. Ἀπὸ τὴν ἐρώτηση δηλαδή: ποιὲς κοινωνικὲς ἀνάγκες ταυτίζονται με τὶς ἀνάγκες τῆς οἰκονομίας, ποιά κοινωνικά προβλήματα ποιά κοινωνικῶν στρωμάτων τείνει να λύσει καὶ ποιά οἰκονομικὰ συμφέροντα ἐξυπηρετεῖ ἡ συγκεκριμένη κατεύθυνση τῆς ἀνάπτυξης.

Μιὰ τέτοια κοινωνικά ἀποτελεσματικὴ κριτικὴ γίνεται κυρίως στὴν Ἰταλία, ὅπου οἱ προοδευτικὲς δυνάμεις ἀντιθέτουν στὸν τεχνοκρατικὸ ὀρθολογισμό ἕναν ἄλλο ὀρθολογισμό, καὶ προτείνουν «κοινωνικὴ παραγωγικότητα τοῦ πανεπιστημίου», προτείνουν δηλαδή οἱ ἐστὶς που παράγουν τὴ γνώση μέσα στὴν κοινωνία να ἐξυπηρετοῦν τὰ συμφέροντα τῶν πλατιῶν μαζῶν καὶ να δίνουν λύσεις στὰ ἄμεσα προβλήματα τῶν φτωχῶν τάξεων. Προτείνουν ἀκόμη «ἔλεγχο ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις τῶν κατευθύνσεων που δίνονται στὰ πανεπιστημιακὰ προγράμματα», καθὼς καὶ «μιὰ νέα σχέση ἐκπαίδευσης καὶ παραγωγῆς», με τὴ «μεικτὴ δραστηριότητα τοῦ φοιτητῆ στὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ τὸ χώρο τῆς παραγωγῆς». Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις, ἡ ἱατρικὴ π.χ. ἐπιστῆμη δεν ἀντιμετωπίζεται μόνο ὡς τὸ σύνολο τῶν ἐιδικεύσεων γιὰ τὴ θεραπεία συγκεκριμένων ἀσθενειῶν· θεωρεῖται δραστηριότητα κοινωνικά εὐρύτερη που θὰ τείνει να ἐξαλείψει τὶς κοινωνικὲς ρίζες τῆς κακῆς ὑγείας καὶ πού, σὲ συνεργασία με ἄλλες ἐπιστῆμες, θὰ προγραμματίζει μιὰ βιολογικὰ καὶ ψυχολογικὰ ἁρμονικότερη ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλο παράδειγμα: ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀντιμετωπίζεται ὡς ἐιδίκευση που στόχο ἔχει ὄχι μόνο τὸ πρόβλημα τῆς στέγης ἀλλὰ καὶ τὴ διαμόρφωση, με νέες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν κατοικία στὴ σύγχρονη πόλη, τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων.

Ἔτσι, τὰ μεταρρυθμιστικὰ αἰτήματα στὴν Ἰταλία δεν εἶναι ἀφηρημένες διεκδικήσεις, ἀλλὰ ἔχουν ἄμεση χρηστικὴ καὶ γενικότερη κοινωνικὴ σημασία. Οἱ φοιτητικοὶ ἀγῶνες ἐξειδικεύουν στὸν ἰδιαίτερο χώρο τους αἰτήματα τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων.

Τί σημαίνει πανεπιστήμιο

Ἡ συζήτηση, στὴν ὁποία ἀναφερόμαστε, ἔδειξε ἀκόμη δύο ρυθμιστικὰ κενὰ στὸν προβληματισμὸ γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τοῦ ἐλληνικοῦ πανεπιστημίου.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ πανεπιστημίου ὡς ὄργανισμοῦ αὐτόνομου καὶ ἀσύνδετου με τὴν ὑπόλοιπη σχολικὴ πυραμίδα. Μοιάζει να κυριαρχεῖ ἡ ἐντύπωση πὼς τὸ πανεπιστήμιο θὰ μπορούσε να βελτιωθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητα τῶν ἄλλων ἐπιπέδων.

Ἄν ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση ἀφήνει στὸ περιθώριο τὰ προβλήματα τῆς βασικῆς καὶ τῆς μέσης βαθμίδας, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος, ἂν ποτὲ κατακτηθεῖ μιὰ καινοτομία στὸ πανεπιστήμιο, να μὴν μπορεῖ να ἐφαρμοστεῖ.

Ἄν συγκρίνουμε π.χ. τὴ γαλλικὴ με τὴν ἐλληνικὴ σχολικὴ πυραμίδα θὰ δοῦμε ὅτι οἱ μεταρρυθμιστικὲς διεκδικήσεις στὴ Γαλλία ἀντιστοιχοῦν σὲ μιὰ πραγματικότητα τελείως διαφορετικὴ.

Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση στὴ Γαλλία εἶναι πλήρως γενικευμένη καὶ ἡ δευτεροβάθμια κατὰ 75%. Οἱ κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις γίνονται κατὰ τύπους σχολείων καὶ κατὰ εἶδη σπουδῶν. Με ἄλλα λόγια, τὰ 99% τῶν Γάλλων νέων βρίσκονται στὸ σχολεῖο ὡς τὰ 16 τοὺς χρόνια καὶ τὰ 75% ὡς τὰ 18. Τὸ σύνολο δηλαδή μπαίνει στὴν ἀγορὰ εργασίας μετὰ ἀπὸ 9 καὶ ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία μετὰ ἀπὸ 11 συνολικὰ χρόνια φοίτησης.

Στὴν Ἑλλάδα οἱ κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις καθορίζουν ἀπλῶς τὴ φοίτηση ἢ τὴ μὴ φοίτηση. Τὸ 14,2% τοῦ πληθυσμοῦ μας εἶναι ἄτομα ἀναλφάβητα, κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1971. (Τὸ ποσοστὸ εἶναι πολὺ μεγαλύτερο κατὰ περιοχὲς καὶ κατὰ φύλα· τὸ γενικὸ ποσοστὸ γιὰ τὶς γυναῖκες εἶναι 21,6.)

Ἔχουμε ἀκόμη, κατὰ τὴν Ἀνθρωπογεωγραφία τῆς Ἑλλάδος τοῦ Β. Kayser (σελ. 64-66), 24,9% τοῦ πληθυσμοῦ μας δίχως ἀπολυτήριο δημοτικοῦ σχολείου. Τὰ 40% δηλαδή τοῦ ὅλικοῦ πληθυσμοῦ, οἱ μισοὶ περίπου Ἕλληνες, ἢ δεν πῆγαν ποτὲ στὸ δημοτικὸ ἢ τὸ ἐγκατέλειψαν πρὶν τὸ τελειώσουν. Ἀπὸ τὸ γυμνάσιο (μέχρι τὸ 1971) διαρρέουν πρὶν φτάσουν στὸ ἀπολυτήριο οἱ μισοὶ καὶ πάνω ἀπὸ τοὺς εἰσαχθέντες στὴν πρώτη τάξη (54,3%). Ἄλλὰ κι ἐκεῖνοι που τελειώνουν τὸ γυμνάσιο, ἔχουν τελικὰ ἀναλώσει ἀπλῶς μιὰ ἐξαετία. Τὸ ἀπολυτήριο τοῦ γυμνασίου δεν χρησιμεύει γιὰ να εἰσαχθεῖ ὁ κάτοχός του στὸ πανεπιστήμιο. Οἱ ὑποψήφιοι φοιτητὲς τὸ χρειάζονται σὰν τυπικὸ ἐφόδιο που θὰ τοὺς ἐπιτρέψει να ἀποκτήσουν στὰ φροντι-

στήρια τις γνώσεις που θεωρητικά αντιστοιχούν σ' ένα τέτοιο άπολυτήριο. Οί τελειόφοιτοι γυμνασίου ούτε στην αγορά εργασίας μπορούν να ένταχθούν με τὸ άπολυτήριο, όπως είναι πασίγνωστο. Είναι κι εδώ τυπικό εφόδιο, αλλά δεν πιστοποιεί γνώσεις κατάλληλες για κανένα επάγγελμα.

Οί βασικές επομένως δομικές αλλαγές στο πανεπιστήμιο προϋποθέτουν τὴν αντιμετώπιση τῆς σχολικῆς πυραμίδας σάν ένα ενιαίο σύνολο. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ γίνεται ἀκόμη πὸ σημαντικὴ μετὰ ἀπὸ τὴν παρέμβαση τοῦ εκπροσώπου τῆς ΕΦΕΕ, ὁ ὁποῖος ἀντιμετώπισε τὴ μεταρρύθμιση τῆς βασικῆς καὶ μέσης βαθμίδας σάν πρόβλημα δευτερεύον ἢ καὶ ἀσημαντο, πράγμα πὸ ἀποτελεῖ τρομερὴ παρανόηση τῶν δυνατοτήτων νὰ μεταρρυθμιστεῖ τὸ πανεπιστήμιο.

Ἔτσι τὰ παραπάνω ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου. Πρέπει δηλαδὴ νὰ δοῦμε πρὶν ἀπ' ὅλα ἐπὶ τὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο δὲν εἶναι πανεπιστήμιο.

Ἡ βιαιότητα τῆς σχηματικῆς αὐτῆς διαπίστωσης εἶναι ἠθελημένη. Ἄφορᾷ τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν σχολῶν καὶ τῶν πτυχίων, καὶ θέλει νὰ δείξει μερικὰ βασικὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα πρέπει πρωταρχικὰ νὰ στραφεῖ κάθε μεταρρυθμιστικὴ προσπάθεια.

Ἐπὶ ἔκδοσιν δύο εἰδῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν, οἱ ἐπαγγελματικῶν καὶ οἱ σχολῶν καταφύγια. Ἐπαγγελματικῶν εἶναι οἱ σχολῶν πὸ τὸ πτυχίον τους ἐπιτρέπει τὴν ἄσκηση ἑνὸς συγκεκριμένου ἐπαγγέλματος, π.χ. καθηγητῆς γυμνασίου ἢ μηχανικός. Σχολῶν καταφύγια εἶναι ὅσες ἀντισταθμίζουν τὴν ἀνυπαρξία γυμνασιακῆς παιδείας καὶ χορηγοῦν πτυχία πὸ δὲν πιστοποιοῦν γνώσεις ἢ εἰδικεύσεις, ἀλλὰ ἀποτελοῦν στοιχειώδεις ἐφόδιο γιὰ τὴ μισθωτὴ ὑπαλληλικὴ ἐργασία.

Ἐνα παράδειγμα φωτίζει αὐτὴ τὴν εἰκόνα. Μιὰ μελέτη τοῦ ΟΟΣΑ, τοῦ 1966 γιὰ τὴν Ἑλλάδα, διαπιστώνει ὅτι οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι στὶς ὑπηρεσίες ἔχουν τὸ παρακάτω σχολικὸ ἐπίπεδο κατὰ ποσοστά:¹

— ἀπόφοιτοι γυμνασίου: 47%

— ἀπόφοιτοι πανεπιστημίου: 40%.

Τὸ ποσοστὸ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων στὶς ὑπηρεσίες πὸ ἔχουν στὴ Γαλλία πανεπιστημιακὸ πτυχίον εἶναι 5%. Ἡ διαφορὰ 5 πρὸς 40 εἶναι πολὺ εὐγλωττῆ. Τὴν ὑπαλληλικὴ ἐργασία, πὸ στὶς δυτικῶν χώρων ἀσκοῦν οἱ κάτοχοι τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἀπολυτηρίου ἢ οἱ ἀπόφοιτοι ἐπαγγελματικῶν σχολῶν, στὴν Ἑλλάδα τὴν κάνουν πτυχιούχοι ἀνωτάτων σχολῶν.

Ἡ μαζικὴ αὐτὴ υποτίμηση τοῦ πτυχίου καθορίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν αντιμετώπιση τῶν σπουδῶν ἀπὸ τοὺς φοιτητῆς τοὺς ἴδιους καὶ ὄχι μόνον τὸν τρόπο διδασκαλίας γιὰ τὸν ὁποῖο εἶναι ὑπεύθυνοι οἱ διδάσκοντες.

Δηλαδὴ, ὁ ἐκδημοκρατισμὸς τοῦ πανεπιστημίου ὡς πρὸς τὴν παιδευτικὴν του λειτουργία (ἢ κατάργηση τῆς ἀπομνημόνευσης, ἢ διεκδίκηση τῆς ἐνεργητικῆς μάθησης, ὁ διάλογος καὶ ἡ ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἰδεῶν, ἢ κατάργηση τῶν ἐξετάσεων κ.λπ.) προσκρούει στοὺς

κρατικούς ὑπευθύνους, σὲ βαθμὴ συντηρητικὴ, στὴ μεγάλη πλειοψηφία του, σῶμα τῶν καθηγητῶν, ἀλλὰ καὶ στοὺς φοιτητῆς τοὺς ἴδιους, ἔμμεσα τουλάχιστον.

Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ ἐκδημοκρατισμὸς τῆς λειτουργίας τῶν πανεπιστημίων πρέπει νὰ μὴν ὑπάρχουν μεγάλες μάζες φοιτητῶν πὸ ἀναγκάζονται ἀπὸ τὰ σχολικὰ καὶ κοινωνικὰ δεδομένα νὰ ἀντιμετωπίζουν τὸ πανεπιστημιακὸ πτυχίον ὡς αὐταξία. Πρέπει οἱ φοιτητῆς νὰ ζητοῦν στὸ πανεπιστήμιο τὴ γνώση καὶ ὄχι νὰ προσπαθοῦν μετὰ κάθε θυσία νὰ πάρουν τὸ «χαρτί», πὸ μόνη του χρησιμότητα εἶναι οἱ περισσότερες πιθανότητες ἐπιτυχίας στὸν ἀγῶνα δρόμου γιὰ μιὰ θέση στὴν Τράπεζα ἢ τὸν ΟΤΕ.

Οἱ δημοκρατικῶν διεκδικήσεις γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἔδρας, τὴν οὐσιαστικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ διδακτικὴ λειτουργία τοῦ βοηθητικοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ, τὴ συμμετοχὴ τῶν φοιτητῶν κ.λπ., ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ πανεπιστημίου. Ἐνὸς πανεπιστημίου δηλαδὴ πὸ δὲν παράγει ἐπιστήμονες οὔτε ἐπιστήμη, ἀλλὰ πιστοποιεῖ ἐπαγγελματικῶν γνώσεων ἢ καλύπτει ἀπλῶς τὶς ἀνεπάρκειες τοῦ γυμνασίου.

Ἄκόμη καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τῆς τεχνοκρατικῆς τάσης πρὸς τὴν ὁποία ὠθεῖ ἡ μεταρρυθμιστικὴ προσπάθεια γίνεται μετὰ τρόπο ἀποτελεσματικὸν ὅταν τὰ πανεπιστήμια ἔχουν κοινωνικὸ ρόλον τὴν παραγωγή ἐπιστημόνων.

«Οἱ μεταπτυχιακῶν σπουδῶν», εἶπε σὲ μίαν ἀπὸ τὶς εἰσηγήσεις γιὰ τὸ γαλλικὸ πανεπιστήμιο ὁ Β. Παναγιωτόπουλος, «ἀποτελοῦν ὄργανικὸν τμήμα τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν καὶ διεξάγεται μετὰ τὸ ἴδιον ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν πὸ παρέχει καὶ τὶς βασικῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ γίνεται ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στὸν ὅσον παραγωγή τῶν γνώσεων πὸ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐπίπεδον τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν καὶ στὸν ὅσον ἀναπαραγωγή τῶν γνώσεων ἢ μετάδοσιν τῶν γνώσεων, πὸ ἀντιστοιχεῖ κυρίως στὸ ἐπίπεδον τῶν βασικῶν σπουδῶν. Ἐξυπακουέται ὅτι οἱ δύο διαδικασίες (παραγωγή - ἀναπαραγωγή) συνυπάρχουν καὶ στὶς δύο φάσεις μετὰ διαφορετικῶν ἀναλογιών. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν φτιάχνεται ἕνας ὅσον ἔξω ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο ὅπου νὰ ἀσκειται μίαν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα, ἀποδεδειγμένη ἀπὸ διδακτικὰ καθήκοντα, πὸ στὴ συνέχεια θὰ μπαίνει στὸ πανεπιστήμιο σάν ἔτοιμη γνώση, παίζει ρόλον γιὰ ὅλον τὸ πανεπιστημιακὸ σχῆμα καὶ ἔχει ἐνεργητικῶν ἐπιπτώσεις στὴ διαφύλαξιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ χαρακτῆρα τῶν βασικῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν. Ἡ διατήρηση μέσα στὸ πανεπιστήμιο, διαμέσου τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν, ὅσον γίνεται μεγαλύτερου ποσοστοῦ ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, προστατεύει τὶς βασικῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση καὶ τὴν στενὴν ἐπαγγελματοποίηση στὴν ὁποῖα ὠθοῦν τὸ πανεπιστήμιο σήμερον οἱ οικονομικῶν ἀνάγκες τῶν ἀνεπτυγμένων καὶ ἀναπτυσσόμενων κεφαλαιοκρατικῶν κοινωνιῶν.»

Τὸ ρόλον ὅμως τοῦ «πανεπιστημίου» γιὰ τὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο τὸν παίζουν τὰ ξένα πανεπιστήμια.

Χαρακτηριστικότερον ἀπ' ὅλα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ σύνολον σχεδὸν τοῦ καθηγητικοῦ προσωπικοῦ στὸ

έλληνικό πανεπιστήμιο, έχει αποκτήσει τα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα της ιδιότητάς του αυτής σε πανεπιστήμια άλλων χωρών. Το ίδιο συμβαίνει και με μέρος του βοηθητικού διδακτικού προσωπικού, εκείνο το μέρος που επιδιώκει και μπορεί να επιδιώξει ανώτερους πανεπιστημιακούς τίτλους, και αυτό διαμορφώνεται στα ξένα πανεπιστήμια. Το ελληνικό πανεπιστήμιο κάνει εισαγωγή διδασκόντων από το εξωτερικό.

Είναι ενδιαφέρον ότι το θέμα ακριβώς αυτό αναλύει πειστικότερα σε ένα άρθρο με τίτλο: «Γιατί δεν έχουμε Πανεπιστήμιο» ο Γ. Κατηφόρης, στο περιοδικό 'Αντί, τεύχ. 56, 16 'Οκτ. '76, σελ. 18-19.

Υπάρχουν λοιπόν μερικές κατευθυντήριες διεκδικήσεις, δίχως τις οποίες καμία ουσιαστική αλλαγή δεν είναι έφικτη.

Μια απ' αυτές είναι ο καθορισμός των προϋποθέσεων που θα μετατρέψουν το πανεπιστήμιο σε έστια παραγωγής επιστήμης και επιστημόνων. Το πρόβλημα αυτό το έχει ήδη θέσει το υπόμνημα της Φιλοσοφικής Σχολής της Θεσσαλονίκης, παρουσιασμένο στο τεύχος 1 του *Πολίτη* από τον Γ. Μ. Σηφάκη. Η «Μονάδα Μάθησης» και κυρίως οι περισσότεροι τύποι πτυχίου (ένα από τα όποια θα είναι «το επαγγελματικό πτυχίο για τη μέση εκπαίδευση») που περιέχονται στην πρόταση προσανατολίζουν τις διεκδικήσεις προς τη βασική αυτή κατεύθυνση της μετατροπής του κοινωνικού ρόλου που παίζουν οι ανώτατες σπουδές.

Βασική προϋπόθεση είναι ακόμη η δημιουργία μεταπτυχιακών σπουδών και η σύνδεση των βασικών σπουδών με τις μεταπτυχιακές και την έρευνα.

Άλλη μία βασική προϋπόθεση είναι η αλληλεξάρτηση της έρευνητικής δραστηριότητας με τα διδακτικά καθήκοντα του βοηθητικού διδακτικού προσωπικού. Κυριότερη διεκδίκηση πρέπει να είναι η δημιουργία των όρων που θα επιτρέψουν την παράλληλη με την υπόλοιπη εργασία τους επιστημονική και έρευνητική απασχόληση του συνόλου των επιμελητών και βοηθών.

Τέλος, πρέπει να τονίσουμε την κατεξοχήν προϋπόθεση, εκείνη δίχως την οποία καμία από τις προηγούμενες δεν μπορεί να επιτευχθεί, κι αυτή είναι να μετατραπεί το κράτος σε παρεμβατική και παραγωγική δύναμη.

Το βασικότερο αίτιο για την άνυπαρξία πανεπιστημίου στη χώρα μας είναι ότι το αντιπαραγωγικό ελληνικό κράτος δεν χρειάζεται επιστήμονες.

Στην ελληνική κοινωνία, το κράτος όχι μόνο δεν παρεμβαίνει αλλά αντίθετα είναι απόλυτα ύποταγμένο στα συμφέροντα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, άκομη και όταν αυτά συγκρούονται καταφανώς με τα κάπως πλατύτερα κοινωνικά συμφέροντα. Το ιδιωτικό κεφάλαιο ενδιαφέρεται μόνο για τις άμεσα παραγωγικές επενδύσεις, και μάλιστα αυτές που αποδίδουν το μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους, άδιαφορώντας για τις ανάγκες ακόμη και της έσωτερικής αγοράς. Συγχρόνως, το ιδιωτικό κεφάλαιο είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένο από το ξένο, και το ξένο, με τη σειρά του,

υπερπροστατεύεται από νόμους τέτοιους που μόνο άνυπαρξία ή μεγάλη πολιτική άδυναμία των ελληνικών κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων μπορεί να έρμηνεύσει.

Το ξένο λοιπόν κεφάλαιο, καθώς και ένα μέρος ελληνικού που συμπεριφέρεται σαν ξένο, εισάγεται στη χώρα με στόχο το ύψηλο κέρδος, και επανεξάγει αυτό το κέρδος, έμποδίζοντας τη συσσώρευση και τον πολλαπλασιασμό των επενδύσεων.

Το κεφάλαιο αυτό βρίσκει στην Ελλάδα πρώτες ύλες, φτηνή εργατική δύναμη και δυνατότητα επανεξαγωγής της υπεραξίας. Μαζί με τις επενδύσεις εισάγει στη χώρα και τους λίγους ειδικούς που χρειάζεται. Καθόλου δεν ενδιαφέρεται για την παραγωγή ειδικών μέσα στη χώρα, ούτε τη δημιουργία έρευνας, όπως δεν ενδιαφέρεται για την επανεπένδυση. Σκοπός του δεν είναι να λάβει μέρος στη μετατροπή της ελληνικής οικονομίας από εξαρτημένη σε συναγωνιστική, ούτε καν μακροπρόθεσμα. Συγχρόνως δεν ενδιαφέρεται για τη βελτίωση της ποιότητας της εργασίας· αυτό που βρίσκει στην Ελλάδα είναι πολύ φτηνότερη εργατική δύναμη. Η βελτίωση της ποιότητας της εργασίας θα εξίσωνε τα ήμερομίσθια στην Ελλάδα και τα βιομηχανικά κέντρα, απ' όπου το κεφάλαιο φεύγει για να κερδίσει περισσότερα.

Με αυτούς τους όρους και με τη στάση του κράτους όπως την περιγράψαμε κανένας δεν χρειάζεται την ύπαρξη πανεπιστημίου στην Ελλάδα.

Η ίσορροπία αυτή θα ανατρεπόταν αν το κράτος αναλάμβανε βασικούς οικονομικούς τομείς, προγραμματίζε μελλοντικές εξελίξεις στην παραγωγή, και στρεφόταν προς τις έμμεσα παραγωγικές και κοινωνικές επενδύσεις. Θα δημιουργούσε έτσι απαιτήσεις στην παραγωγή για νέο εργατικό δυναμικό, ειδικευμένη εργασία, θα δημιουργούσε ζήτηση νέων ειδικοτήσεων, και επομένως αντικειμενική ανάγκη να γίνουν αλλαγές στο περιεχόμενο των σπουδών, στη δομή και την κοινωνική λειτουργία των πανεπιστημίων.

Αν το κράτος μπορεί να πάρει στα χέρια του ένα μέρος της οικονομικής δραστηριότητας και μετατραπεί σε παραγωγικό, τότε θα χρειάζεται επιστήμη και επιστήμονες, και θα φτιάξει πανεπιστήμια που να τους διαμορφώνουν.

I. A. Maddison - A. Stavrianopoulos - B. Higgins, *Assistance technique et developpement de la Grèce*, Études de l'OCDE, 1966, σελ. 86.

Ἀπόψεις γιὰ τὸ πρόγραμμα σπουδῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

τοῦ Αὐγούστου Μπαγιόνα

Οἱ ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* (τεῦχος 1) γνωρίζουν τὸ νέο πρόγραμμα, πὸν ἐγκρίθηκε καταρχὴν ἀπὸ τὴ Σχολή, ἀπὸ τὴν παρουσίαση τοῦ συναδέλφου κ. Γρηγόρη Σηφάκη. Ἡ ἀνάγκη ἐνὸς νέου προγράμματος προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση τῶν ἐλλείψεων τοῦ προγράμματος πὸν ἰσχύει τώρα. Τὸ τωρινὸ πρόγραμμα διακρίνει, ἀν καὶ ὄχι ρητὰ, δύο κύκλους σπουδῶν. Ὁ ἓνας μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ εἰσαγωγικός. Ἀντιστοιχεῖ στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο ἔτος σπουδῶν. Ὁ ἄλλος μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ κύκλος εἰδίκευσης. Ἀντιστοιχεῖ στὸ τρίτο καὶ τὸ τέταρτο ἔτος σπουδῶν. Θεωρητικὰ ἓνας φοιτητῆς τῆς Σχολῆς, κατὰ τὸ τρίτο καὶ τέταρτο ἔτος τῶν σπουδῶν του, μπορεῖ νὰ εἰδικευτεῖ στὴ φιλοσοφία, τὴν ψυχολογία καὶ παιδαγωγική, τὴν κλασικὴ φιλοσοφία, τὶς βυζαντινὲς καὶ νεοελληνικὲς σπουδές, τὴν ἱστορία, τὴν ἀρχαιολογία καὶ τέχνη, καὶ τὴ γλωσσολογία. Στὸς κλάδους αὐτοὺς ἀντιστοιχοῦν τὰ ἑπτὰ τμήματα τῆς Σχολῆς.

Μόλο πὸν σὲ ἐκτιμήσεις πάνω σὲ τέτοια θέματα εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ὑποκειμενικὲς, ἡ πείρα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ του ἔδειξε ὅτι τὸ τωρινὸ πρόγραμμα δὲν εἶναι ἱκανοποιητικό. Στὸ πρῶτο ἔτος οἱ φοιτητὲς παρακολουθοῦν τέσσερα ὑποχρεωτικὰ μαθήματα, κυρίως φιλολογικά, καὶ δύο πὸν ἐπιλέγουν, ὅπωςδήποτε ἱστορικά. Στὸ δεύτερο ἔτος σπουδῶν οἱ φοιτητὲς παρακολουθοῦν ἑπτὰ ὑποχρεωτικὰ μαθήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ μὴ φιλολογικά εἶναι τὰ παιδαγωγικά, ἡ συστηματικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ γλωσσολογία. Ἐπιπλέον ἐπιλέγουν δύο μαθήματα ἀπὸ τρία πὸν τοὺς προσφέρονται. Τὰ μαθήματα αὐτὰ εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, μὴ φιλολογικά. Στὸν εἰσαγωγικὸ κύκλο ἀντιπροσω-

πεύονται, ὡς ὑποχρεωτικὰ ἢ κατ' ἐπιλογὴν, σχεδὸν ὅλα τὰ μαθήματα πὸν διδάσκονται στὴ Σχολή, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὰ φιλολογικά.

Ἀπὸ τὴν περιγραφή πὸν προηγήθηκε εἶναι φανερὰ τὰ μειονεκτήματα τοῦ προγράμματος πὸν ἀντιστοιχεῖ στὰ δύο πρῶτα ἔτη σπουδῶν. Ἡ κατανομὴ τῶν μαθημάτων εἶναι ἄνιση. Π.χ. ὅλα τὰ ἱστορικά μαθήματα εἶναι συγκεντρωμένα ὡς κατ' ἐπιλογὴν στὸ πρῶτο ἔτος. Μπορεῖ ἓνας πτυχιούχος τῆς Σχολῆς νὰ μὴν ἔχει τὴν παραμικρὴ ἰδέα ἀπὸ νεότερη ἢ σύγχρονη ἱστορία, ἀν ἐπιλέξει τὴν ἀρχαία, καὶ ἀντίστροφα. Ἡ συστηματικὴ φιλοσοφία ἔχει ἐνταχθεῖ ὡς ὑποχρεωτικὸ μάθημα καὶ ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὡς κατ' ἐπιλογὴν μάθημα στὸ δεύτερο ἔτος. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ ὑποχρεωτικὰ καὶ τὰ κατ' ἐπιλογὴν μαθήματα διέπεται σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἀπὸ ἀστάθμητα κριτήρια. Περιστασιακὰ μοιάζουν νὰ εἶναι καὶ τὰ κριτήρια σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἐπιλέγονται ὀρισμένα μαθήματα ἀπὸ ἓνα μέρος τῶν φοιτητῶν.

Ὁ κύκλος τῆς εἰδίκευσης (τρίτο καὶ τέταρτο ἔτος) περιλαμβάνει τὴν παρακολούθηση τεσσάρων ἢ πέντε ὑποχρεωτικῶν μαθημάτων καὶ ἐνὸς ἢ δύο κατ' ἐπιλογὴν, ἀνάλογα μὲ τὸ τμήμα. Εἶναι δύσκολο νὰ εἰπωθεῖ ὅτι στὴν πράξη διαφέρει πάντα ἀπὸ τὸν εἰσαγωγικὸ κύκλο, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου πὸν διδάσκονται στὴ Σχολή, δηλαδὴ ἡ ψυχολογία, ἡ ἱστορία, ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἡ ἱστορία τῆς τέχνης, ἡ γλωσσολογία, ἡ λαογραφία καὶ ἡ φιλοσοφία, ἔχουν συνολικὰ μεγαλύτερη βαρῦτητα στὸ πρόγραμμά του.

Κύριο μειονέκτημα του τωρινού προγράμματος είναι ότι δεν επιτυγχάνεται με αυτό ούτε ικανοποιητικό εύρος σπουδών ούτε προχωρημένη ειδίκευση. Ήξάλλου η έμφαση στη διδασκαλία των αρχαίων γλωσσών στον εισαγωγικό κύκλο μπορεί να προκαλέσει αντίρρησης. Η διδασκαλία αυτή από τη φύση της είναι αναλυτική. Ίσως γι' αυτόν το λόγο ή πρόταξη της δεν ανταποκρίνεται στη διαδικασία της μάθησης, που προχωράει από τη συνολική έποπτεία ενός αντικειμένου στον αναλυτικό προσδιορισμό των λεπτομερειών χαρακτηριστικών και συναρτήσεών του. Από την άποψη αυτή η συνολική έποπτεία της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού είναι ή αναγκαία επιστημονική όσο και παιδαγωγική προϋπόθεση για τη γόνιμη γλωσσική και φιλολογική έπεξεργασία των αρχαίων κειμένων. Θα ήταν λοιπόν δικαιολογημένη ή έμφαση στη διδασκαλία των επιστημών του ανθρώπου και ή συνολική θεώρηση των διάφορων λογοτεχνικών έργων, και των ειδών στα όποια ανήκουν, στον εισαγωγικό κύκλο, άσχετα αν ανήκουν στην αρχαία ή τη νεότερη λογοτεχνία.

Ίσως ή έμφαση στη διδασκαλία των αρχαίων γλωσσών και ιδιαίτερα της αρχαίας ελληνικής έξηγείται από το γεγονός ότι στα γυμνάσια ή γλωσσική διδασκαλία των αρχαίων κειμένων παραμένει άκόμη και τώρα βασικό μάθημα. Ήξάλλου οί καθηγητές της μέσης ανεξάρτητα από το είδος του φιλολογικού πτυχίου τους επιζητούν συνήθως τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών. Όσοόσο από φέτος τα αρχαία κείμενα θα διδάσκονται από μετάφραση στις τρεις τάξεις του νέου γυμνασίου. Θα εξετάζεται κυρίως το περιεχόμενό τους. Για να γίνει σωστά ή διδασκαλία αυτή είναι απαραίτητη ή κάπως σοβαρή κατάρτιση σε όρισμένες επιστήμες του ανθρώπου. Ένδεικτικά, θα ήταν δυνατό να αναφερθεί ή ιστορία του πολιτισμού, ή ψυχολογία και ιδιαίτερα ή ιστορική ψυχολογία, ή φιλοσοφία ιδίως από την άποψη της ιστορίας της, ή ιστορία των κοινωνικών και πολιτικών θεωριών, στοιχεία γενικής κοινωνιολογίας και ιστορίας των οικονομικών θεωριών. Ήξάλλου δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι ή ανεπάρκεια στη διδασκαλία της ιστορίας, ιδίως της νεότερης, της φιλοσοφίας, της ψυχολογίας ή των νέων ελληνικών στη μέση εκπαίδευση έχει, ιδίως στις τωρινές συνθήκες, λιγότερο άρνητικές συνέπειες από τις έλλείψεις στη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, όπως εξακολουθούν να πιστεύουν όρισμένοι συνάδελφοι, στην πλειοψηφία τους επιθεωρητές, της μέσης εκπαίδευσης.

Οί αδυναμίες του τωρινού προγράμματος αναγνωρίζονται λίγο πολύ από τη Σχολή. Το γεγονός αυτό έξηγει την πρωτοβουλία για τη σύνταξη του νέου προγράμματος και την καταρχήν έγκρισή του. Το κύριο προτέρημαά του, που σωστά τονίζεται στο σκεπτικό του, είναι το έξης: Είναι άπαλλαγμένο από τον εκλεκτικισμό του τωρινού προγράμματος. Λύνει το παραδοσιακό δίλημμα ανάμεσα στο αίτημα του εύρους των σπουδών και το αίτημα της ειδίκευσης με την έπιλογή της ειδίκευσης. Έξατομικεύει τις σπουδές. Οί εξετάσεις έλέγχουν την πραγματική έπίδοση του φοιτητή σ' όλη τη διάρκεια των σπουδών του. Προϋποθέτει πολύ μεγαλύτερο βαθμό αυτενέργειας από τους διδασκόμενους σε σχέση με την έπιλογή του αντικειμένου των σπουδών τους και τη διαμόρφωση του τρόπου

έργασίας τους. Τα γνωρίσματά του αυτά είναι σίγουρα θετικά. Ίσως όμως να έχει τα έλαττώματα των άρετών του. Είναι αναγκαίο τα έλαττώματα αυτά να προσδιοριστούν για να βελτιωθεί, για να είναι πιο άποτελεσματική ή εφαρμογή του. Στην ικανοποίηση της ανάγκης αυτής άποβλέπουν οί παρατηρήσεις που ακολουθούν.

Η εφαρμογή του νέου προγράμματος προϋποθέτει την ύπαρξη τομέων. Οί τομείς, αν και στο σημείο αυτό το σχέδιο του νέου προγράμματος δεν είναι κατηγορηματικό, θα καθορίζουν τις μονάδες μάθησης που θα χρειάζονται για την άπόκτηση του πτυχίου ειδικότητας και του πτυχίου γενικής παιδείας. Αυτό σημαίνει ότι οί τομείς θα καθορίζουν τόσο τη διδακτέα ύλη όσο και την αντίστοιχία της σε μονάδες μάθησης. Έτσι σε όρισμένες συνθήκες υπάρχει ο κίνδυνος να άποφανθεί ή πλειοψηφία του τομέα φιλοσοφίας ότι π.χ. είναι περιττή ή διδασκαλία του Δημόκριτου, των Σοφιστών, του Γαλλικού Διαφωτισμού ή του Φόουερμπαχ, ή να τη θεωρήσει δευτερεύον θέμα του όποιου ή σπουδή, σε αντίθεση με τη σπουδή του Αύγουστίνου, του Maine de Biran ή του Νίτσε θα άποτιμείται με έλάχιστες μονάδες μάθησης. Άνάλογα ή πλειοψηφία του τομέα ιστορίας μπορεί να κρίνει ότι ή διδασκαλία για τους πολέμους του Ίουστινιανού είναι πιο σημαντική από τη διδασκαλία για τις επαναστάσεις του 1848 στη Δύση και την άπήχησή τους στην Ελλάδα, και να άποτιμήσει την πρώτη με περισσότερες μονάδες μάθησης. Η ύπαρξη των τομέων και των εξαμήνων στην Άγγλία και τη Δ. Γερμανία δεν περιόρισε λχ. τη μονομέρεια της διδασκαλίας της φιλοσοφίας σε πολλά πανεπιστήμια των χωρών αυτών, που έκδηλώνεται π.χ. με τη σχεδόν άποκλειστική διδασκαλία της αναλυτικής φιλοσοφίας σε όρισμένα άγγλοσαξονικά πανεπιστήμια. Τέτοιες μονομέρειες, την ύπαρξη των όποιων δεν άποκλείει ή ίδρυση των τομέων, ζημιώνουν την επιστημονική κατάρτιση των μέλλοντικών πτυχιούχων τους, περιορίζουν την πειστικότητα και την άπήχηση της διδασκαλίας τους σε όποιοδήποτε επίπεδο. Άν πάλι ή έννοια της μονάδας μάθησης είναι άυστηρά ποσοτική, π.χ. αντιστοιχεί σε δύο ή τρεις έτησιες ή εξαμηνιαίες διδακτικές ώρες, υπάρχει ο κίνδυνος να έξομοιωθεί ένα άσήμαντο θέμα με ένα σημαντικό.

Άπό τη σύνθεση των τομέων και από την έκπροσώπηση των φοιτητικών συλλόγων των σχολών στις συνελεύσεις τους θα έξαρτηθεί σε μεγάλο ποσοστό ο βαθμός στον όποιο τα προγράμματα σπουδών, ιδίως στους πιο «ευαίσθητους» κλάδους των Φιλοσοφικών Σχολών, όπως τα παιδαγωγικά, ή φιλοσοφία, ή ιστορία και τα νέα ελληνικά, θα ανταποκριθούν στην τωρινή εξέλιξη των αντίστοιχων επιστημών και στις πραγματικές ανάγκες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Η άποψη αυτή δεν σημαίνει ότι οί φοιτητές έχουν το άποκλειστικό προνόμιο της προοδευτικότητας. Σημαίνει μόνο ότι ό σημερινός πανεπιστημιακός δάσκαλος, τουλάχιστον στο ελληνικό πανεπιστήμιο, είναι από τη φύση των σπουδών του καλύτερα προετοιμασμένος για τη διδασκαλία παραδοσιακών θεμάτων ή θεμάτων που ανήκουν σε όρισμένη κατεύθυνση με παραδοσιακές μεθόδους. Π.χ. είναι καλύτερα έτοιμασμένος να διδάξει τις άποδείξεις του Φαίδωνα για

την άθανασία της ψυχής από τις *Κύριες Δόξες* του Έπικούρου ή τη διατριβή του Μάρξ για τον Δημόκριτο και τον Έπικούρο ή την *Κριτική του διαλεκτικού λόγου* του Σάρτρ. Τα αίτήματα των πολιτικά και κοινωνικά στρατευμένων φοιτητών, άσχετα αν συμφωνεί κανείς ή όχι με τις θέσεις τους, από την ίδια τη φύση τους εκφράζουν την ανάγκη να διδαχτεί ό,τι δεν διδασκόταν ως τώρα στο έλληνικό πανεπιστήμιο. Γι' αυτό πρέπει να άκουστούν στους τομείς. Έτσι δεν θα είναι ύποταγμένο το διδακτικό και έρευνητικό έργο των τομέων σε όρισμένες άντιεπιστημονικές σκοπιμότητες, που το έβάρυναν για πολλά χρόνια στον τόπο μας, και όχι μόνο σε σχέση με τους «ευαίσθητους» επιστημονικούς κλάδους που προαναφέρθηκαν.

Η άποψη που ύποστηρίζεται εδώ τεκμηριώνεται έξάλλο από τις γνώμες που δημοσιεύονται σε φοιτητικά περιοδικά για τη διδασκόμενη ύλη στα πανεπιστήμιά μας. Μόλο που οι γνώμες αυτές είναι συχνά διατυπωμένες πολύ γενικά ή έχουν πολεμικό χαρακτήρα, στρέφονται κατά κανόνα προς τη σωστή κατεύθυνση, που επιβάλλει να χαρακτηρίζεται το πρόγραμμα της διδασκαλίας από πληρότητα και άντικειμενικότητα.

Αν δεν υπάρχει πραγματική φοιτητική εκπροσώπηση στη συνέλευση των τομέων, ούτε ή ίδρυσή τους ούτε ή εισαγωγή νέων προγραμμάτων πρόκειται να ώφελήσει ύποχρεωτικά τη διδασκαλία και την έρευνα στα Α.Ε.Ι. Οι τυπικές αυτές καινοτομίες, αν τις εξετάσει κανείς άνεξάρτητα από την πλειοψηφία του τομέα, τις γενικότερες κοινωνικές συνθήκες που επηρεάζουν τις αποφάσεις του, και τα θέματα της διδασκαλίας και της έρευνας που καθορίζει, δεν θα εμπόδιζαν τον άποκλεισμό διδασκαλίας όπως του Χ. Θεοδώριδη, του Γιάν. Ίμβριώτη, του Α. Σβώλου ή του Α. Έλευθερόπουλου, τουλάχιστον σε όρισμένες καταστάσεις. Γι' αυτό θα ήταν λάθος να θεωρηθεί πανάκεια ή εισαγωγή των τομέων και του νέου προγράμματος, που από μόνη της θα εξαλείψει τις πιθανές έλλείψεις του τωρινού προγράμματος της Σχολής. Σε κάθε περίπτωση οι αποφάσεις του τομέα δεν πρέπει να είναι άμετάκλητες αλλά να κρίνονται από ένα άνωτερο πανεπιστημιακό όργανο όπως ή γενική συνέλευση της σχολής ή του πανεπιστημίου.

Επιφυλάξεις δημιουργεί και ή «φιλοσοφία», δηλαδή οι θεωρητικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις του νέου προγράμματος. Η τομή που ούσιαστικά προτείνεται, άνεξάρτητα από τις προθέσεις των συντακτών του νέου προγράμματος, άνάμεσα στο πτυχίο γενικής παιδείας και το πτυχίο ειδικότητας προϋποθέτει ότι κάθε φοιτητής πρέπει να έχει αποφασίσει εκ των προτέρων αν θα γίνει δάσκαλος ή επιστήμονας. Το δίλημμα αυτό είναι σε μεγάλο βαθμό τεχνητό. Η σαφήνεια μιας επιστημονικής πρότασης προσδιορίζεται από το νόημά της και από το βαθμό στον όποιο γίνεται κατανοητή από τους άλλους. Η επαλήθευση των προτάσεων μιας επιστήμης έξαρτάται και από τη διδασκαλία τους, τη διάδοσή τους και την εφαρμογή τους σε αντίστοιχες περιοχές της συλλογικής πράξης. Έτσι λχ. οι θεωρίες για τη γένεση και την εξέλιξη της νοημοσύνης, όπως έδειξαν οι έρευνες του Piaget, του Vigotski και του Luria, άνεξάρτητα από τις διαφορές στα συμπεράσματά τους, άποσαφηνίζονται και ένμέρει επαληθεύονται από τη σχέση τους με τη σχολική πράξη, την κοινωνική διαστρωμάτωση ή τη διαδικα-

σία της παραγωγικής εργασίας. Αν δεν γίνει ή συσχέτιση επιστημονικής διδασκαλίας και έρευνας, από τη μια μεριά, και πραγματικών κοινωνικών άναγκών, από την άλλη, ή επιστημονική διδασκαλία και έρευνα κινδυνεύει από την άσάφεια, τον έρμητισμό και την άσημαντολογία, που δεν έλειψαν έντελώς, τα παλαιότερα ιδίως χρόνια, από το έλληνικό πανεπιστήμιο.

Σε σχέση με τις επιστήμες που διδάσκονται και καλλιεργούνται στη Σχολή, ή πράξη που επιτρέπει την άποσαφήνιση των πορισμάτων τους είναι κυρίως ή εκπαιδευτική. Το χάσμα που εκ των πραγμάτων μπορεί να δημιουργηθεί άνάμεσα στο πτυχίο γενικής παιδείας και τα πτυχία ειδικότητας είναι μία από τις άρνητικές άπόψεις του νέου προγράμματος. Από το χάσμα αυτό, αν ύπάρξει, βλάπτεται ή επιστημονική έρευνα που γίνεται στη Σχολή μας και που κινδυνεύει από τον έρμητισμό ή την υπερβολική ειδικεύση αν άπομονωθεί έντελώς από την εκπαίδευση και γενικά τις κοινωνικές άνάγκες.

Βλάπτεται επίσης ή μέση εκπαίδευση επειδή εύνοείται ή επιβίωση άπρηχαιωμένων θεμάτων και μεθόδων αν ή διδασκαλία, έστω και στο γυμνάσιο, άπομονωθεί από την εξέλιξη της επιστήμης. Για να πειστεί κανείς ότι ό κίνδυνος είναι ύπαρκτός, φτάνει να φυλλομετρήσει όρισμένα σχολικά έγχειρίδια, που δεν έχουν άφομοιώσει τα άποτελέσματα της δουλειάς που γίνεται στο έλληνικό πανεπιστήμιο, άσχετα αν αυτή είναι λειψή ή όχι.

Από την τομή άνάμεσα στο πτυχίο ειδικότητας και το πτυχίο γενικής παιδείας, ή Σχολή κινδυνεύει να μεταβληθεί σε άθροισμα παιδαγωγικής άκαδημίας και ειδικών φροντιστηρίων, π.χ. φιλοσοφίας, ψυχολογίας ή αρχαίων ελληνικών, των όποιων άλλωστε ή έρευνητική δραστηριότητα μένει άδιευκρίνιστη από το νέο πρόγραμμα. Δεν είναι έξωπραγματικό το ένδεχόμενο οι φοιτητές να επιλέγουν κατά 90% το πτυχίο γενικής παιδείας και μόνο κατά 10% ένα πτυχίο ειδικότητας. Είναι πιθανό να συμβεί κάτι τέτοιο, γιατί το πτυχίο γενικής παιδείας θα τους προσφέρει μία σχετικά άσφαλέστερη επαγγελματική άποκατάσταση.

Το πτυχίο ειδικότητας θα επιλέγεται πιό πολύ από τους φοιτητές που έχουν τελειώσει «επίλεκτα» ή «υποδειγματικά» σχολεία, που έχουν κάποιες παραστάσεις για την ιστορία της τέχνης, την ψυχολογία, τη φιλοσοφία κ.λπ., που έχουν τις οικονομικές δυνατότητες οι όποιες τους επιτρέπουν να μην επιδιώκουν την ταχεία επαγγελματική τους άποκατάσταση. Έτσι οι φοιτητές θα διαιρεθούν στους «πολλούς» που θα παίρνουν το πτυχίο γενικής παιδείας και στους «επαίοντες» ή «έκλεκτους» ή «ολίγους» που θα παίρνουν ένα πτυχίο ειδικότητας. Η άριστοκρατική αυτή διάκριση θα συμβάλει στη διεύρυνση της κοινωνικής άνισότητας, έπεκτείνοντάς την στην περιοχή της επιστημονικής κατάρτισης και γενικά της παιδείας. Αντίθετα ό ρόλος της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες της σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα, φιλελεύθερο ή συγκεντρωτικό, είναι να περιορίζει και όχι να διευρύνει την κοινωνική άνισότητα. Αυτό συμβαίνει γιατί ένα τέτοιο πολίτευμα προϋποθέτει ότι όλοι μπορούν να έχουν γνώμη για τα θέματα που άφορούν το κοινωνικό σύνολο. Ο ρόλος της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες της είναι να αναπτύσει την ικανότητά τους αυτή. Αν όρισμένα κοινωνικά συστήματα εύνοούν την άνάπτυξη του ρόλου αυτού ενώ άλλα την

παρεμποδίζουν είναι ένα ερώτημα που εδώ μένει σκόπιμα αναπάντητο.

Ἡ κριτική που προηγήθηκε διαφεύδεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ νέο πρόγραμμα σπουδῶν προβλέπει τὴ δυνατότητα, ἀκόμη καὶ τὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία εἶναι ἐφικτὸ νὰ ἀποκτηθεῖ μετὰ ἀπὸ τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας ἓνα πτυχίο εἰδικότητας, καὶ ἀντίστροφα. Ἔτσι λχ. ὁποῖος ἔχει πτυχίο εἰδικότητας κλασικῶν σπουδῶν δὲν θὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ παρακολουθήσει ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ γιὰ νὰ ἀποκτήσει τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας. Στὴν πραγματικότητα ὁμως ἡ λήψη τοῦ πτυχίου γενικῆς παιδείας μετὰ ἀπὸ τὸ πτυχίο εἰδικότητας δὲν θὰ εἶναι εὐκόλη οὔτε ἀπὸ ποσοτικὴ οὔτε ἀπὸ ποιοτικὴ ἄποψη. Τὸ πτυχίο εἰδικότητας προϋποθέτει τὴ σπουδὴ ἑνὸς κύριου γνωστικοῦ ἀντικειμένου ἢ μαθήματος. Τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας προϋποθέτει τὴν παρακολούθηση περίπου ὅλων τῶν μαθημάτων πὺ διδάσκονται στὴ Σχολή. Ἀπὸ ποιοτικὴ ἄποψη ἡ ἐξοικείωση μὲ τὶς ἀναλυτικὲς μεθόδους, πὺ εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ τὴ γλωσσικὴ καὶ ὑφολογικὴ ἐπεξεργασία ἢ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀρχαίων κειμένων, δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ τὸν ὀλισθικὸ τρόπο σκέψης πὺ χαρακτηρίζει τὶς φιλοσοφικὲς καὶ ἱστορικὲς σπουδὲς π.χ., μὲ τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ τὸ πτυχίο εἰδικότητας κλασικῶν σπουδῶν γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας.

Τὸ ἴδιο δύσκολο, ἀν καὶ γιὰ διαφορετικοὺς λόγους, θὰ εἶναι ἡ ἀπόκτηση πτυχίου εἰδικότητας μετὰ ἀπὸ τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ μέσος πτυχιούχος θὰ ἐπιδιώξει νὰ ἐργαστεῖ. Πιθανῶς δὲν θὰ θελήσει νὰ παρατείνει τὶς σπουδὲς του ἀν αὐτὲς δὲν ἔχουν σίγουρο ἀποτέλεσμα τὴ βελτίωση τῆς ἐπαγγελματικῆς του θέσης. Θὰ τὸ κάνει ἴσως ἀν καθυστερεῖ ὁ διορισμὸς του στὴ μέση ἐκπαίδευση ἢ ὥσπου νὰ βρεῖ κάποια προσοδοφόρο ἀπασχόληση. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς πὺ θὰ θελήσουν νὰ ἀποκτήσουν ἓνα πτυχίο εἰδικότητας μετὰ ἀπὸ τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας, θὰ εἶναι φοιτητὲς μόνο τυπικά, ὁπως εἶναι καὶ τώρα οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς πὺ γράφονται γιὰ δευτέρου πτυχίου. Ἄν ἡ παρακολούθηση εἰδικευμένων παραδόσεων ἢ ὀλιγομελῶν φροντιστηρίων τοῦ πτυχίου εἰδικότητας εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ πτυχίου εἰδικότητας, ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς πτυχιούχους γενικῆς παιδείας θὰ τὴν ἐπιδιώξουν. Ἐξἄλλου ὁ πτυχιούχος γενικῆς παιδείας θὰ δυσκολευθεῖ νὰ ἐξοικειωθεῖ μὲ τὴ μέθοδο καὶ γενικὰ τὸν τρόπο σκέψης πὺ προϋποθέτει ἡ εἰδίκευση σὲ κάποιον ἐπιστημονικὸ κλάδο. Στὸ πλαίσιο τῶν σπουδῶν του γιὰ τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας θὰ ἔχει πληροφορηθεῖ γιὰ τοὺς ἐπιστημονικοὺς κλάδους πὺ διδάσκονται στὴ Σχολὴ ἐγκυκλοπαιδικὰ, δηλαδὴ ἐξωτερικὰ, ἀκριτὰ καὶ δογματικά. Θὰ ἔχει λχ. μάθει τὰ γεγονότα πὺ συνέβησαν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ ἐπανάσταση. Δὲν θὰ ξέρει πῶς νὰ κρίνει τὶς πηγὲς πὺ ἐπιτρέπουν τὴ σωστὴ ἐξήγηση καὶ ἐκτίμησή τους, ὅση κι ἀν εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ κατάρτιση καὶ τὰ παιδαγωγικὰ χαρίσματα τοῦ διδάσκοντος. Τὸ ὑπερβολικὸ εὖρος τοῦ πτυχίου γενικῆς παιδείας τὸ κάνει ποιοτικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ ἓνα πτυχίο εἰδικότητας, ἀκόμη καὶ ἀν τὰ θέματά τους εἶναι ἐνμέρει κοινὰ. Ἄν τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας

διαφέρει ἀπὸ τὸ πτυχίο εἰδικότητας μόνο ὡς πρὸς τὴν ποσότητα τῶν μαθημάτων, κινδυνεύει νὰ μεταβληθεῖ σὲ ἄθροισμα εἰδικῶν παραδόσεων.

Σκεπτικισμὸ προκαλεῖ καὶ ἡ ἄποψη, πὺ προϋποθέτει τὸ νέο πρόγραμμα, ὅτι οἱ φοιτητὲς πὺ εἰσάγονται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Σχολὴ θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιλέξουν μὲ ὀρθολογικὰ κριτήρια ἓνα πτυχίο εἰδικότητας ὁπως τῆς φιλοσοφίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς παιδαγωγικῆς, τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης ἢ τῆς γλωσσολογίας. Γιὰ τοὺς κλάδους αὐτούς, ἴσως καὶ γιὰ τὰ νέα ἑλληνικά, οἱ πρωτοετῆς φοιτητὲς δὲν ἔχουν συνήθως καμμία σαφὴ παράσταση. Ἡ ἐπιλογή τους θὰ εἶναι τόσο περιστασιακὴ καὶ συμπτωματικὴ ὅσο θὰ ἦταν ἡ ἐπιλογή ἑνὸς πρωτοετῆ φοιτητῆ τῆς Νομικῆς σχολῆς ἀνάμεσα στὸ πτυχίο ἀστικοῦ, ποινικοῦ ἢ συνταγματικοῦ δικαίου ἀν ὑπῆρχαν τέτοια πτυχία εἰδικότητων στὶς νομικὲς σχολές.

Τὸ νέο πρόγραμμα προβλέπει βέβαια, ἀν καὶ σὲ πολλὴ γενικὴ γραμμῆς, τὸ θεσμὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ συμβούλου. Τὸ μέλος τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ πὺ θὰ ἔχει αὐτὴ τὴν εὐθύνη θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ δώσει στοὺς πρωτοετῆς φοιτητὲς πληροφορίες μόνο γιὰ τὴ δική του εἰδικότητα, ὄχι γιὰ τὶς ἄλλες. Ὁ νέος φοιτητὴς, πὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ θὰ θελήσει νὰ πάρει πτυχίο εἰδικότητας, θὰ ὑποχρεωθεῖ, ἀν προτίθεται νὰ κάνει ὀρθολογικὴ ἐπιλογή, νὰ συζητήσει μὲ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς συμβούλους ὅλων τῶν μαθημάτων πὺ διδάσκονται στὴ Σχολή, νὰ συγκρίνει τὶς ἀναπόφευκτα εἰδικὲς καὶ πιθανῶς ἀλληλοσυγκρουόμενες ἢ ἔστω ἐτερόκλητες ἀπόψεις τους γιὰ νὰ πάρει τὴν ἀπόφασή του. Ἄν εἶναι διατεθειμένος νὰ καταβάλλει μιὰ τέτοια προσπάθεια, θὰ νιώθει ἴσως τὸ αἶσθημα τοῦ χάους καὶ τοῦ κατακερματισμοῦ. Τέτοια συμπτώματα δὲν λείπουν ἄλλωστε σὲ ὀρισμένα ἀγγλοσαξονικὰ πανεπιστήμια ἢ σὲ τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως ἄσκοπα καὶ ἀναρχικὰ κατακερματισμένο Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ μετὰ ἀπὸ τὴ «μεταρρύθμιση» τοῦ Edgar Faure. Ἄν ὁ πρωτοετῆς φοιτητὴς θελήσει νὰ ἀποφύγει τὴν κατὰ τὴ γνώμη του ἄσκοπη ἀπάθεια χρόνου, θὰ ἀκολουθήσει τὴ γνώμη ἢ μᾶλλον τὴν αὐθεντία τοῦ πρώτου ἀκαδημαϊκοῦ συμβούλου πὺ θὰ συναντήσει. Ὁ θεσμὸς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ συμβούλου μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμος ὅταν ὁ φοιτητὴς ἔχει ἐπιλέξει καὶ ἀρχίσει τὶς σπουδὲς του, ὄχι πρὶν.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ νέο πρόγραμμα σπουδῶν ἀναγνωρίζει ὅτι δὲν εἶναι φανταστικὸ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ δυσκολευτοῦν οἱ φοιτητὲς νὰ προσανατολιστοῦν. Δέχεται ὅτι οἱ «περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς θὰ χρειαστοῦν δύο ἢ τρία ἐξάμηνα γιὰ νὰ προσανατολιστοῦν ὀριστικά». Ἐμμεσα εἰσάγει τὴ μέθοδο τῶν «διαδοχικῶν δοκιμῶν καὶ ἀποτυχιῶν» (trial and error) σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιλογή τοῦ ἀντικειμένου τῶν σπουδῶν τοῦ ἀπὸ τὸ φοιτητῆ. Ἡ μέθοδος αὐτὴ ὑποκαθιστᾷ, ἴσως ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῶν πραγμάτων, τὸν ὀρθολογικὸ προγραμματισμὸ, ἀπὸ τὴ μέση ἐκπαίδευση, ἀν ὄχι καὶ νωρίτερα, προσανατολισμὸ. Μοιραῖα ἀφήνει μεγάλα περιθώρια γιὰ ἐπιλογὲς πὺ προσδιορίζονται ἀπὸ φαινομενικὰ συμπτωματικὲς, τυχαῖες καὶ ἀστάθμητες ἐπιδράσεις.

Τὴν ἐντύπωση αὐτὴ ἐπιφανειακὰ διαφεύδει ἀλλὰ στὴν πραγματικὴ ἐνισχύει ἡ συχνὴ καὶ μονομερῆς ἀναφορὰ τοῦ νέου προγράμματος στὴν ἀνάγκη νὰ ἐξατομικευτοῦν οἱ σπουδὲς καὶ νὰ ἐξαρθροῦν ἀπὸ τὴν αὐτενέργεια καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν φοιτητῶν,

τουλάχιστον σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ πτυχία εἰδικότητων. Ἡ καταρχὴν σωστὴ ἀλλὰ μονόπλευρη ἔμφαση τοῦ νέου προγράμματος σ' αὐτὸ τὸν παράγοντα δικαιολογεῖ τὴν εἰκασία ὅτι ἡ «φιλοσοφία» του ἀντικατοπτρίζει ἔμμεσα τὴ φιλελεύθερη ἰδεολογία ποῦ ἐκφράστηκε μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς «μὴ κατευθυνόμενης» παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ John Dewey καὶ ποῦ πρόκλυσε ἀπὸ τὸν ἀμερικανικὸ πραγματισμὸ. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς μαζί μὲ τὸν καθηγητὴ Georges Snyders στὸ ἔργο του *Pédagogie Progressiste* ἂν ὁ διδασκόμενος ποῦ ἀποφασίζει σύμφωνα μὲ τὰ ἐνδιαφέροντά του ἀποφασίζει ἐλεύθερα καὶ αὐθόρμητα, καὶ ἂν πραγματικὰ «αὐτενεργεῖ». Μήπως βρίσκεται σὲ λανθάνουσα, ἀλλὰ γι' αὐτὸ πῶς ὀλοκληρωτική, ἐξάρτηση ἀπὸ ὀρισμένες κοινωνικὲς ἐπιδράσεις καὶ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις ποῦ τὶς διαμορφώνουν γιὰ νὰ ἐνισχύσουν καὶ νὰ παρατείνουν τὴν ἐπιβολή τους; Τὰ ἐρωτηματικὰ αὐτὰ δὲν σημαίνουν ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς αὐτενεργείας τοῦ φοιτητῆ θὰ ἔπρεπε νὰ παραμεριστεῖ. Δικαιολογοῦν ὅμως τὴν ἄποψη ὅτι εἶναι λάθος νὰ ἀπολυτοποιηθεῖ ἢ νὰ θεοποιηθεῖ, ὅπως συμβαίνει στὸ νέο πρόγραμμα σὲ σχέση μὲ τὸ πτυχίο εἰδικότητας.

Ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογία τοῦ νέου προγράμματος, ποῦ εἶναι ἐκδηλῆ ὡς πρὸς τὰ πτυχία εἰδικότητων, δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάζει τὶς ἀπόψεις του σὲ σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν σπουδῶν τοῦ πτυχίου γενικῆς παιδείας. Ἐδῶ ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς προσαρμογῆς στὶς ἀνάγκες τοῦ γυμνασίου. Ὁ ἀριθμὸς καὶ τὸ ἀντικείμενο τῶν μονάδων μάθησης ποῦ θὰ ἀποτελέσουν τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας θὰ ὀριστοῦν «μὲ βάση τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ γυμνασίου». Πρόκειται γιὰ τὸ γυμνάσιο καὶ τὸ λύκειο ὅπως λειτουργοῦν ἀπὸ φέτος, ὕστερα ἀπὸ τὴν τελευταία ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση, ἢ ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ λειτουργοῦν; Ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι σίγουρα δύσκολη. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ τεθοῦν. Ὁ ρόλος μιᾶς πανεπιστημιακῆς σχολῆς δὲν εἶναι νὰ προγραμματίζει τὶς διδακτικὲς καὶ ἐρευνητικὲς δραστηριότητές της γιὰ νὰ συντηρήσει θεσμούς, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία στὸ παρελθὸν παρουσίαζε ἐλλείψεις, ἐνῶ ἡ ἐκτίμηση τῆς τωρινῆς καὶ μελλοντικῆς ἀπόδοσής τους εἶναι ἀκόμη δύσκολη. Ἄν τὸ περιεχόμενο τοῦ πτυχίου γενικῆς παιδείας προγραμματιστεῖ μὲ βάση τὶς ἀνάγκες τοῦ γυμνασίου ὅπως λειτουργοῦσε ὡς τώρα, ἢ ὑπάρξει τοῦ πτυχίου αὐτοῦ μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν παράταση τῆς ἐπιβίωσης τῶν πῶς ἀρνητικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς μέσης ἐκπαίδευσης. Ἄν πάλι οἱ σπουδὲς ποῦ θὰ ὀδηγήσουν στὴ λήψη τοῦ πτυχίου γενικῆς παιδείας προγραμματιστοῦν μὲ βάση τὴν τελευταία ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση θὰ ὑπάρξουν δυσκολίες. Αὐτὲς θὰ ὀφείλονται στὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶναι καὶ δὲν θὰ εἶναι, ἴσως γιὰ πολὺ ἀκόμη, σαφεῖς οἱ ἀλλαγὲς ποῦ θὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση σὲ σχέση μὲ τὴν ἕλη ποῦ θὰ διδάσκεται στὸ γυμνάσιο καὶ τὸ λύκειο. Ἔτσι ὁ προγραμματισμὸς γιὰ τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας κινδυνεύει νὰ γίνῃ σὲ συνάρτηση μὲ ὄχι ἀπόλυτα σαφεῖς στόχους.

Τὸ νέο πρόγραμμα σωστὰ προβλέπει νὰ καθοριστοῦν οἱ ἀπαιτήσεις πρὸς τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ἀνταποκριθεῖ τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας σὲ συνεργασία μὲ τὴν τοπικὴ καὶ τὶς γειτονικὲς ΕΛΜΕ. Ἴσως δὲν θὰ ἦταν περιττὴ ἡ συνεργασία τῆς Σχολῆς καὶ μὲ τὴν ΟΛΜΕ, τὴν ΕΦΕΕ, τὰ εἰδικευμένα στελέχη ὄλων τῶν

πολιτικῶν κομμάτων ποῦ ἐκπροσωποῦνται σήμερα στὴ Βουλὴ, τὸ ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ ἄλλους φορεῖς, γιὰ τὸν σαφέστερο καθορισμὸ τῶν ἀπαιτήσεων αὐτῶν. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἀνταποκριθεῖ τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας στὶς ἀπαιτήσεις αὐτές, πρέπει νὰ καθοριστεῖ ἀπὸ τὴ Σχολὴ μὲ βάση τὶς εἰσηγήσεις τῶν τμημάτων ἢ τῶν τομέων.

Οἱ παρατηρήσεις ποῦ προηγήθηκαν ἔχουν πῶς πολλὸ κριτικὸ χαρακτῆρα. Σκοπὸς τους ὅμως εἶναι, ὅπως παρατηρήθηκε πῶς ἀνω, ἡ βελτίωση καὶ ὄχι ἡ ἀπόρριψη τοῦ νέου προγράμματος σπουδῶν τῆς Σχολῆς. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ τὶς παρακάτω τροποποιήσεις ποῦ περιορίζουν τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας καὶ τὰ πτυχία εἰδικότητων, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει ἀρνητικὰ τὸ νέο πρόγραμμα, παρ' ὅλες τὶς καλοπροαίρετες προσπάθειες νὰ ἀποφευχθεῖ.

Σὲ σχέση μὲ τὰ πτυχία εἰδικότητων οἱ μονάδες μάθησης εἶναι πάρα πολὺ στενὰ ἐξαρτημένες ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ «μαθήματα». Ἡ ἐξάρτηση αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸ «κύριο μάθημα», π.χ. τὴν κλασικὴ ἀρχαιολογία, καὶ τὰ «δευτερεύοντα» μαθήματα, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν ὀπωσδήποτε τὸ κύριο καὶ ἀποτελοῦν μαζί μ' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο σπουδῶν τοῦ πτυχίου εἰδικότητας. Ἴσως ἡ ἔννοια τοῦ μαθήματος θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη καὶ πῶς σύνθετη ἔννοια τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου. Π.χ. ἡ σπουδὴ τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν σπουδὴ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ μπορεῖ νὰ περιλάβει κλασικὴ ἀρχαιολογία, ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία, ἀρχαία ἱστορία, ἀρχαία φιλοσοφία κ.λπ. Ἔτσι λχ. θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρξει πτυχίο εἰδικότητας ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἢ βυζαντινοῦ ἢ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ μὲ ἀνάλογη σύνθεση. Ἡ ἄποψη αὐτὴ γιὰ τὸ πτυχίο εἰδικότητας προϋποθέτει ὅτι ὁ τομέας δὲν θὰ ἀντιστοιχεῖ μόνο σὲ ἕναν ἐπιστημονικὸ κλάδο (π.χ. τὴν ψυχολογία, τὴν φιλοσοφία ἢ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία) ἀλλὰ σὲ μιὰ εὐρύτερη ἐπιστημονικὴ περιοχὴ, π.χ. τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἢ τῆς ἱστορίας-κοινωνιολογίας-φιλοσοφίας, ἢ τῆς ψυχολογίας-παιδαγωγικῆς-ψυχιατρικῆς κ.ο.κ. Θὰ ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ ὑπάρξουν πτυχία εἰδικότητας ποῦ νὰ ἀπονέμονται ἀπὸ δύο ἢ καὶ τρεῖς τομεῖς, ἢ καὶ διακλαδικὰ πτυχία εἰδικότητας ποῦ νὰ ἀπονέμονται ἀπὸ ἕναν τομέα τῆς Σχολῆς σὲ συνεργασία μὲ ἕναν συγγενὴ τομέα τῆς Νομικῆς ἢ τῆς Ἰατρικῆς σχολῆς, π.χ. πτυχίο εἰδικότητας ψυχολογίας-ψυχιατρικῆς, φιλοσοφίας-κοινωνιολογίας ἢ ἱστορίας-πολιτικῆς οἰκονομίας.

Ἐξάλλου τὸ πτυχίο γενικῆς παιδείας θὰ ἦταν δυνατό νὰ διαφοροποιηθεῖ σὲ πτυχίο «γραμμάτων» ἢ φιλολογικὸ, καὶ σὲ πτυχίο «ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου», δηλαδὴ τῶν ἐπιστημῶν ποῦ ἐξετάζουν ὅλες τὶς μορφὲς συμπεριφορᾶς καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος. Τὸ πρῶτο μπορεῖ νὰ περιλάβει τὶς σπουδὲς τῶν ἀρχαίων, νέων, λατινικῶν, μιᾶς ξένης γλώσσας καὶ φιλολογίας, ἐνδεχομένως καὶ στοιχεῖα τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου ποῦ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν κειμένων, π.χ. γλωσσολογία, σημειολογία, κοινωνιολογία τῆς λογοτεχνίας, θε-

ωρία της έρμηνείας κ.ά. Το δεύτερο μπορεί να περιλάβει τις σπουδές φιλοσοφίας, ψυχολογίας, κοινωνιολογίας και θεωρίας του πολιτισμού (λαογραφία, ιστορία της τέχνης κ.λπ.), με την προσθήκη ένδεχομένως ενός φιλολογικού κλάδου τόν οποίο θα επιλέγει ελεύθερα ο φοιτητής.

Με τη διαφοροποίηση αυτή του πτυχίου γενικής παιδείας περιορίζεται το αναπόφευκτο χάσμα που το χωρίζει από τα πτυχία ειδικότητων. Ήξάλλου η διαφοροποίηση αυτή ανταποκρίνεται περισσότερο στις ανάγκες του λυκείου θεωρητικής κατεύθυνσης που άρχισε να λειτουργεί από φέτος. Στις απαιτήσεις του λυκείου αυτού δεν είναι δυνατό να ανταποκριθεί ο «φιλόλογος» με την παραδοσιακή για τη μέση εκπαίδευση σημασία του όρου. Δεν μπορεί ο ίδιος άνθρωπος να διδάξει σωστά τόσο ετερόκλητα θέματα, όπως η αρχαία ελληνική γραμματική και το συντακτικό, οι απόψεις του Gabriel Marcel για τη φιλοσοφία, ή ποίηση του Σεφέρη ή του Ρίτσου, και η πολιτική του Χαριλάου Τρικούπη, για να περιοριστούμε σε θέματα που περιλαμβάνονται στη διδακτέα ύλη και στα σχολικά εγχειρίδια των τελευταίων γυμνασιακών τάξεων. Τα εγχειρίδια αυτά εξακολουθούν να διδάσκονται χωρίς σημαντικές αλλαγές και στα νέα λύκεια.

Η στοιχειώδης επάρκεια για τη διδασκαλία της ύλης αυτής προϋποθέτει τη διάκριση των καθηγητών του λυκείου, ίσως και του νέου γυμνασίου, σε φιλόλογους που θα διδάσκουν κείμενα και γλώσσα (αρχαία, νέα, λατινικά, ένδεχομένως μια ξένη γλώσσα και λογοτεχνία) και στους καθηγητές που θα διδάσκουν ιστορία, ψυχολογία, φιλοσοφία, ένδεχομένως και στοιχεία πολιτικής θεωρίας, κοινωνιολογίας, οικονομίας, καθώς και δημοκρατικού πολιτεύματος. Προς την απαραίτητη αυτή διάκριση πρέπει να προσαρμοστούν οι σπουδές που θα οδηγούν στη λήψη του πτυχίου γενικής παιδείας. Αν γίνει δεκτή η διάκριση αυτή θα είναι εύκολη ή λήψη ενός πτυχίου ειδικότητας, π.χ. του πτυχίου φιλοσοφίας ή ψυχολογίας, μετά από τη λήψη ενός πτυχίου γενικής παιδείας με κατεύθυνση ειδικεύσεως τις επιστήμες του ανθρώπου και αντίστροφα.

Για να μην οφείλεται σε συμπτωματικά κίνητρα η επιλογή του πτυχίου από τους φοιτητές, είναι αναγκαίο να περιοριστούν τα επτά ή οκτώ εξάμηνα των σπουδών τους, που προβλέπει το νέο πρόγραμμα, σε πέντε ή έξι. Τα υπόλοιπα δύο πρέπει να αποτελέσουν έναν εισαγωγικό κύκλο κοινό για τους μελλοντικούς φοιτητές του πτυχίου γενικής παιδείας και των πτυχίων ειδικοτήτων. Στόν εισαγωγικό κύκλο πρέπει να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα ο σαφής καθορισμός του αντικειμένου και της μεθόδου, ή οροθέτηση του πεδίου των επιστημών του ανθρώπου που διδάσκονται στη Σχολή, καθώς και μια συνοπτική παρουσίαση της

εξέλιξής τους και των τωρινών έπιτευγμάτων τους. Οι φιλολογικές επιστήμες θα έπρεπε να διδάσκονται σε πλάτος, με ιδιαίτερη έμφαση στόν ειδολογικό και ιστορικό προσδιορισμό του αντικειμένου τους, π.χ. αρχαία ελληνική τραγωδία, ιστοριογραφία κ.λπ. Η διδασκαλία των αρχαίων κειμένων θα έπρεπε να γίνεται με σκοπό τη συνολική θεώρηση του περιεχομένου τους σε συνάρτηση με την αρχαία κοινωνία και τόν αρχαίο πολιτισμό, ένδεχομένως από μετάφραση, και γενικά με μεθόδους όχι πολύ διαφορετικές από αυτές που εφαρμόζονται στην έρμηνεία των νεότερων λογοτεχνιών, πράγμα που βαθμιαία γίνεται κιόλας ή προγραμματίζεται στη Σχολή μας.

Ένα εφικτό πρόγραμμα για τό εισαγωγικό έτος θα μπορούσε να είναι τό εξής: δύο ώρες έτησίως εισαγωγή στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, δύο ώρες έτησίως εισαγωγή στη ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή λογοτεχνία, δύο ώρες εισαγωγή στην ύστερη βυζαντινή και νεοελληνική λογοτεχνία, δύο ώρες εισαγωγή στις ιστορικές και λαογραφικές σπουδές, δύο ώρες εισαγωγή στις φιλοσοφικές σπουδές, δύο ώρες εισαγωγή στην ψυχολογία και τα παιδαγωγικά, δύο ώρες εισαγωγή στην ιστορία της αρχαίας, μεσαιωνικής και νεότερης τέχνης, δύο ώρες εισαγωγή στη σπουδή της γλωσσολογίας και της ελληνικής γλώσσας. Οι συνελύσεις των τμημάτων και των τομέων, στις όποιες θα εκπροσωπούνται οι διδάσκοντες όλων των βαθμίδων και οι φοιτητές, θα ύποδείξουν τά μέλη της Σχολής που θα είναι τά πιό ένδεδειγμένα να αναλάβουν τό έργο αυτό, άνεξάρτητα από έξωεπιστημονικά ή έξωπαιδαγωγικά κριτήρια.

Τό εισαγωγικό αυτό έτος, που άντιστοιχεί περίπου προς τό παλαιό «προπαιδευτικό έτος» στη Γαλλία, μπορεί να λειτουργήσει μόνο προσωρινά. Η λειτουργία του δεν θα έχει λόγο ύπαρξης άν περιοριστεί τό άδικαιολόγητο χάσμα άνάμεσα στη «μέση» και την «άνωτατη» εκπαίδευση με την προοπτική να μπορεί να διδάσκει ο καθηγητής της τελευταίας τάξης του λυκείου εισαγωγικά μαθήματα στο πανεπιστήμιο, και ο πανεπιστημιακός δάσκαλος να οργανώνει συζητήσεις ή μαθήματα στην τελευταία τάξη του λυκείου. Θα ήταν επίσης δυνατό, όχι βέβαια στο άμεσο μέλλον, να λειτουργήσουν στα λύκεια προπανεπιστημιακές τάξεις στις όποιες θα μπορούν να έγγραφούν όσοι θα έχουν πάρει τό άπολυτήριο του λυκείου. Οι τάξεις αυτές θα είναι δυνατό να αντικαταστήσουν τόν εισαγωγικό κύκλο του πανεπιστημίου. Όσοπου να δημιουργηθούν, ο εισαγωγικός κύκλος στο πανεπιστήμιο είναι απαραίτητος άν πρόκειται οι φοιτητές μας να κάνουν ουσιαστικές σπουδές και να μην επιδιώκουν μόνο να αποκτήσουν μία κάποια άδεια άσκήσεως επαγγέλματος, όπως τείνει να γίνει σήμερα τό ελληνικό πανεπιστημιακό πτυχίο.

Οί κοινωνικές τάξεις σύμφωνα με τή μαρξιστική θεωρία

του Νίκου Πουλαντζά

Τὸ κείμενο πὸν ἀκολουθεῖ εἶναι μέρος τῆς εἰσαγωγῆς στοῦ ἔργου τοῦ Ν.Π. *Οἱ κοινωνικὲς τάξεις στὸν σημερινὸ καπιταλισμό.* * Τὸ δεύτερο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς, ὅπου ὁ συγγραφέας πραγματεύεται προβλήματα σχετικὰ με τοὺς κρατικὸς μηχανισμοὺς καὶ τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν τάξεων, θὰ δημοσιευτεῖ στοῦ ἐπόμενου τεύχους τοῦ *Πολίτη*. Στὸ σύνολό της ἡ ἐργασία αὐτὴ συμπυκνώνει, συστηματοποιεῖ καί, σὲ ὀρισμένα δευτερεύοντα σημεῖα, διορθώνει παλαιότερες θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες πὸν περιέχονται στὰ ἔργα τοῦ Ν.Π., *Πολιτικὴ ἐξουσία καὶ κοινωνικὲς τάξεις* καὶ *Φασισμὸς καὶ Δικτατορία.* *

Α. Δομικὸς ταξικὸς προσδιορισμὸς

1. Οἱ κοινωνικὲς τάξεις εἶναι σύνολα κοινωνικῶν φορέων πὸν προσδιορίζονται, κατὰ κύριο ἄλλα ὄχι ἀποκλειστικὸ λόγο, ἀπὸ τὴ θέση τους στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ θέση τους στὴν οἰκονομικὴ σφαῖρα. Προκειμένου λοιπὸν νὰ ὀρίσουμε τίς κοινωνικὲς τάξεις, ἡ οἰκονομικὴ θέση, καίτοι ἔχει τὸν κύριο ρόλο, δὲν ἀρκεῖ. Πραγματικὰ, γιὰ τὸ μαρξισμό ἡ οἰκονομία διαδραματίζει βέβαια καθοριστικὸ ρόλο σ' ἕναν τρόπο παραγωγῆς καὶ σ' ἕναν κοινωνικὸ σχηματισμό, ὡστόσο ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ ἰδεολογία, δηλαδὴ ἡ ὑπερδομή, παίζουν ἐπίσης σπουδαῖο ρόλο. * Ἄλλωστε, ὁ Μάρξ, ὁ Ἑνγκελς, ὁ Λένιν ἢ ὁ Μάο, κάθε φορὰ πὸν επιχειροῦν νὰ ἀναλύσουν τίς κοινωνικὲς τάξεις δὲν περιορίζονται μόνο στὰ οἰκονομικὰ κριτήρια ἄλλα

ταυτόχρονα ἀναφέρονται καὶ σὲ κριτήρια πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικά.

2. Ὁ μαρξισμὸς θεωρεῖ τίς κοινωνικὲς τάξεις σὰν σύνολα πὸν χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀντιφάσεις καὶ πὸν συνάμα ὑπάρχουν σὲ κατάσταση ἀμοιβαίας πάλης. Πάλη τῶν τάξεων καὶ ἀντιφάσεις εἶναι γνωρίσματα τῶν τάξεων τὰ ὁποῖα δὲν πιστοποιοῦνται ἀνεξάρτητα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἄλλα μέσα σὲ μία καὶ ἐνιαία κίνηση. Οἱ κοινωνικὲς τάξεις, ὡς τάξεις, δὲν ὑπάρχουν πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη, πράγμα πὸν θὰ ἄφηνε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι, τάχα, ὑπάρχουν τάξεις χωρὶς ταξικὴ πάλη. Ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξη τῶν κοινωνικῶν τάξεων συνεπάγεται διάφορες μορφὲς ταξικῆς πρακτικῆς, δηλαδὴ τὴν ταξικὴ πάλη πὸν γεννιέται μέσα ἀπὸ τίς ἀντιθέσεις τους.

3. Ὁ προσδιορισμὸς τῶν κοινωνικῶν τάξεων, μολονὶ ἀναφέρεται σὲ μορφὲς ταξικῆς πρακτικῆς — μορφὲς τῆς πάλης τῶν τάξεων— καὶ ἐκτείνεται στίς πολιτικὲς καὶ τίς ἰδεολογικὲς σχέσεις, ὀροθετεῖ θέσεις ἀντικειμενικὲς πὸν κατέχουν οἱ κοινωνικοὶ φορεῖς στὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας. Οἱ θέσεις αὐτὲς εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ θέληση τῶν φορέων τους.

* Ἔτσι, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι μιὰ κοινωνικὴ

* *Οἱ κοινωνικὲς τάξεις στὸν σήγχρονο καπιταλισμό*, πρόκειται νὰ κυκλοφορήσουν προσηχῶς στίς ἐκδόσεις Ἑξάντας. * Ὅσο γιὰ τὰ δύο ἄλλα ἔργα τοῦ Ν. Πουλαντζά ἔχουν ἤδη μεταφραστεῖ στὰ ἑλληνικά: τὸ πρῶτο, *Πολιτικὴ ἐξουσία καὶ κοινωνικὲς τάξεις* κυκλοφόρησε τὸ 1975 σὲ δύο τόμους στίς ἐκδόσεις Θεμέλιο, καὶ τὸ δεύτερο, *Φασισμὸς καὶ Δικτατορία* (*Ἡ Τρίτη Διεθνὴς ἀντιμέτωπη στοῦ Φασισμοῦ*) στίς ἐκδόσεις Ὀλκός.

τάξη ορίζεται από τη θέση που παίρνει σε ένα σύνολο μορφών κοινωνικής πρακτικής ή, μ' άλλα λόγια, από τη θέση που έχει στον σύνολο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Και ξέρουμε ότι ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας περιλαμβάνει επίσης τις ιδεολογικές και τις πολιτικές σχέσεις. Συνεπώς η κοινωνική τάξη είναι έννοια που υποδηλώνει το δομικό αποτέλεσμα στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (τις κοινωνικές σχέσεις και τις μορφές κοινωνικής πρακτικής). Η θέση μιας τάξης στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας ορίζει αυτό που θα ονόμαζα *δομικό ταξικό προσδιορισμό*. Δηλαδή η θέση αυτή καθορίζει την ίδια την ύπαρξη του προσδιορισμού της δομής—σχέσεις παραγωγής, θέσεις κυριαρχίας/ύπαγωγής, πολιτικής και ιδεολογικής—μέσα στο σύνολο των μορφών κοινωνικής πρακτικής: οι τάξεις δεν υπάρχουν παρά μέσα στην πάλη των τάξεων.

4. Όσο πιο ο δομικός προσδιορισμός των τάξεων πρέπει να διακρίνεται από την ταξική τοποθέτηση σε μια συγκεκριμένη συγκυρία. Η συγκυρία προσφέρει το πεδίο όπου συμπυκνώνεται η ιστορική ατομότητα, πάντοτε μοναδική, ενός κοινωνικού σχηματισμού, με δυο λόγια, ή συγκυρία είναι η συγκεκριμένη κατάσταση της πάλης των τάξεων. Πράγματι, ο τονισμός της σημασίας των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων για τον προσδιορισμό των τάξεων και η έμφαση στο γεγονός ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν υπάρχουν παρά σε κατάσταση ταξικής πάλης, δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε μια βουλησιαρχική θεώρηση που θα ανήγαγε τον προσδιορισμό των τάξεων απλά και μόνο σε ταξική τοποθέτηση. Το πράγμα έχει σημασία ιδιαίτερα όταν διαπιστώνεται *διάσταση* ανάμεσα στον δομικό ταξικό προσδιορισμό και την ταξική τοποθέτηση μέσα στη συγκυρία.

Για να γίνει περισσότερο καθαρό το ζήτημα, υποβάλλω ένα απλό σχεδιάγραμμα που θα έπεξηγώ στη συνέχεια.

ΜΟΡΦΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ / ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ	
Δομικός προσδιορισμός / Θέση των τάξεων	Συγκυρία Τοποθέτηση των τάξεων
Κοινωνικός καταμερισμός εργασίας τάξεις, τμήματα, στρώματα, κοινωνικές κατηγορίες	ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ Σχέσεις κυριαρχίας / ιδεολογική υπαγωγή <u>ιδεολογική πάλη</u>
	ΠΟΛΙΤΙΚΗ Σχέσεις κυριαρχίας / πολιτική υπαγωγή <u>πολιτική πάλη</u>
	ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ Σχέσεις παραγωγής / σχέσεις έκμεταλλευσης <u>οικονομική πάλη</u>
	Έννοιες στρατηγικής: κοινωνικές δυνάμεις, άρχον συγκρότημα, λαός

α) Είναι δυνατό μια κοινωνική τάξη, τμήμα ή στρώμα τάξης, να μην έχει ταξική συνείδηση αντίστοιχη με τα συμφέροντά της, τα όποια εξάλλου διαγράφονται ως ορίζοντας της πάλης της. 'Απ' αυτή την άποψη τυπικό παράδειγμα αποτελεί η εργατική άριστοκρατία, όταν ακριβώς, ανάλογα με τη συγκυρία, έχει άστική ταξική τοποθέτηση. Πράγμα που δεν σημαίνει βέβαια ότι μετατρέπεται ως εκ τούτου σε τμήμα της άστικής τάξης. Παρά την άστική ταξική τοποθέτησή της, η εργατική άριστοκρατία, λόγω του δομικού ταξικού προσδιορισμού της, παραμένει τμήμα της εργατικής τάξης και μάλιστα, σύμφωνα με τον Λένιν, αποτελεί «στρώμα» της εργατικής τάξης. Μ' άλλα λόγια ο ταξικός προσδιορισμός της εργατικής άριστοκρατίας δεν μπορεί να αναχθεί εθθέως στην ταξική τοποθέτησή της.

Άς εξετάσουμε επίσης και την αντίστροφη περίπτωση: αϊφνης τάξεις, τμήματα ή στρώματα τάξεων, και ιδιαίτερα η μικροαστική τάξη, μπορεί σε μια συγκεκριμένη συγκυρία να έχει προλεταριακή ταξική τοποθέτηση ή μια τοποθέτηση που τη φέρνει κοντά στην εργατική τάξη, αλλά παραταύτα η μικροαστική τάξη δεν γίνεται τμήμα της εργατικής τάξης. Ένα παράδειγμα: Οι *τεχνικοί* της παραγωγής μερικές φορές εκδηλώνονται με προλεταριακή ταξική τοποθέτηση και μάλιστα, στη διάρκεια άπεργιών παίρνουν το μέρος της εργατικής τάξης. Τούτο δεν σημαίνει ότι οι τεχνικοί είναι τμήμα της εργατικής τάξης, διότι ο δομικός ταξικός προσδιορισμός και σ' αυτή την περίπτωση δεν μπορεί να εξισωθεί με την ταξική τοποθέτησή τους. Και ακόμη: αυτό το κοινωνικό σύνολο (τεχνικοί-μηχανικοί) λόγω του δομικού ταξικού προσδιορισμού του τότε παίρνει το μέρος της εργατικής τάξης και τότε το μέρος της άστικής (άστική ταξική τοποθέτηση). 'Αλλά, όπως οι τεχνικοί δεν γίνονται τμήμα της εργατικής τάξης κάθε φορά που τάσσονται με το μέρος της, άλλο τόσο δεν γίνονται τμήμα της άστικής τάξης κάθε φορά που εκδηλώνονται με άστική ταξική τοποθέτηση. 'Αν ο δομικός ταξικός προσδιορισμός εξομοιωθεί με την ταξική τοποθέτηση τότε εγκαταλείπεται το αίτημα για αντικειμενικό προσδιορισμό των θέσεων των κοινωνικών τάξεων, και μοιραία υιοθετείται μια ιδεολογία «εϋθύγραμμων συσχετισμών των κοινωνικών κινήματων».

β) Φαίνεται λοιπόν καθαρά ότι οι πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις, σχέσεις πολιτικής και ιδεολογικής ύποταξης, σχετίζονται με τον δομικό ταξικό προσδιορισμό. Συνεπώς ο αντικειμενικός προσδιορισμός των θέσεων των κοινωνικών τάξεων δεν άφορα μόνο την (οικονομική) θέση στις σχέσεις παραγωγής, ούτε τα πολιτικά και ιδεολογικά στοιχεία συναντιούνται μόνο στην ταξική τοποθέτηση μιας τάξης. 'Επίσης, ο αντικειμενικός προσδιορισμός δεν εξισώνεται, όπως διατείνεται μια παλιά διφορούμενη άποψη, με κάποια «οικονομική δομή» που από μόνη της προδιαγράφει άφενός αντικειμενικές θέσεις των τάξεων και άφετέρου την ταξική πάλη που έπεκτείνεται στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Αυτή η άποψη σήμερα έμφα-

νίζεται πολύ συχνά με τη μορφή μιᾶς διάκρισης ανάμεσα στην «ταξική κατάσταση» (οικονομική) και την ταξική πολιτικοϊδεολογική τοποθέτηση. Ἐς τονίσομε κατηγορηματικά ὅτι ὁ δομικὸς ταξικὸς προσδιορισμὸς ἀφορᾷ τὴν οικονομική, τὴν πολιτική καὶ τὴν ἰδεολογική ταξική πάλη πού, μέσα στὴ συγκυρία, ἐκφράζεται μὲ ἀνάλογη ταξική τοποθέτηση.

Τὸ πρᾶγμα ἔχει σημασία. Ὅλη ἡ προηγούμενη ἀνάλυση δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὸ γεγκελιανὸ σχῆμα τῆς τάξης «καθεαυτῆν» (ταξική οικονομική κατάσταση ἢ ἀντικειμενικὸς προσδιορισμὸς μὲ βάση ἀποκλειστικά τὴ διαδικασία παραγωγῆς) καὶ τῆς τάξης «γὰ τὸν ἐαυτὸ της» (τάξη προικισμένη μὲ δική της ταξική συνείδηση καὶ μὲ αὐτόνομη πολιτική ὀργάνωση = πάλη τῶν τάξεων), σχῆμα μὲ τὸ ὁποῖο, στὴ μαρξιστική παράδοση, ὁ Λούκατς συνέδεσε τὸ ὄνομά του. Ἡ θέση αὐτὴ συνελπάζεται:

α) Κάθε ἀντικειμενικὴ ταξικὴ θέση μέσα στὴ διαδικασία παραγωγῆς μεταφράζεται ἀναγκαστικά σὲ ὀρισμένα ἀποτελέσματα πού ἀφοροῦν τὸ σύνολο τοῦ δομικοῦ προσδιορισμοῦ μιᾶς τάξης, δηλαδή μεταφράζεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη θέση πού θὰ πάρει ἡ δοσμένη τάξη στὶς πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς σχέσεις τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας. Στὶς οικονομικὲς σχέσεις τὸ νὰ λέμε ὅτι ὑπάρχει λογονυχρὴ ἐργατικὴ τάξη συνελπάζεται ἀναγκαστικά μιὰ ἰδιότυπη θέση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν καὶ ἰδεολογικῶν σχέσεων. Αὐτὸ θὰ συμβεῖ ἀκόμη καὶ ὅταν, σὲ μερικὲς χῶρες καὶ ὀρισμένους ἰστορικὲς περιόδους, ἡ ἐργατικὴ τάξη τυχαίνει νὰ μὴν ἔχει δική της «ταξικὴ συνείδηση» ἢ μιὰ αὐτόνομη, δική της, πολιτικὴ ὀργάνωση. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ οικονομικὴ ὑπόσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ ἴδια ἔχει ἀπόλυτα προσβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστική ἰδεολογία, μεταφράζεται σὲ ὕλικὲς μορφὲς ἰδιότυπης πολιτικοϊδεολογικῆς πρακτικῆς, διάφανες στὸν «ἀστικό» της λόγο. Πρόκειται γι' αὐτὸ πού ὁ Λένιν, ἐντελῶς περιγραφικά ἄλλωστε, ὑπαινίσσεται μὲ τὸν ὄρο *ταξικὸ ἔνστικτο*. Βέβαια, γὰ νὰ γίνουν κατανοητὰ τὰ προηγούμενα πρέπει νὰ ξεκόψει κανεὶς ἐντελῶς ἀπὸ μιὰ ὀλόκληρη παράδοση πού θεωρεῖ τὴν ἰδεολογία «σύστημα ἰδεῶν» ἢ λόγο μὲ «συνοχή», καὶ νὰ τὴν ἐννοήσει ὡς σύνολο ὕλικῶν μορφῶν πρακτικῆς. Ὅλα αὐτά, βέβαια, πού ἔμμεσα ἀντιτίθενται στὶς ἰδεολογίες τῆς «ἐνσωμάτωσης» τῆς ἐργατικῆς τάξης, θέλουν πολὺ ἀπλὰ νὰ ποῦν ὅτι γὰ νὰ διεξάγεται ἡ ταξικὴ πάλη σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει «ταξικὴ συνείδηση» καὶ αὐτόνομη πολιτικὴ ὀργάνωση τῶν ἀνταγωνιζόμενων τάξεων.

β) Ἡ «ταξικὴ συνείδηση» καὶ ἡ αὐτόνομη πολιτικὴ ὀργάνωση (δηλαδή, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἡ ὑπαρξὴ προλεταριακῆς ἰδεολογίας καὶ αὐτόνομου ταξικοῦ κόμματος), εἶναι ἔννοιες πού συναρτῶνται μὲ τὴν ταξικὴ τοποθέτηση καὶ μὲ τὴ συγκυρία: ἡ ταξικὴ συνείδηση καὶ ἡ αὐτόνομη πολιτικὴ ὀργάνωση συνιστοῦν τοὺς ὄρους παρέμβασης τῶν τάξεων μὲ τὴ μορφή *κοινωνικῶν δυνάμεων*.

5. Ἡ κύρια πλευρὰ τῆς ἀνάλυσης τῶν κοινωνικῶν

τάξεων συνίσταται ἀκριβῶς στὴν ἐπισημάνση τῆς θέσης τους κατὰ τὴν ταξικὴ πάλη, καὶ ὄχι στὸν ἐντοπισμὸ τῶν φορέων πού τὶς συνθέτουν. Οἱ κοινωνικὲς τάξεις δὲν εἶναι ἐμπειρικὲς ὁμάδες ἀτόμων — κοινωνικὲς ὁμάδες — πού συντίθενται μὲ τὴν πρόσθεση ἀτόμων. Στὴν πραγματικότητα, οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις τῶν φορέων δὲν εἶναι σχέσεις δι-ἀτομικῆς. Ἡ ταξικὴ ἔνταξη τῶν διαφόρων φορέων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ταξικὴ θέση τους καί, ἐξἄλλου, πρέπει νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ταξικὴ καταγωγή —τὴν κοινωνικὴ

**Οἱ κοινωνικὲς τάξεις
δὲν ὑπάρχουν πρὶν
καὶ ἀνεξάρτητα
ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη.**

καταγωγή τους. Ἡ σημασία αὐτῶν τῶν ζητημάτων θὰ φανεῖ καλύτερα ὅταν θὰ ἐξετάσομε τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τῶν φορέων τους. Γὰ τὴν ὥρα:

α) Ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχέση κοινωνικῶν τάξεων καὶ φορέων, τὸ πραγματικὸ ζήτημα δὲν εἶναι σὲ ποιά τάξη ἀνήκει τὸ τάδε ἢ τὸ δεῖνα ἄτομο (αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει εἶναι τὰ κοινωνικὰ σύνολα), οὔτε ἐνδιαφέρουν τὰ *στατιστικά* καὶ αὐστηρὰ ἐμπειρικὰ ὄρια τῶν «κοινωνικῶν ὁμάδων» (ἐκεῖνο πού μετράει εἶναι οἱ τάξεις κατὰ τὴν ταξικὴ πάλη).

β) Τὸ πρῶτο ζήτημα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη δὲν εἶναι οἱ κοινωνικὲς ἀνισότητες ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καὶ στὶς ὁμάδες. Οἱ κοινωνικὲς ἀνισότητες δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἐπιπτώσεις στὸς φορεῖς τῆς ὑπαρξῆς κοινωνικῶν τάξεων, δηλαδή ἐπιπτώσεις τῆς ἀντικειμενικῆς θέσης πού κατέχουν. Γι' αὐτὸ οἱ ἀνισότητες δὲν πρόκειται νὰ ἐξαφανιστοῦν παρὰ μόνο μὲ τὴν κατάλυση τῆς διαίρεσης τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις. Καὶ γὰ νὰ ὀλοκληρώσομε τὸ σημεῖο αὐτό, ἂς τονίσσομε ὅτι σὲ μιὰ ταξικὴ κοινωνία δὲν ἔχομε νὰ κάνομε μὲ «ἀνισότητα τῶν εὐκαιριῶν» τῶν «ἀτόμων», πρᾶγμα πού συνεχῶς θὰ ἀφηγε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὄντως ὑπάρχουν εὐκαιρίες πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰ ἄτομα (ἢ σχεδόν), ἔτσι πού οἱ ἱκανότεροι καὶ οἱ καλύτεροι θὰ μπορούσαν πάντα νὰ ξεπεράσουν τὸ «κοινωνικὸ τους περιβάλλον».

Β. Κοινωνικὲς τάξεις καὶ σχέσεις παραγωγῆς

6. Γὰ τὸν προσδιορισμὸ μιᾶς τάξης, τὸν κύριο ρόλο ἔχει ἡ θέση της στὶς οικονομικὲς σχέσεις. Τί ἐννοοῦμε ὅμως μὲ τὸν ὄρο «οἰκονομία» στὴ μαρξιστικὴ θεωρία; Ἡ οικονομικὴ σφαῖρα (ἢ ὁ χῶρος) προσδιορίζεται

ἀπὸ τῆ διαδικασίας παραγωγῆς, ἐνῶ ἡ θέση τῶν φορέων καὶ ἡ κατὰ τάξεις κατανομή τους ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς.

Ἡ οἰκονομία, βέβαια, δὲν περιλαμβάνει μόνο τὴν παραγωγή ἀλλὰ τὸ σύνολο τοῦ κύκλου παραγωγῆ-κατανάλωση-διανομῆ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, δηλαδή τὶς διαφορετικὲς «στιγμὲς» πού, στὴν ἐνότητά τους, συνθέτουν τὴ διαδικασία παραγωγῆς. Στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ἔχουμε τὸν κύκλο τῆς συνόλης ἀναπαραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου: παραγωγικό, ἐμπορευματικό, χρηματικό. Ἄπ' αὐτὸ τὸ σύνολο στοιχείων ἡ παραγωγή κατέχει τὸν καθοριστικὸ ρόλο. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἡ διάκριση τῶν κοινωνικῶν τάξεων δὲν θεμελιώνεται π.χ. στὸ μέγεθος τοῦ εἰσοδήματος, δηλαδή στὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ πλούσιους καὶ φτωχοὺς, ὅπως πίστευαν σ' ὀλόκληρη τὴν προμαρξιστικὴ παράδοση ἢ ὅπως πιστεύει ἀκόμη σήμερα μιὰ ὀλόκληρη χορεία κοινωνιολόγων. Ἡ πραγματικὴ διάκριση στὸ μέγεθος τοῦ εἰσοδήματος εἶναι συνέπεια τῶν σχέσεων παραγωγῆς.

Τί εἶναι ὅμως ἡ διαδικασία παραγωγῆς καὶ οἱ σχέσεις παραγωγῆς πού τὴ συνθέτουν;

Στὴ διαδικασία παραγωγῆς ἐντοπίζουμε καταρχὴν τὴν *ἐργασιακὴ διαδικασία* πού, μὲ γενικὸ τρόπο, ὑποδηλώνει τὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴ φύση. Ἄλλὰ ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία παρουσιάζεται πάντα μὲ μιὰ ἱστορικὰ καθορισμένη κοινωνικὴ μορφή, καὶ συντίθεται στὴν ἐνότητά της μὲ τὶς σχέσεις παραγωγῆς.

Οἱ σχέσεις παραγωγῆς σὲ μιὰ ταξικὴ κοινωνία εἶναι ἀμφίπλευρες καὶ περιλαμβάνουν τὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴ φύση στὸ χῶρο τῆς ὕλικῆς παραγωγῆς: εἶναι οἱ σχέσεις τῶν *φορέων τῆς παραγωγῆς* μὲ τὸ ἀντικείμενο καὶ μὲ τὰ μέσα ἐργασίας (παραγωγικὲς δυνάμεις). Ὡς ἐκ τούτου πρόκειται γιὰ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξὺ τους, δηλαδή γιὰ ταξικὲς σχέσεις.

Ἔτσι, οἱ δύο σχέσεις ἀφοροῦν:

α) τὴ σχέση τοῦ μὴ ἐργαζομένου (ιδιοκτῆτη) μὲ τὸ ἀντικείμενο καὶ τὰ μέσα ἐργασίας·

β) τὴ σχέση τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ (ἢ τοῦ ἄμεσα ἐργαζομένου) μὲ τὸ ἀντικείμενο καὶ τὰ μέσα ἐργασίας.

Καὶ ἔχουν δύο πλευρές:

α) τὴν *οἰκονομικὴ ιδιοκτησία*: μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ ἐννοοῦμε τὸν πραγματικὸ οἰκονομικὸ ἔλεγχο τῶν μέσων παραγωγῆς, τὴν ἐξουσία δηλαδή νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ παραγωγικὰ μέσα καὶ νὰ διαθέτουν τὰ παραγόμενα, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, προϊόντα·

β) τὴ *νομή*: μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ ἐννοοῦμε τὴν εὐχέρεια συγκεκριμένης ἀξιοποίησης τῶν παραγωγικῶν μέσων, δηλαδή τὴν κυριαρχία τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας.

6.1 Σὲ κάθε κοινωνία χωρισμένη σὲ τάξεις, ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς παραπάνω σχέσεις (ιδιοκτῆτης-μέσα παραγωγῆς) τέμνεται πάντοτε μὲ τὴν οἰκονομικὴ ιδιοκτησία. Πράγματι, οἱ ιδιοκτῆτες ἔχουν τὸν πραγματικὸ ἔλεγχο τῶν παραγωγικῶν μέσων καὶ γι' αὐτὸ ἐκμεταλλεύονται τοὺς ἄμεσους παραγωγούς, ἐξάγοντας ἀπ' αὐτούς, μὲ διάφορες μορφές, ὑπεραξία.

Ὅσῳ αὐτὴ ἡ ιδιοκτησία ὑποδηλώνει τὴν πρα-

γματικὴ οἰκονομικὴ ιδιοκτησία, τὸν πραγματικὸ ἔλεγχο τῶν μέσων παραγωγῆς, καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὴ *νομικὴ κυριότητα*, ὅπως τὴν ἐπικυρώνει μιὰ μορφή τῆς ὑπερδομῆς, τὸ δίκαιο. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ δίκαιο, γενικά, ἐπικυρώνει τὴ νομικὴ ιδιοκτησία. Ὅμως, εἶναι δυνατό μορφές νομικῆς κυριότητος νὰ μὴ συμπίπτουν μὲ τὴν πραγματικὴ οἰκονομικὴ ιδιοκτησία. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ ιδιοκτησία παραμένει καθοριστικὴ ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῶν κοινωνικῶν τάξεων, δηλαδή ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸ τῆς *κυρίαρχης-ἐκμεταλλεύτριας τάξης*.

6.2 Ἡ δευτέρη σχέση πού ἀναφέραμε (ἄμεσοι παραγωγοί-μέσα καὶ ἀντικείμενο ἐργασίας) εἶναι ἐκείνη πού προσδιορίζει, στὸ πλαίσιο τῶν σχέσεων παραγωγῆς, τὴν *τάξη πού ὑφίσταται τὴν ἐκμετάλλευση*.

**Ἐνῶ κάθε ἐργάτης
εἶναι μισθωτὸς
κάθε μισθωτὸς δὲν εἶναι
ἀναγκαστικὰ ἐργάτης,
γιατὶ κάθε μισθωτὸς
δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὰ
παραγωγικός.**

Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι δυνατό νὰ πάρει διάφορες μορφές ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο παραγωγῆς.

Στοὺς «προκαπιταλιστικοὺς» τρόπους παραγωγῆς οἱ ἄμεσοι παραγωγοί —οἱ ἐργαζόμενοι— δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἀποκομμένοι ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸν φεουδαλικὸ τρόπο παραγωγῆς. Παρόλο πού ὁ ἄρχοντας εἶχε ταυτόχρονα τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴ νομικὴ ιδιοκτησία τῆς γῆς, ὁ δουλοπάροικος διέθετε τὴ νομὴ τοῦ ἀγροτεμαχίου του καὶ προστατευόταν ἀπὸ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, ἔτσι πού ὁ ἄρχοντας δὲν μπορούσε νὰ τοῦ ἀφαιρέσει αὐθαίρετα τὰ κτήματά του. Στὴν Ἀγγλία π.χ., στὸ στάδιο μετάβασης ἀπὸ τὴ φεουδαρχία στὸν καπιταλισμὸ, γιὰ νὰ χάσουν οἱ δουλοπάροικοι τὰ κτήματά τους χρειάστηκε ὅλη ἐκείνη ἡ αἱματηρὴ διαδικασία τῶν «περιφράξεων» πού ὁ Μάρξ ὀνομάζει πρωταρχικὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τρόπων παραγωγῆς ἢ καθ'αυτὸ ἐκμετάλλευση προερχόταν ἀπὸ τὴν ἄμεση «ἐξαγωγή» ὑπερεργασίας μὲ τὴ μορφή ἀγγαρειῶν ἢ φόρων σὲ εἶδος. Στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ οἰκονομικὴ ιδιοκτησία καὶ ἡ νομὴ διακρίνονταν, γιατί δὲν προέρχονταν καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὴν ἴδια σχέση ιδιοκτῆτες-μέσα παραγωγῆς.

Ἀντίθετα στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς οἱ ἄμεσοι παραγωγοί (ἢ ἐργατικὴ τάξη) ἔχουν ὀλοκληρωτικὰ στερηθεῖ τὰ μέσα ἐργασίας, τῶν ὁποίων ἡ νομὴ

και η οικονομική ιδιοκτησία ανήκει στην κεφαλαιοκρατική τάξη. Πρόκειται δηλαδή για μια ολοκληρωμένη μορφή άποκοπής των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής, άποκοπή που θα δημιουργήσει αυτό που ο Μάρξ ονομάζει «άπογυμνωμένο εργαζόμενο»: ο εργάτης δεν διαθέτει παρά μόνο την εργατική δύναμή του και την πούλαει.

Αυτή η άποφασιστική, στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων, τροποποίηση της θέσης των άμεσων παραγωγών μετέτρεψε την ίδια την εργασία σε εμπόρευμα και, τελικά, γενίκευσε την εμπορευματική παραγωγή. Το αντίθετο όμως δεν είναι σωστό. Η μετατροπή της εργασίας σε εμπόρευμα δεν οφείλεται στο ότι γενικεύτηκαν πρώτα οι εμπορευματικές σχέσεις. Η εξαγωγή λοιπόν υπερεργασίας πραγματοποιείται εδώ όχι άμεσα αλλά διαμέσου της εργασίας που είναι ενσωματωμένη στο εμπόρευμα, δηλαδή με τη δημιουργία και την οικειοποίηση της υπεραξίας.

7. Οι σχέσεις παραγωγής πρέπει να νοηθούν ως συνάρθρωση των σχέσεων που τις αποτελούν, και σε συνδυασμό με τη διαδικασία παραγωγής. Η συνάρθρωση αυτή οροθετεί την κυρίαρχη σχέση εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζει έναν τρόπο παραγωγής και προσδιορίζει συνάμα την τάξη που υφίσταται την εκμετάλλευση. Γι' αυτό δεν πρέπει να περιοριζόμαστε στην επισήμανση μόνο της σχέσης ιδιοκτησίας και, θεωρώντας σαν μοναδικό γνώρισμα της τάξης των εκμεταλλευομένων μια προϋπόθεση αρνητική (δηλ. τη μη ύπαρξη ιδιοκτησίας), να κατατάσσουμε σ' αυτήν όλους όσους δεν διαθέτουν οικονομική ιδιοκτησία, δηλαδή το σύνολο των μη ιδιοκτητών. Ειδικότερα, τάξη που υφίσταται την εκμετάλλευση πρέπει να θεωρείται, σύμφωνα με τη σχέση που περιγράψαμε, εκείνη που πραγματοποιεί παραγωγική εργασία: στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής όλοι οι μη ιδιοκτήτες δεν είναι αναγκαστικά εργάτες.

7.1. Η διαδικασία παραγωγής δεν ορίζεται με βάση τα «τεχνολογικά δεδομένα», αλλά από τις σχέσεις των φορέων της εργασίας με τα μέσα εργασίας, και ταυτόχρονα από τη σχέση των φορέων μεταξύ τους. Η διαδικασία παραγωγής, λοιπόν, ορίζεται από την ένότητα της εργασιακής διαδικασίας, των «παραγωγικών δυνάμεων» και των σχέσεων παραγωγής. Η εργασιακή διαδικασία και οι παραγωγικές δυνάμεις, συμπεριλαμβανομένης της τεχνολογίας, δεν υπάρχουν καθεαυτές, αλλά πάντα σε διαπλαστική συστοιχία προς τις σχέσεις παραγωγής. Γι' αυτό δεν μπορούμε, σε μια κοινωνία διαιρεμένη σε τάξεις, να μιλάμε για «παραγωγική» εργασία «ουδέτερη» και καθεαυτή. Σε κάθε τρόπο παραγωγής διαιρεμένο σε τάξεις, παραγωγική εργασία είναι εκείνη που αντιστοιχεί στις σχέσεις παραγωγής του δοσμένου τρόπου παραγωγής, μ' άλλα λόγια η εργασία που καταλήγει στην ιδιότυπη και κυρίαρχη μορφή εκμετάλλευσης. Σ' αυτές τις κοινωνίες παραγωγή σημαίνει ταυτόχρονα διαίρεση σε τάξεις, εκμετάλλευση και ταξική πάλη.

8. Κατά συνέπεια, από οικονομική άποψη, η εργατική τάξη δεν προσδιορίζεται από το μισθό. Ο μισθός

είναι μια μορφή κατανομής του κοινωνικού προϊόντος που αντιστοιχεί στις σχέσεις της αγοράς και στις μορφές «του συμβολαίου» αγοράς-πώλησης της εργατικής δύναμης. Όστε ενώ κάθε εργάτης είναι μισθωτός, κάθε μισθωτός δεν είναι αναγκαστικά εργάτης, γιατί κάθε μισθωτός δεν είναι υποχρεωτικά παραγωγικός. Αν οι κοινωνικές τάξεις, από οικονομική άποψη, δεν ορίζονται με βάση την κλίμακα των «είσοδημάτων» (πλούσιοι - φτωχοί), δεν ορίζονται επίσης από την κατάσταση των φορέων τους με βάση την ιεραρχία των μισθών. Βέβαια η μισθολογική κατάσταση έχει σημαντική ένδεικτική αξία για τον ταξικό προσδιορισμό αλλά δεν είναι τίποτε άλλο από το αποτέλεσμα της ταξικής θέσης. Το ίδιο ισχύει άλλωστε και για τις ονομαζόμενες κοινωνικές ανισότητες: διανομή κερδών, κατανομή εισοδημάτων, ανισότητα φορολογίας κ.λπ. Όπως σε κάθε κοινωνική ανισότητα, η ιεραρχία των μισθών δεν αποτελεί κλίμακα μονής κατευθύνσεως, συνεχή και ομοιογενή, όπου δήθεν τοποθετούνται άτομα ή ομάδες και στην όποια οι ανώτερες ομάδες κατέχουν τις υψηλότερες βαθμίδες και οι κατώτερες τις χαμηλότερες: η ιεραρχία μισθών είναι αποτέλεσμα των ταξικών φραγμών.

Η άποκοπή των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής μετέτρεψε την εργασία σε εμπόρευμα, και γενίκευσε την εμπορευματική παραγωγή.

8.1. Πρέπει, όμως, να υπογραμμίσουμε ότι οι ταξικοί φραγμοί και η διευρυμένη αναπαραγωγή τους συνεπάγονται, για ορισμένα σύνολα φορέων, ιδιότητες και συμπεκνωμένες κοινωνικές ανισότητες, ανάλογα με τις διάφορες τάξεις στις οποίες εντάσσονται οι ενλόγω φορείς: π.χ. οι νέοι και οι γέροι. Το ίδιο ισχύει και για τις γυναίκες, αν και η περίπτωση τους είναι πολύ πιο σύνθετη και διαφορετικής φύσης. Γιατί στην περίπτωση των γυναικών δεν ανακύπτουν μόνο τα υπερπροσδιορισμένα αποτελέσματα της διαίρεσης της κοινωνίας σε τάξεις, αλλά ακόμη, στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, υπάρχει μια *ιδιότυπη άρθρωση τόσο του ταξικού όσο και του σεξουαλικού καταμερισμού*.

9. Η διαδικασία παραγωγής συντίθεται, λοιπόν, από την ένότητα της εργασιακής διαδικασίας και των σχέσεων παραγωγής. Άλλα στους κόλπους αυτής της ένότητας ή εργασιακή σχέση, που περιλαμβάνει την τεχνολογία και τη διαδικασία της τεχνικής, δεν κατέχει τον κυρίαρχο ρόλο. Η εργασιακή διαδικασία και

οί παραγωγικές δυνάμεις κυριαρχούνται πάντα από τις σχέσεις παραγωγής, επιβάλλοντάς τους τόν δικό τους άξονα πλευσης. Άλλωστε ή δεσπόζουσα θέση τών σχέσεων παραγωγής στις παραγωγικές δυνάμεις δίνει στη συνάρθρωσή τους τή μορφή μιās διαδικασίας παραγωγής και άναπαραγωγής.

9.1. Άπό τόν κυρίαρχο ρόλο τών σχέσεων παραγωγής άπορρέει ό διαπλαστικός ρόλος τών πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων στον δομικό προσδιορισμό τών κοινωνικών τάξεων. Οί σχέσεις παραγωγής (και οί σχέσεις πού τις συνθέτουν: οικονομική ιδιοκτησία-νομή), με τή μορφή συνακόλουθων εξουσιών, μεταφράζονται σε ταξική εξουσία. Οί εξουσίες αυτές συνδέονται διαπλαστικά με τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις πού τελικά τις επικυρώνουν και τις νομιμοποιούν. Έτσι, οί πολιτικοϊδεολογικές σχέσεις δεν είναι κάτι πού άπλως έπιπροστίθεται στις προϋπάρχουσες σχέσεις παραγωγής, αλλά είναι και οί ίδιες παρούσες στη διαμόρφωση τών σχέσεων παραγωγής, με τις προσιδιάζουσες σε κάθε τρόπο παραγωγής μορφές. Η διαδικασία παραγωγής και έκμετάλλευσης είναι ταυτόχρονα διαδικασία άναπαραγωγής τών σχέσεων κυριαρχίας-ύποταξης, πολιτικής και ιδεολογικής.

9.2. Στο επίπεδο τών σχέσεων παραγωγής ό κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, όπως εκφράζεται με τήν ιδιόμορφη παρουσία τών πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων κατά τή διαδικασία παραγωγής, κυριαρχεί στον τεχνικό καταμερισμό εργασίας: Τis συνέπειες τής εξάρτησης του τεχνικού καταμερισμού από τόν κοινωνικό καταμερισμό εργασίας τις βρίσκουμε στην περίπτωση τής «διεύθυνσης και επιτήρησης» τής εργασιακής διαδικασίας αλλά, επίσης, στο ζήτημα του προσδιορισμού τής τάξης τών μηχανικών και τεχνικών τής παραγωγής. Έδώ άς σημειώσουμε ότι στον γενικότερο προσδιορισμό τών κοινωνικών τάξεων μόνο άν έκτιμηθούν σωστά αυτές οί θεμελιώδεις μαρξιστικές προτάσεις θά κατανοηθεί ό άποφασιστικός ρόλος τής διάκρισης «χειρονακτική-πνευματική εργασία».

Γ. Τρόπος παραγωγής και κοινωνικός σχηματισμός

10. Τα προηγούμενα μās ύποχρεώνουν να έρευνήσουμε τή θεμελιώδη για τή μαρξιστική θεωρία διάκριση τών έννοιών τρόπος παραγωγής και κοινωνικός σχηματισμός. (...)

10.1. Όταν άναφερόμαστε στον τρόπο παραγωγής, πού δεν είναι παρά ένα άφηρημένο-τυπικό αντικείμενο, τοποθετούμαστε σε γενικό και άφηρημένο επίπεδο, μολονότι αυτή καθαυτή ή έννοια του τρόπου παραγωγής καλύπτει ταυτόχρονα τις σχέσεις παραγωγής, τις πολιτικές και τις ιδεολογικές σχέσεις, λογουχάρη στον δουλοκτητικό, φεουδαλικό, τόν καπιταλιστικό κ.λπ. τρόπο παραγωγής. Άλλά οί τρόποι

παραγωγής υπάρχουν και άναπαράγονται ως συγκεκριμένα είδη κοινωνικού σχηματισμού, ιστορικά προσδιορισμένα, π.χ. ή Γαλλία, ή Άγγλία, ή Γερμανία κ.λπ. τήν τάδε συγκεκριμένη στιγμή τής ιστορικής διαδικασίας. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για κοινωνικούς σχηματισμούς πρωτότυπους, γιατί είναι άντικείμενα πραγματικά —συγκεκριμένα και μοναδικά.

Έστώσο κάθε κοινωνικός σχηματισμός περιλαμβάνει περισσότερους τρόπους και μορφές παραγωγής, οί όποιοι συνάρθρωνονται με ιδιότυπο τρόπο. Π.χ. οί καπιταλιστικές κοινωνίες τής Ευρώπης στις άρχές του 20ού αιώνα άπαρτίζονταν από στοιχεία του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής, από τή μορφή τής άπλης έμπορευματικής και τής χειροτεχνικής-βιοτεχνικής παραγωγής (μορφή μετάβασης τής φεουδαρχίας στον καπιταλισμό), και από τόν καπιταλιστικό τρόπο

**Η έννοια
«άρχον συγκρότημα»
υποδηλώνει μιá ιδιότυπη
συμμαχία έξουσιών
τών κυρίαρχων τάξεων
με τμήματα τάξεων·
ή έννοια «λαός»
υποδηλώνει
μιá ιδιότυπη συμμαχία
τών τάξεων πού ύφίστανται
τήν έκμετάλλευση
και τήν κυριαρχία.**

παραγωγής με τή μορφή του ανταγωνιστικού και μονοπωλιακού καπιταλισμού. Έστώσο όλοι αυτοί οί κοινωνικοί σχηματισμοί ήταν καπιταλιστικοί, γιατί κυρίαρχος τρόπος παραγωγής ήταν ό καπιταλιστικός.

Πράγματι σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό διαπιστώνουμε τήν ύπεροχή ενός ορισμένου τρόπου παραγωγής. Η ύπεροχή ενός ορισμένου τρόπου παραγωγής προκαλεί, στις άλλες μορφές και τρόπους παραγωγής, σύνθετα άποτελέσματα άποσύνθεσης-διατήρησης και άποδίδει στους κοινωνικούς σχηματισμούς τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα τους (φεουδαρχικό, καπιταλιστικό κ.λπ.), με εξαίρεση τις άυστηρά μεταβατικές περιόδους πού χαρακτηρίζονται από μιá ιδιόμορφη ίσορροπία τών διαφόρων μορφών και τρόπων παραγωγής.

Άς ξαναρθούμε τώρα στο ζήτημα τών κοινωνικών τάξεων. Άν συγκρατήσουμε μόνο τó κριτήριο του τρόπου παραγωγής, τότε σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό πιστοποιούμε τήν ύπαρξη δύο τάξεων, πού είναι παρούσες στο σύνολο του πολιτικού, οικονομικού και

ιδεολογικού προσδιορισμού του: Δηλαδή: την έκμεταλλεύτρια και συνάμα, από πολιτική και ιδεολογική άποψη, κυρίαρχη τάξη, από τη μιά, και την τάξη που ύφίσταται την εκμετάλλευση, κυριαρχούμενη πολιτικά και ιδεολογικά, από την άλλη: κύριοι και σκλάβοι (στον δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής), άρχοντες και δουλοπάροικοι (στον φεουδαλικό τρόπο παραγωγής), άστοι και εργάτες (στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής).

Όμως, μιá συγκεκριμένη κοινωνία, ένας κοινωνικός σχηματισμός, περιλαμβάνει περισσότερες από δύο τάξεις, ιδιαίτερα στο βαθμό που περιλαμβάνει περισσότερους τρόπους και μορφές παραγωγής. Και όντως, δεν υπάρχει κανένας κοινωνικός σχηματισμός που να περιλαμβάνει μόνο δύο κοινωνικές τάξεις. Αντίθετα επαληθεύεται πάντοτε ότι οι δύο θεμελιακές τάξεις κάθε κοινωνικού σχηματισμού, όπου και εμφανίζεται ή κύρια αντίφαση, είναι οι τάξεις του κυρίαρχου, στον δοσμένο σχηματισμό, τρόπου παραγωγής: ή άστική τάξη και ή εργατική, αν πρόκειται για άκαπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό.

10.2. Όσοσο, οι κοινωνικοί σχηματισμοί δεν είναι ή άπλή άποκρυστάλλωση και διάταξη στο χώρο τρόπων και μορφών παραγωγής σε καθαρή μορφή, δεν είναι δηλαδή προϊόντα ενός άπλου στοιβάγματος. Οι κοινωνικοί σχηματισμοί, επειδή υπάρχει ή πάλη των τάξεων, είναι ο ουσιαστικός χώρος ύπαρξης και άναπαραγωγής των τρόπων και των μορφών παραγωγής. Ένας τρόπος παραγωγής δεν άναπαράγεται και δεν ύπάρχει καθεαυτός, και γι' αυτό δεν είναι δυνατή οποιαδήποτε περιοδολόγησή του. Μόνο ή πάλη των τάξεων μέσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς άποτελεί την κινητήρια δύναμη της ιστορίας: ή ιστορική προχωρητική διαδικασία έχει ως χώρο ύπαρξης τους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Άπό την προηγούμενη διαπίστωση άπορρέουν σημαντικές συνέπειες για την άνάλυση των κοινωνικών τάξεων: οι κοινωνικές τάξεις δεν μπορεί να εξαχθούν άπαγωγικά από μιá άφηρημένη άνάλυση των μορφών και τρόπων παραγωγής, διότι, αν πάροουμε ύπόψη τη συγκεκριμένη άμοιβαία σύγκρουσή τους, δεν θα τις ξαναβρούμε άναλλοιώτες στον κοινωνικό σχηματισμό.

Άπό τη μιá, ή ύπόσταση των κοινωνικών τάξεων προσβάλλεται άπό την ταξική πάλη που ξετυλίγεται στον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Έδω όφείλεται το φαινόμενο της πόλωσης των άλλων κοινωνικών τάξεων γύρω από τις δύο θεμελιακές τάξεις, π.χ. στις καπιταλιστικές κοινωνίες γύρω άπό την άστική και την εργατική, πράγμα που έχει άποφασιστικές και σύνθετες επιπτώσεις και στις άλλες τάξεις και στις ίδιες τις θεμελιακές τάξεις.

Άπό την άλλη, οι τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού βρίσκονται σε σχέση άλληλεξάρτησης προς άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς, άρα σε σχέση συνεξάρτησης προς τις τάξεις άλλων κοινωνικών σχηματισμών. Τουτό, στην περίπτωση του ίμπεριαλισμού, μäs δίνει την έννοια της ίμπεριαλιστικής άλυσίδας: ο ίμπεριαλισμός, ως διευρυμένη άναπαραγωγή του κα-

πιταλισμού, έχει για χώρο ύπαρξης όχι τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής καθεαυτόν αλλά τους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Δ. Κοινωνικές τάξεις, στρώματα, τμήματα, και κοινωνικές κατηγορίες

11. Η μαρξιστική θεωρία των κοινωνικών τάξεων διακρίνει επίσης τμήματα και στρώματα τάξεων, άνάλογα προς τις διάφορες τάξεις, παρακολουθώντας τις διαφοροποιήσεις στο επίπεδο της οικονομίας και τον, ιδιαίτερα σημαντικό άπ' αυτή την άποψη, ρόλο των πολιτικών και των ιδεολογικών σχέσεων. Διακρίνει επίσης τις κοινωνικές κατηγορίες, που προσδιορίζονται κυρίως άπό τη θέση τους στις ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις. Έδω έντάσσονται και οι περιπτώσεις της κρατικής γραφειοκρατίας, που όρίζεται άπό τη σχέση της με τους κρατικούς μηχανισμούς, και των έπεξεργασμένων, που όρίζονται άπό το ρόλο τους στην έπεξεργασία και τη διάδοση της ιδεολογίας. Οι διαφοροποιήσεις για τις όποιες γίνεται λόγος, και για τις όποιες ή άναφορά στις ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις είναι πάντοτε άπαραίτητη, έχουν μεγάλη σημασία, γιατί τα τμήματα, τα στρώματα και οι κατηγορίες, συχνά και άνάλογα με τη συγκεκριμένη συγκυρία, μπορεί να διαδραματίζουν ένα ρόλο σχετικά αυτόνομης κοινωνικής δύναμης.

Όσοσο ή ύπαρξη τμημάτων, στρωμάτων και κοινωνικών κατηγοριών δεν πρέπει να μäs κάνει να υιοθετήσουμε την άποψη ότι τάχα ύπάρχουν έξωτερικές «κοινωνικές ομάδες», δίπλα ή πάνω άπό τις τάξεις. Τα τμήματα τάξεων είναι πάνω άπ' όλα τμήματα τάξεων: π.χ. ή έμπορική άστική τάξη είναι τμήμα της άστικής τάξης· το ίδιο ή εργατική άριστοκρατία είναι στρώμα της εργατικής τάξης. Οι κοινωνικές κατηγορίες έχουν επίσης μιá ταξική ένταξη, αν και οι φορείς τους κατά κανόνα προέρχονται άπό πολλές κοινωνικές τάξεις.

Έδω έντοπίζεται πολύ καθαρά μιá ουσιαστική διαφορά άνάμεσα στη μαρξιστική θεωρία των κοινωνικών τάξεων και τις διάφορες ιδεολογίες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, κυρίαρχες ώστόσο στη σημερινή κοινωνιολογία. Σύμφωνα λοιπόν με τις ιδεολογίες αυτές, οι κοινωνικές τάξεις —βέβαια όλοι οι σημερινοί κοινωνιολόγοι δέχονται την ύπαρξή τους— δεν είναι παρά μιá άπό τις ταξινομήσεις, μερική και περιφερειακή (που άναφέρεται μόνο στο οικονομικό επίπεδο), μιäs πολυ γενικότερης διαστρωμάτωσης της κοινωνίας. Άπό την πλευρά των πολιτικών και των ιδεολογικών σχέσεων ή ένλόγω διαστρωμάτωση περιλαμβάνει κοινωνικές ομάδες παράλληλες και έξωτερικές ως προς τις τάξεις, δηλαδή ομάδες ύπερκείμενες των κοινωνικών τάξεων. Ό Μάξ Βέμπερ άνοιξε το δρόμο αυτής της κοινωνιολογίας, και σήμερα μπορούμε να σημειώσουμε τα διάφορα ρεύματα της θεωρίας των πολιτικών «έλιτ» που έχουν τεράστια διάδοση.

Ε. "Άρχον συγκρότημα και «λαός»

12. Ἡ συνάρθρωση τοῦ δομικοῦ ταξικοῦ προσδιορισμοῦ καὶ τῆς ταξικῆς τοποθέτησης στὸ πλαίσιο ἐνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, χώρου ὑπαρξῆς, τελικά, τῆς συγκυρίας, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναδείξουμε ἰδιαίτερες ἐννοιες, πού θὰ ὀνόμαζα ἐννοιες στρατηγικῆς καὶ πού, ἀκριβῶς, καλύπτουν φαινόμενα ταξικῆς πώλωσης καὶ συμμαχίας. Στὴν περίπτωση τῶν κυρίαρχων τάξεων προκύπτει ἡ ἐννοια τοῦ «ἄρχοντος συγκροτήματος» πού ὑποδηλώνει μιὰ ἰδιότυπη συμμαχία ἐξουσίας τῶν κυρίαρχων τάξεων καὶ τμημάτων τάξεων. Στὴν περίπτωση τῶν κυριαρχούμενων τάξεων προκύπτει ἡ ἐννοια «λαός» ἡ ὁποία ὑποδηλώνει ἐπίσης μιὰ ἰδιότυπη συμμαχία τῶν τάξεων πού ὑφίστανται τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν κυριαρχία. Οἱ ἐννοιες αὐτὲς δὲν ὑπακούουν στὸ ἴδιο καθεστῶς μὲ τὸ καθεστῶς τῶν ἐννοιῶν πού ἔχουν συζητηθεῖ ὡς τὸ σημεῖο αὐτό. Π.χ. μιὰ τάξη, τμημα τάξης ἢ στρώμα, ἀνάλογα μὲ τὸν δοσμένο

κοινωνικό σχηματισμό, τὸ στάδιο ἢ τὴ φάση ἀνάπτυξῆς του καὶ τὴ συγκυρία, μετέχει ἢ δὲν μετέχει στὸ ἄρχον συγκρότημα, εἶναι ἢ δὲν εἶναι τμημα τοῦ λαοῦ. Παραταῦτα οἱ κοινωνικὲς τάξεις, τὰ στρώματα καὶ τμήματα, ὄντας στοιχεῖα μιᾶς ταξικῆς συμμαχίας, δὲν χάνουν τὸν δομικὸ ταξικὸ προσδιορισμό τους, καὶ δὲν διαλύονται σὲ ἓνα ἀδιαφοροποίητο συνονθύλευμα συμμαχίας-χοάνης. Ἄς πάρουμε τὴν περίπτωση τοῦ λαοῦ: οἱ τάξεις καὶ τὰ τμήματα πού τὸν συγκροτοῦν, διατηροῦν τὸν καθέκαστα δομικὸ ταξικὸ προσδιορισμό τους. Ὅταν π.χ. ἡ ἐθνικὴ ἀστικὴ τάξη συμβαίνει νὰ ἀποτελεῖ τμημα τοῦ λαοῦ, παραμένει πάντα ἀστικὴ τάξη (ἀντιφάσεις στὸ πλαίσιο τοῦ λαοῦ). Οἱ κοινωνικὲς τάξεις καὶ τμήματα, συμμετέχοντας σὲ μιὰ συμμαχία, δὲν διαλύονται λοιπὸν μέσα στὴν ταξικὴ συμμαχία, ὅπως μιὰ ὀρισμένη ἰδεαλιστικὴ χρῆση τοῦ ὄρου «λαϊκὲς μάζες», ἢ ἀκόμη τοῦ ὄρου «τάξη τῶν μισθωτῶν», μπορεῖ νὰ ἀφήσει νὰ ἐννοηθεῖ.

(Συνεχίζεται)

μετάφραση: Δ. Μηλιάκης

ΤΑΚΗΣ ΑΡΓ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ

**Ο ΚΑΤΑΚΑΗΜΕΝΟΣ ΜΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ Η ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ**

H. Marcuse

καλός

**ΕΞΟΥΣΙΑ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ**

Κ. Καβάφης: ή διαμόρφωση τής μεθοδολογίας

(συμβολή στη μελέτη του προβλήματος)

τής Σόνιας Μπ. Ίλινσκαγια

Ένα από τὰ ζητήματα πού πρέπει νὰ φωτιστοῦν κάπως καλύτερα στίς ἔρευνες γιά τόν Καβάφη εἶναι ἡ ἀρχική κίνηση τῆς ἰδιότυπης γραφῆς του. Τὸ ζήτημα ἔχει στενή σχέση μὲ τὴ διαμόρφωση τῆς ρεαλιστικῆς, ὅπως νομίζουμε, μεθοδολογίας τοῦ ποιητῆ. Γιά μεγάλο διάστημα δὲν γνωρίζαμε πολλά πράγματα γιά τὴν πρώτη περίοδο. Τὰ πρωτοδημοσιευμένα ποιήματα, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀποκηρύχθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητῆ, δὲν ὑπάρχουν στίς συλλογές τοῦ 1904 καὶ τοῦ 1910, οὔτε στίς μεταθανάτιες ἐκδόσεις. Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Καβάφη μὲ τὰ ἀνέκδοτα ποιήματα (μεταξύ τους πολλὰ τῆς πρώτης περιόδου) ἔμεινε ὡς τελευταῖα ἀπόρριπτο· μόνο κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '60 ὁ Γ. Σαββίδης ἔλαβε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ μελετήσῃ καὶ νὰ ἐκδώσῃ (1968) τὸν τόμο *Ἀνέκδοτα Ποιήματα, 1882-1923*. Χάρη στὴν ἐκδοση αὐτὴ μποροῦμε μὲ περισσότερη βεβαιότητα τώρα νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τῶν ἀναζητήσεων τοῦ Καβάφη, νὰ δοῦμε τί μιμήθηκε, ποιὲς οἱ πρώτες δικές του ἀνακαλύψεις κ.λπ. Ἡ ἀναστήλωση τῆς μικρῆς ἐκείνης περιόδου θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ δοῦμε σωστότερα τὸν ὄριμο Καβάφη, ἀκριβέστερα τὸ χαρακτήρα τῆς «μοναδικότητάς» του, θὰ μᾶς δώσει τὴν εὐχέρεια νὰ ὑπογραμμίσουμε τὰ στοιχεία ἐκεῖνα πού κάνουν τὸ ἔργο του τόσο βιώσιμο καὶ τὸ λόγο του ἐξαιρετικὰ δραστικό. Ἀντικείμενο λοιπὸν τῆς ἐργασίας αὐτῆς θὰ εἶναι ἡ πρώτη ἐντελῶς φάση —ἀπὸ τὰ πρωτόλεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 ὡς μερικὰ ἀπὸ τὰ γνωστά ποιήματα τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅπου ἔχουμε πιά διαμορφωμένο τὸ κλασικὸ βαβαφικὸ ὑπόδειγμα.

Πολλές ἰδιοτυπίες τοῦ Καβάφη ὀφείλονται στὸ ὅτι ὁ ποιητῆς ἔζησε ἔξω ἀπ' τὴν Ἑλλάδα —στὴν Ἀλεξάνδρεια ὅπου γεννήθηκε, ἔζησε καὶ πέθανε (1863-1933). Ξέρουμε πάλι πὼς ὁ θάνατος τοῦ πατέρα του (1870) εἶχε πολὺ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴν οἰκογενειακὴ

ζωή, καὶ δυὸ χρόνια ἀργότερα ἡ χήρα καὶ τὰ παιδιά ἔφυγαν γιά τὴν Ἀγγλία, ὅπου ἔμεινε ὁ θεῖος τοῦ ποιητῆ. Ὁ Καβάφης ἔμεινε στὴν Ἀγγλία ἑπτὰ χρόνια. Ἡ ἄριστη γνώση τῆς ἀγγλικῆς καὶ ἡ ἰδιαίτερη εὐαισθησία του στὴν ἀγγλικὴ λογοτεχνία ὀφείλονται ἐν πολλοῖς σ' αὐτὰ τὰ ἑπτὰ χρόνια. Μιλώντας γιά τὸν Καβάφη τὸ 1909 στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ κριτικὸς Π. Πετριδης (θεωρεῖται ἀναμφισβήτητο ὅτι τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας εἶχε θεθεῖ ὑπόψη τοῦ Καβάφη) ὑπογράμμισε, μαζί μὲ τίς ἐπιδράσεις τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης («τὸν ἐστόλισε μὲ δυὸ στολίδια ἀγνῶς ἐλληνικά, μὲ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν διαύγεια»), τὴν ἐπίδραση τῶν ποιητικῶν παραδόσεων τῆς χώρας ὅπου πέρασε τὰ παιδικὰ του χρόνια: «τοῦ χάρισε ...τὸ βαθὺ φιλοσοφικὸ αἶσθημα καὶ τὸ μεγεθυντικὸ πρίσμα τῆς μελαγχολίας μὲ τὸ ὅποιον βλέπει τὸ καθετὶ καὶ πρώτ' ἀπ' ὅλα τὴ ζωή...»¹.

Τὰ πρώτα του ποιήματα ὁ Καβάφης τὰ ἔγραψε στὴν ἀγγλική.

Σὲ ἡλικία 15-16 χρονῶν ξαναγυρίζει στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀλλὰ ξαναφεύγει τὸ 1882 μὲ τὴ μητέρα του γιά νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ τρία χρόνια σχεδὸν πού μένει ἐδῶ θὰ παίξουν κρίσιμο ρόλο στίς ἐπαφές του μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ζωῆς καὶ κουλτούρας. Τὸ ἐλληνικὸ λογοτεχνικὸ στερέωμα, ὅπως τὸ βλέπει ὁ Καβάφης ἀπὸ τὴν Πόλη, τὸ ἐξουσιάζει ἡ ἀθηναϊκὴ ρομαντικὴ σχολή. Ἐκείνης οἱ ἐπιδράσεις δεσπάζουν καὶ στίς πρώτες δικές του δοκιμές. Τίς ἐντοπίζουμε στὴν ψυχρὴ ἀρχαιοπρέπεια τοῦ ὕφους, στὴν ἐγκεφαλικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἐρωτικῶν θέματος, γενικὰ στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ τεχνικοῦ πού ἀναχαιτίζει τὸ αὐθόρμητο λυρικὸ παιχνίδι («Πρὸς τὰς Κυρίας» 1884, «Ὅταν, φίλοι μου, ἀγαποῦσα...» 1885, «Τὸ Νιχώρι» 1885).

Ἐπιγονικά, ἂν καὶ πολὺ διαφορετικῆ τῶρα ἢ συναισθηματικῆ κλίμακα, εἶναι καὶ τὰ ποιήματα πού γράφτηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν προηγούμενο κύκλο εἶναι ἐλάχιστη, ἕνας χρόνος· ὥστόσο ἡ ἀνέμελη χαρὰ καὶ ἡ ὠραιοπάθεια ἔχουν τώρα παραμεριστεῖ τελείως ἀπὸ μιὰν ἀπέραντη ἀπογοήτευση. Ἡ βάρκχεια καταφυγὴ στὸ κρασί δηλώνει προσπάθειες «διασώσεως» καὶ «ἀπομακρύνσεως» ἀπὸ «πᾶσαν ψυχρὰν ἐπιρροήν» («φθόνου ἢ κατασχύνης ἢ μίσους ἢ διαβολῶν, δὲν μὲ ἐγγίζει κρῦο»: «Βακχικὸν» 1886), ἡ δόξα καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι «ὄνειρα» καὶ ὁ ποιητὴς εἶναι ἕνας δυστυχισμένος: «Μάταιον εἶν' οἱ λόγοι μου· τῆς λύρας μου οἱ ἦχοι / αὐτοὶ οἱ μουσικότεροι δὲν εἶναι ἀληθεῖς» («Ὁ Ποιητὴς καὶ ἡ Μούσα» 1886).

Ἡ στιγμή τῆς αὐθεντικῆς ἔκφρασης εἶναι μακριὰ ἀκόμη· ὅμως ἡ προσέγγιση, ἀρκετὰ αἰσθητῆ, στὸν πεσιμισμό τοῦ τελευταίου μεγάλου ρομαντικοῦ τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς, τοῦ Δ. Παπαρηγόπουλου (1815-1891), ἀνταποκρίνεται χωρὶς ἄλλο στὸν κόσμο τοῦ Καβάφη, ὅπως διαμορφώνεται ἐκεῖνα τὰ χρόνια, καὶ ζωογονεῖ μοτίβα καὶ θέματα πού θὰ μείνουν γιὰ πάντα στὸ ἔργο τοῦ Καβάφη. Τὸ ψέμα πού ἔχει ποτίσει τὰ πάντα, ἡ ὕβρις τῶν ἰδανικῶν, ἡ προσβολὴ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας θὰ εἶναι στὸ ἐξῆς γιὰ τὸν Καβάφη φαινόμενα ἀντιπροσωπευτικὰ μιᾶς ἀθεράτευτα κακόφωνης ζωῆς. Ἴσως τὸ σημαντικότερο στὰ ποιήματα αὐτὰ τοῦ Καβάφη εἶναι ἡ συναίσθησις τῆς «πλάνης», τῆς «ἀθλίας παρωδίας» πού ἀντιπροσωπεύουν τὰ ἀνέμελα ἐρωτικὰ τραγούδια, ὅταν ἡ γῆ δὲν εἶναι παρὰ «σφαῖρα σκοτεινῆ, ψυχρὰ τε καὶ δολία». Ἐδῶ ἀκούγεται ὁ ἴδιος ὁ Καβάφης, εἶναι μιὰ πρώτη ἀρνησιμὴ τῆς αὐτάρεσκης, αὐτοϊκανοποιουμένης τέχνης.

Τὸ βιβλίον τοῦ Στρατῆ Τσίρκα *Ὁ Καβάφης καὶ ἡ ἐποχὴ του* (1958) μᾶς διαφωτίζει μὲ ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος στοιχεῖα γιὰ τὶς ἱστορικῆς συνθήκες πού —δίπλα στὶς λογοτεχνικῆς ἐπιρροές— ἀνακινουῦν καὶ ἐνισχύουν τὶς πεσιμιστικῆς διαθέσεις τοῦ ποιητῆ. Ἡ Ἀλεξάνδρεια, ὅπου ἐπιστρέφει ἀπὸ τὴν Πόλη, διατηρεῖ ἀκόμη τὰ ἴχνη τοῦ βομβαρδισμοῦ τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου στὰ 1882. Τὸ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα τοῦ Ὁράμπι ἔχει συντριβεῖ, ἡ Αἴγυπτος οὐσιαστικὰ ἔχει ὑποδουλωθεῖ σ' ἕνα ἀγγλικὸ ἀποικιακὸ καθεστῶς. Οἱ ροπὲς τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς ἔχουν κυριαρχήσει καὶ στὴν ἑλληνικὴ παροικία· ἀναμερίζοντας τὴν παλιὰ ἐμπορικὴ ἀριστοκρατία (σ' αὐτὴν ἀνῆκε καὶ ὁ πατέρας τοῦ Καβάφη, καὶ μαζί της ἐξακολουθεῖ νὰ σχετίζεται ἡ οἰκογένεια) ἔρχεται ἐμπρὸς ἡ ἄλλη γενιά, μὲ τοὺς κυνικοὺς ἐπιχειρηματίες, πού εἶναι εὐνοοῦμενοι τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν ὑπηρετοῦν. Ἡ ἀνθηρὴ οἰκονομικὴ τους κατάστασις δημιουργεῖ ἐπίφαση εὐημερίας τῆς παροικίας, ἀλλὰ ὁ Καβάφης ξέρεῖ ὅτι πίσω ἀπ' τὴ βιτρίνα τῶν ἐπιτυχιῶν θριαμβεύει ἕνας πρακτικισμὸς δίχως ἀρχές, μικροαστικὸς ἐκχυδαϊσμός καὶ πνευματικὴ ἀναιμία. Ἡ στροφὴ αὐτὴ στὰ κοινωνικὰ πράγματα ἐνισχύει τὸν πεσιμισμό του, συνάμα ξυπνὰ καὶ τονίζει τὸ κριτικὸ του πνεῦμα.

Παρόμοιες κοινωνικῆς ἐμπειρίες ἀφομοιώνονται συνήθως μέσα ἀπὸ ψυχικοὺς κλονισμοὺς καὶ ρομαντικῆς ἐκρήξεις καὶ διακηρύξεις, καὶ αὐτὰ θ' ἀφήσουν τὰ ἴχνη τους καὶ στὴν ποίησι τοῦ Καβάφη. Ἀλλὰ μὲ τὸν καιρὸ τοὺς τόνους αὐτοὺς θὰ παραμερίζει ὁ σκεπτικισμὸς μὲ ὄλο καὶ πιὸ ἔντονες στωικιστικῆς ἀποχρώσεις.

Σὲ ἄρθρο του τὸ 1891 ὁ Καβάφης θὰ μιλήσει ψυχραῖμα, μὲ ρεαλισμὸ γιὰ ἕνα «πολυάριθμο κόμμα ἀνθρώπων» —«ὄσοι θέτουσι τὸν ἐγωισμόν ὑπεράνω τῆς δικαιοσύνης, καὶ τὸ συμφέρον ὑπεράνω τῆς γενναϊότητος, ἀνήκουν εἰς τὸ κόμμα ἐκεῖνο — οἱ δὲ τοιοῦτοι ἀνθρώποι εἶναι πολλοὶ καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ, ὡς δυστυχῶς εἶναι πολλοὶ πανταχοῦ», ἀλλὰ θὰ προσθέσει ὅτι ὀφείλεται «εὐγνωμοσύνη καὶ τιμὴ» στοὺς ἀντιστεκόμενους «ἐκ μέρους τῶν ἀνεπτυγμένων ἀνθρώπων, ὡς ὁ προσήκων μισθὸς τῶν θαρραλέως τὰ ὀρθὰ λεγόντων» — ἔστω καὶ ἂν ἡ νίκη τοῦ καλοῦ δὲν ἔχει ἐλπίδες («ὅπως καὶ ἂν ἔχει — εἴτε ἐπιτύχει ὁ ἀγών..., εἴτε ἀποτύχει»). Πολὺ ὀρθὰ λέει ὁ Σ. Τσίρκας πῶς ἡ ἔκφρασις «προαγγέλλει κατὰ κάποιον τρόπο τοὺς στίχους πού θ' ἀκουστοῦν ὕστερ' ἀπὸ δέκα χρόνια στὶς *Θερμοπύλες*»². Τὸ ἄρθρο εἶναι ἕνα ἀπ' τὰ τρία πού ἔγραψε ὁ Καβάφης στὸ πλαίσιο τῆς ἐκστρατείας γιὰ τὴν ἐπιστροφή στὴν Ἑλλάδα τῶν «ἐλγινεῖων μαρμαρων», καὶ ὁ ἔπαινος ἀνήκει συγκεκριμένα στὸν Φρειδερίκο Χάρισσον, ἀπὸ τοὺς πρωτοστάτες τῆς κίνησης, ἀλλὰ ἡ σκέψις εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸν Καβάφη. Πέρα ἀπ' αὐτό, ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Καβάφη στὸ πατριωτικὸ αὐτὸ ζήτημα, τὸ αἰσθηματὶς ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας πού συνέχει τὰ ἄρθρα του. Μία ἀκόμη λεπτομέρεια σημαντικὴ γιὰ τὴν στάση του εἶναι ἡ ἐγκατάλειψις τῆς βρετανικῆς ὑπηκοότητος —τὴν εἶχε ἀπὸ τὸν πατέρα του— καὶ ἡ ἐπανάκτησις τῆς ἑλληνικῆς. Αὐτὸ τὸ διάβημα τὸν στεροῦσε ἀπὸ ὀρισμένα προνόμια καὶ θὰ βρεῖ τὶς δυσχέρειες μπροστὰ ὅταν θὰ εἶναι νὰ ὑπηρετήσει στὶς Ἀρδεύσεις.

Εὐλόγο εἶναι μέσα σ' ὅλα αὐτὰ τὸ ζῶηρὸ ἐνδιαφέρον πού δείχνει γιὰ τὰ πνευματικὰ ζητήματα στὴν Ἑλλάδα, ὅπου συντελοῦνται ἀξιοσημείωτα γεγονότα. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὑπάρχει ἐκεῖ μιὰ ὀρισμένη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνοδος πού ὑπόσχεται λύσεις δημοκρατικότερες, πράγμα πού τονώνει τὴν κίνησι καὶ στὰ καλλιτεχνικὰ ζητήματα. Τὸ κίνημα γιὰ τὴν ἀναγέννησι τῆς ἐθνικῆς κουλτούρας γίνεται τολμηρότερο καὶ ρεαλιστικότερο· ἰδιαίτερα σημαντικό εἶναι τὸ κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ (Ψυχάρης) καὶ ἡ στροφὴ στὴ λαϊκὴ ποιητικὴ δημιουργία (Πολίτης).

Ἡ ἴδια ἡ στροφὴ στὴ λαϊκὴ γλώσσα ἔφερε στὴ λογοτεχνία τὴ θέρη τοῦ ζωντανοῦ λόγου, τὸ χρῶμα τῆς λαϊκῆς ὄρασις καὶ αἰσθησις. Τὴν προωθοῦσαν τὴν κίνησι αὐτὴ οἱ νέοι προσανατολισμοὶ τῆς κοινωνικῆς συνείδησις γύρω ἀπ' τὶς ρεαλιστικῆς ἐθνικῆς προοπτικῆς. Ὁ στόχος ἔπρεπε λοιπὸν νὰ εἶναι ἡ ποιητικὴ ἀφομοίωσις τῆς πραγματικῆς, τῆς τρέχουσας νεοελληνικῆς ζωῆς καί, παρόλο πού —τοὺς πρώτους καιροὺς— τὸ στρώμα τοῦτο δὲν εἶναι ἀκόμη βαθύ, ὥστόσο ἡ ἀπόσπασις ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἀθηναϊκὴ σχολὴ καὶ τὸ ρομαντισμὸ τῆς ἀφήνει τὴν ἐντύπωσι πῶς ἀνοίχτηκε ἤδη ἄβυσσος.

Θὰ δοῦμε πιὸ κάτω τί προσπάθειες κάνει καὶ ὁ Καβάφης γιὰ νὰ σταθεῖ μέσα στὸ ἐθνικὸ ποιητικὸ ρεῦμα. Ὅμως ἐδῶ πρέπει ἀμέσως νὰ ὑπογραμμιστεῖ τὸ ἐξῆς: ἡ δικὴ του κοινωνικὴ πείρα, τελείως διάφορη ἀπὸ ἐκεῖνη πού βάρυνε στὴ σκέψι καὶ στὴ συνείδησι τῶν ἑλλαδικῶν ποιητῶν, οἱ ἐμπειρίες οἱ δικῆς του βρίσκονταν σὲ ζῶηρὸτερη ἀνταπόκρισι μὲ τὴν προχωρημένη Εὐρώπη, μὲ τὴν ἀγγλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία, ἐνῶ τὸ σύστημα τῶν ἐκφραστικῶν μέσων, πού εἶναι σὲ χρῆσι στὴν Ἑλλάδα, δὲν ἦταν τὸ πιὸ κατάλληλο γιὰ τὶς καινούριες μορφές, ἀντίστοιχες στὰ

ὄσα συγκινοῦσαν τὸν Καβάφη. Ἐδῶ ἔχει μεγάλη σημασία μιὰ μεταγενέστερη σκέψη τοῦ ἴδιου τοῦ Καβάφη ὅπως μᾶς τὴν παρέδωσε ὁ Τ. Μαλάνος:

«Ὁ Καβάφης ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Μωρεάς, μὲ τὸ νὰ προτιμήσει τελικὰ μιὰν ἤδη πλασμένη γλώσσα ὅπως τὰ γαλλικά, βρισκόταν ὡς τεχνίτης τοῦ ποιητικοῦ λόγου σὲ πολὺ πιὸ εὐκόλη θέση ἀπὸ τὸν Ἕλληνα συνάδελφό του τῆς ἴδιας ἐποχῆς, πού εἶχε, τουναντίον, νὰ πάλεψει μὲ χίλια δυὸ ἐμπόδια γιὰ νὰ δημιουργήσει ἐκφραστικὸ ὄργανο. Κι ἐπίσης ὑποστήριξε ὅτι, ἐὰν ὁ Μωρεάς ἔγραφε τὸ ἔργο του ἑλληνικά, ἡ θέση του, σὲ μιὰ καινούρια λογοτεχνία σὰν τὴ δική μας, θὰ ἦταν πολὺ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ ἐκείνη πού ἐξασφάλισε στὰ γαλλικά γράμματα.

»— Στὸ ἴδιο δίλημμα βρέθηκα κι ἐγὼ κάποτε —μὴ εἶπε μιὰ μέρα— νὰ γράψω τὴ γλώσσα μας ἢ νὰ διαλέξω μιὰν ἄλλη;»³

Ὁ Καβάφης γνώριζε θαυμάσια τὴν ἀγγλικὴ (στὴ γλώσσα αὐτὴ κρατοῦσε τὶς αὐστηρὰ προσωπικὲς σημειώσεις του, ἢ σχολίαζε τὰ ἐγγλέζικα βιβλία πού διάβαζε), ἤξερε ἐπίσης καλὰ τὰ γαλλικά, ὥστε τὸ παράδειγμα τοῦ Μωρεάς τοῦ ἔδειχνε μιὰ λύση προσίτη, ἀλλὰ τὴν ἀπέκρουσε. Μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε χρονικὰ αὐτὴ τὴν περίοδο τῶν ἀμφιβολιῶν καὶ τῶν «δίλημμάτων»: εἶναι τὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 ὡς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπόμενης.

Ἐπὶ πέντε χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ «Βαχχικό» καὶ τὸ «Ὁ Ποιητὴς καὶ ἡ Μούσα» δὲν δημοσιεύει τίποτα. Ἡ σιγή σημαίνει ἐντατικὴ ἐργασία. Εἶναι πολὺ πειστικὸ τὸ σχόλιο πού κάνει ὁ Σ. Τσίρκας ὅτι μετὰ τὸ 1886 καὶ τοῦ 1891 ὁ Καβάφης «ἀνήκει πλήρως στὰ βιβλία».⁴ Τὰ οἰκογενειακὰ πρὸς τὸ παρὸν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἀφοσιωθεῖ ἀπερίσπαστα στὴ σπουδῆ, καὶ ἀναζητᾷ ἐπίμονα τὸ ἄστρο του. Οἱ ἀναζητήσεις του ἀγκαλιάζουν ἕνα εὐρύτατο πεδίο, ἀπ' τὰ πιὸ παλιά, τὴν ἀρχαιότητα, ὡς τὰ σημερινά. «Ἐργάζομαι, γράφω, σκέφτομαι, μελετῶ» — ἔτσι διατύπωνε τὸ δικό του πρόγραμμα στὸ ἡμερολόγιό του τὸ 1892 ὁ νεαρὸς Μπριούσοφ, ἐτοιμαζόμενος γιὰ τὸ ρόλο του ὡς ἀρχηγοῦ τοῦ ρωσικοῦ συμβολισμοῦ. Αὐτὰ τὰ ἴδια περίπου χρόνια, μὲ τὴν ἴδια αὐτοπεποίθηση, ἐπιμονὴ καὶ ψυχραιμὴ σκέψη, ἀκολουθώντας τὸ ἴδιο πρόγραμμα, συγκεντρώνει τὰ ὄπλα γιὰ τὸ δικό του οἰκοδόμημα ὁ Καβάφης.

Οἱ Γάλλοι παρνασιακοὶ καὶ οἱ συμβολιστὲς — ἄλλοτε μὲ τὴν ἀντίστοιχη χρονικὴ ἀκολουθία, ἄλλοτε καὶ δίχως αὐτήν— ἀσκοῦν καθοριστικὲς ἐπιδράσεις κατὰ τὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ '90 στὴ διαμόρφωση τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων πολλῶν εὐρωπαϊκῶν λογοτεχνιῶν. Λίγο ὡς πολὺ κοινοὶ ἱστορικοὶ καὶ κοινωνικοὶ ὄροι: ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν σχέσεων σὲ πιὸ προχωρημένες καὶ ἀντιφατικὲς μορφές, ἀνάπτυξη πού ἐρμηνεύεται σὰν ἐκφυλιστικὴ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο μέσα στὴν ἱστορία, ὁ οὐρμπανισμὸς στὸν τομέα τῆς κουλτούρας πού συνεχῶς διασπᾷ τὴν ἀκεραιότητα τῆς ποιητικῆς αἰσθησης, ἐξασφαλίζουν χτυπητὲς ἀντιστοιχίες μέσα στὸ κοινὸ πλαίσιο τῆς κοινωνικο-ψυχολογικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐρμηνείας τῶν προσυμβολιστικῶν καὶ συμβολιστικῶν μοντέλων. Στὴν Ἑλλάδα ὅμως, ὅπου ἡ ἀστικὴ τάξη βρισκόταν ἀκόμη σὲ μιὰ φάση συσώρευσης, καὶ οἱ δραστηριότητές της προξενοῦσαν ὄχι φόβους, ἀλλὰ ἐλπίδες γιὰ τὴ λύση πολλῶν ζωτικῶν προβλημάτων (μεταξὺ τούτων καὶ στόχοι ἐθνικο-απελευθερωτικοῦ χαρακτήρα), ἡ ἀφορμώ-

ση τῶν καινοτομιῶν τῆς γαλλικῆς ποίησης ἔγινε κατεξοχὴν θέμα ἀνανέωσης τοῦ στίχου. Δουλεύοντας τὴ ζωντανὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ τους, οἱ Ἕλληνες ποιητὲς εἶναι προσηλωμένοι στὴν τέχνη τῆς εἴμας, στὴν ἀφομοίωση καινούριων μέτρων καὶ στιχοσυγρικῶν εἰδῶν, μὲ ἰδιαίτερη προτίμηση στὸ σονέτο.

Ὁ Καβάφης στὴν Ἀλεξάνδρεια δέχεται ὀξύτερα καὶ οὐσιαστικότερα τὴ δυτικοευρωπαϊκὴ ποιητικὴ πείρα. Ἡ εὐαισθησία του ἀντίκρισε στὰ φαινόμενα κρίσης, πού καθόριζαν σὲ πολλὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ συνείδηση στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, τὸν φέρνει μ' ἕναν ὀργανικὸ τρόπο σιμὰ στὴν ἀλληγορία τῶν συμβολιστῶν· μ' ἐκείνην προσπάθει νὰ ἐκφράσει τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὸν κόσμον, γιὰ τὴ βαρύτερη διάσταση καὶ τὴν πνευματικὴ του ὑπόσταση. Τὰ ποιήματα πού ἔγραψε ὁ Καβάφης μετὰ ἀπὸ τὴν πενταετία εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὶς ὀδυνηρὲς του ἀναζητήσεις, τὶς ταλαντεύσεις του ἀπὸ μιὰ σὲ ἄλλη ἄκρη, ἀπὸ τὴ μίμηση στὴν ἀνακάλυψη, καὶ αὐτὸ συνεχίζεται ὅλη τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα.

Στὸν χρονολογικὸ πίνακα πού βρέθηκε στὸ ἀρχειο του,⁵ ἀντίκρισε τὴ χρονολογία «Αὐγούστος 1891», σημειώνεται «μετάφρασις τὶς ἀπὸ τὸν Baudelaire». Τὰ Ἀνέκδοτα πού δημοσίευσε πάλι ὁ Σαββίδης ἔδωσαν στὸν ἀναγνώστη τὴ δυνατότητα νὰ διαβάσει τὴν ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ σονέτου «Correspondances» πού ὁ Καβάφης συμπεριέλαβε στὸ ποίημά του «Ἄλληλουχία κατὰ τὸν Βωδελαιρον». Συμμεριζόμενος καὶ αὐτὸς τὸ θαυμασμὸ γιὰ τὴ στιχοσυγρικὴ τέχνη τοῦ Μπωντλαίρ, τὴν τέχνη νὰ ἀναπλάθει τὸν κόσμον μὲ τοὺς ἤχους του καὶ τὰ χρώματά του πού συλλαβαίνει «ἀπορούσα» ἢ ψυχὴ, ὁ Καβάφης προχωρεῖ πιὸ πέρα, δέχεται τὴν ἀντιπαράθεση τοῦ ἄχαρου ἀντικειμενικοῦ κόσμου, ὅπου οἱ ἄνθρωποι «ψηλαφῶσι δρόμον χαλεπόν», καὶ τοῦ κόσμου τῶν ὄνείρων καὶ τῶν ἀναμνήσεων πού μπορεῖ νὰ τοὺς φωτίσει γιὰ λίγο μὲ τὸ δικό του φῶς. Στὸ πνεῦμα τῆς συμβολιστικῆς παράδοσης γίνεται καὶ ἡ ἐκτίμηση τῶν δυνατοτήτων τῆς ποίησης: «Τῶν ποιητῶν τὸ βλέμμα εἶν' ὀξύτερον», ὁ ποιητὴς μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνας ὁδηγὸς γιὰ τὸν ἀναγνώστη μεταφέροντάς τον ἀπὸ τὸ ὄρατὸ στὸ ἀόρατο. Δὲν εἶναι ἴσως συμπτωματικὸ πὼς ἡ φράση: *Μὴ μόνον ὄσα βλέπομεν πιστεύομεν*, στὴν τελικὴ διατύπωση θὰ ἠχῆσει ἄλλωθς (ὁ ποιητὴς δὲν θεωρεῖ ἀπαραιτήτῃ νὰ ἀπευθύνει τὴ σκέψη αὐτὴ καὶ στὸν ἑαυτό του): *Μὴ μόνον ὄσα βλέπετε πιστεύετε*.

Τὸ 1891 ἐπίσης (15 τοῦ Ὀκτώβρη) δημοσιεύει τὸ ποίημα «Κτίσται». Ἐδῶ, ἀπ' ὄσα ξέρομε, ἀνιχνεύεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Καβάφη ἡ *ἐποπτικὴ δυναμικὴ τῆς ἀλληγορίας*, πόσο προσφέρεται ἡ μέθοδος γιὰ νὰ φωτιστοῦν σύγχρονα φαινόμενα, ἀκριβῶς αὐτὸ πού θὰ βάλει τὴ σφραγίδα του στὴν ὠριμὴ γραφὴ του. Ἀπὸ τὸν ἱμπρεσιονιστικὸν συμβολισμὸ τῆς Ἀλληλουχίας δοκιμάζει νὰ περάσει στὸ σύμβολο-μῦθος, πού καθορίζει τὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ προτύπου, ὅμως ἡ δομικὴ ὀργάνωση τοῦ ἱστορικοῦ ὅρατος δὲν ἀποκτᾷ ἀκόμη ἀρχαῖο προσωπεῖο. Μὲ θέρημι μιλά ὁ Καβάφης γιὰ τὴν «οἰκοδομὴ» καὶ τὴν ὀνομάζει Πρόοδο: ὁ κάθε πολίτης φέρνει τὸ λίθο του· ἀν ἔρθει κακοκαιρία οἱ «ἀγαθοὶ ἐργάται» ὑπερασπίζονται μὲ αὐταπάρηση τὸ ἔργο τους· τοὺς ἐγκαρδιώνει ἡ σκέψη πὼς μὲ τὶς στερήσεις καὶ τοὺς πόνους χτίζουν γιὰ τὴ μέλλουσα γενιὰ «εὐτυχίαν / ἄδολον, καὶ μακρὸν ζωὴν καὶ πλοῦτον, καὶ σοφίαν / χωρὶς ἰδρώτα ποταπὸν ἢ

δούλην εργασίαν». Ἄλλά τὸ τελευταῖο τρίστιχο εἶναι πεσιμιστικότατο: αὐτὴ ἡ «μυθώδης» γενιὰ δὲν εἶναι νὰ ζήσει ποτέ, ἡ οἰκοδομὴ θὰ πέσει, καὶ πάλι ἡ φρουδὰ προσπάθεια θὰ ἀρχίσει ἀπ' τὴν ἀρχή...

Λίγα χρόνια ἀργότερα, διαβάζοντας καὶ σχολιάζοντας τὶς *Ἐκλεκτὲς σελίδες* τοῦ Ράσκιν, ὁ Καβάφης θὰ ἀφήσει μερικὲς σημειώσεις του πού δείχνουν πὼς δὲν συμεριζόταν τὴν ἀρνητικὴ στάση τοῦ Ράσκιν ἀπέναντι στὴν τεχνικὴ πρόοδο. Εἶναι ἀναμφισβήτητος ἕνας τόνος αισιοδοξίας στὰ ὅσα λέει γιὰ τὶς τεχνικὲς κατακτήσεις πού μετριάζονταν τὶς ἀποστάσεις καὶ φέρνονταν κοντὰ τοὺς ἀνθρώπους· ἡ αισιοδοξία αὐτὴ ἐνισχύει τὴ σκέψη ὅτι μὲ τὴν *Πρόοδο* στὸ ποίημα «Κτίσται» ἐννοεῖ τὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη πού τὴν ἔβλεπε ὁμως μὲ μεγάλο σκεπτικισμό. Τὸ σκεπτικισμό του τὸν κράτησε ὡς τὸ τέλος. Ἄν κάτι ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναπτύσσεται καὶ νὰ ἀλλάζει δὲν εἶναι κυρίως ἡ γενικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ὅσο ὁ τρόπος πού βλέπει τὴ μοῖρα, τὸ ρόλο, τὶς νόρμες τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας.

Ἡ ἀντιπαράθεση ἰδανικοῦ καὶ πραγματικότητας, ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς μελαγχολίας, ἡ τονικὴ ἔξαρση στὸ ποίημα «Κτίσται» δείχνουν πὼς ἦταν κοντὰ ἀκόμη στὸν Καβάφην ἡ ρομαντικὴ παράδοση. Στὸ πνεῦμα τῆς ρομαντικῆς δυνάδας (δύο κόσμοι ἀκρῶς ἀντίθετοι) δίνεται ἡ λύση καὶ στὸ ἄλλο ποίημα «Λόγος καὶ Σιγὴ» (1892). Ἡ ἀραβικὴ παροιμία *Εἶναι χρυσὸς ἡ σιωπὴ καὶ ἀργυρὸς ὁ λόγος* ἔχει τοποθετηθεῖ μπροστὰ στὸ ποίημα καὶ προκαλεῖ σφοδρὸ μονόλογο στραμμένον ἐναντίον ἐκείνων πού προτιμοῦν τὴ «χρυσὴ σιγὴ» καὶ παραιτοῦνται ἀπὸ τὸ Λόγο. Τὸ ποίημα οἰκοδομεῖται πᾶνω στὴ διαλογικὴ γραμμὴ πού ἀκολουθοῦν οἱ σκέψεις τοῦ ποιητῆ. Ἡ σιωπὴ εἶναι «βαρεία νόσος», παραχώρηση στὴν ἀμάθεια, «τὴ σκιὰ» καὶ τὴ νύχτα, τυφλὴ καὶ βουβὴ ὑποταγὴ στὴ μοῖρα. Ὁ Λόγος εἶναι ἡ «ἡμέρα», εἶναι «ἀλήθεια, ζωὴ, ἀθανασία», «θεοπρεπὲς δώρομα περιέχον τὰ πάντα — ἐνθουσιασμὸν, λύπην, χαράν, ἀγάπην», εἶναι τὸ μόνο ἀνθρώπινο στὴ «ζωώδη» φύση μας.

Ἔτσι στοὺς ὀρίζοντες τῆς ἀπαισιόδοξης ἀντίληψής του γιὰ τὴν ἱστορία («Κτίσται») μὲ πολὺ σαφὴ τρόπο ὑποστηρίζεται ἡ ἀνάγκη μιᾶς δραστηρίας ἀνθρώπινης στάσης (οἱ δύο αὐτὲς γραμμὲς κινοῦνται γιὰ τὴν ὥρα παράλληλα, ἀργότερα θὰ ἐνοποιηθοῦν ἀποτελώντας ἐνιαία σύλληψη, καὶ θὰ προβάλλουν ἀξεχώριστα στὸ στίχο τοῦ Καβάφην). Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ πίστη του στὴ δύναμη τοῦ Λόγου· μ' αὐτὴν συνδέεται καὶ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ὑψιστὴ ἔννοια τοῦ ποιητικοῦ λειτουργήματος. «Σκέψου καὶ ψάλλε», «Εὐψύχει!» — στρέφεται στὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ ἢ μέσα φωνὴ του («Ἄοιδός 1892»). «Σκέψου», «εὐψύχει» — αὐτὲς τὶς δύο θεμελιακὲς ἀρχές, τὸ διανοητικὸ καὶ τὸ στωικὸ, θὰ ἀναπτύξει μὲ συνέπεια... «Ψάλλε» — τὴ ρομαντικὴ ἰδέα γιὰ τὸν ποιητὴ-ἰοιδὸ σὲ λίγο θὰ τὴν παραμερίσει.

Τὸ ἔτος 1892 ἔφερε σημαντικὲς ἀλλαγές στὴ ζωὴ τοῦ Καβάφην. Εἶχε πεθάνει τὸν προηγούμενο χρόνο ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός του Πέτρος, ἀνώτερος ὑπάλληλος στὸ Ὑγειονομικὸ Συμβούλιο, καὶ ἔπρεπε τώρα ὁ ποιητὴς νὰ βρεῖ βιοποριστικὴ ἀπασχόληση. Ἡ ὑπηρεσία του στίς Ἀρδεύσεις δὲν ἀνταποκρινόταν στὴν κοινωνικὴ θέση τῶν Καβάφιδων, ἀλλὰ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν εἶχε ἐξασφαλίσει ἀνεση χρόνου γιὰ νὰ δοθεῖ στὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία. «Τὸ ἐπάγγελμά μου εἶναι ποιητῆς» ἔλεγε σ' ἕναν γνωστὸ του. Ἡ συναίσθηση

αὐτὴ, ὅτι δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ ἀφοσιωθεῖ στὴν ποίηση, δοκιμάζοντας ἔτσι κάποιες θυσίες βέβαια, ἡ συναίσθηση ὅτι εἶχε διαπραξίσει ἕνα σφάλμα πού ὁ ἴδιος τὸ θεωροῦσε προδοσίαν τοῦ προορισμοῦ του ὡς ποιητῆ, θὰ θρέψει καὶ αὐτὴ τὴν ποίηση τοῦ Καβάφην. Ὁ Γ. Σαββίδης ἐρευνώντας τὸ ἀρχεῖο του θὰ βρεῖ σημειώσεις ὅπου οἱ σκέψεις αὐτὲς ἔχουν ἐκφραστεῖ μὲ σαφήνεια καὶ κατηγορηματικότητα.⁷

Οἱ μελαγχολικοὶ τόνοι παίρνουν ζωηρότερα χρώματα. Ἡ ἀνία, ἡ ψυχικὴ ὀδύνη καὶ κατάθλιψη, ἄλλοτε ἐκδηλώνονται μὲ ρομαντικὲς ἀντιπαράθεσεις στὴν ἀντισημειωμένη ἀνοιξιὰτικὴ φύση («Καλὸς καὶ Κακὸς Καιρὸς» 1893) καὶ ἄλλοτε ἀναβλύζουν σὲ σιγανὸ καὶ βαθτὸ τόνο μὲ εἰκόνες συμβολικὰ φορτισμένες («Κερία» 1893, 1899) κ.λπ. Τὰ συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενα μοτίβα τῶν γηρατιῶν καὶ τοῦ θανάτου δίνουν τὴν αἴσθησιν τοῦ ἐφήμερου, πού ἀπέχει κιόλας τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι τέλειο. Στὰ 1892-1893, πού μάλλον ἦταν γιὰ τὸν ποιητὴ τὰ πιὸ δύσκολα χρόνια στὴν κρίση τὴν ψυχολογικὴ πού περνοῦσε, τὸ θέμα τοῦ θανάτου βλέπουμε νὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ κάποιες παρήγορες σκέψεις γιὰ τὴ μεταθανάτια ζωὴ πού μὲ τὴν «οὐρανία» λέξη τῆς θὰ ὀλοκληρώσει «τῆς ζωῆς τὴν ἀτελή, τὴν ἄλλως ἄνον φράσιν» («Τὸ Μετέπειτα» 1892). Στὸ ποίημα «Οἱ Τέσσαρες Τοῖχοι τῆς Κάμαράς μου» (1893) ἡ ματαιότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς συνειδητοποιεῖται μῆσα ἀπὸ μιὰ σύγκριση μὲ τοὺς τοίχους πού «δὲν ὀμοιάζουν τοὺς ἀνθρώπους», δὲν εἶναι ὅπως ἐκεῖνοι ἰδιοτελεῖς, καὶ ζοῦν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ μικρὴ ἀνθρώπινη ὑπαρξή.

Τὸ 1893 χρονολογεῖται ἐπίσης καὶ τὸ ποίημα «Κερία» (ἡ πρώτη μορφή δημοσιεύθηκε τὸ 1899). Ἀργότερα θὰ γίνῃ πασίγνωστο τὸ ποίημα αὐτό, καὶ γιὰ πολλὰς ἀπ' τὶς μέλλουσες γενιὲς στὴν Ἑλλάδα τὸ ἐφήμερο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς θὰ φέρνει στὸ νοῦ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σύμβολο τοῦ Καβάφην. Τὸ ποιητικὸ σύμβολο στὸ ποίημα τοῦτο σὰ ν' ἀποχτᾷ ὑλικὴ ὑπόσταση, ἀντίθετα πρὸς τὴ δομικὴ γραμμὴ τοῦ συμβολισμοῦ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ἐπίπεδο σὲ φαινόμενα ψυχικά. Συνάμα ὁμως οἱ ἐπιθετικοὶ προσδιορισμοὶ πού ὑπογραμμίζουν τὴν ὑλικὴ φύση καὶ τονίζουν τὴν αἴσθησιν τοῦ χρώματος καὶ τῆς ζεστασιάς, συνήχονται μ' ἄλλο τὸ ψυχικὸ κλίμα μεταδίδοντας τὴν ψυχικὴ κίνηση τοῦ ποιητῆ ἀξιοθαύμαστα ὑλοποιημένη· ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἀντικειμενικὸ καὶ πιὸ συγκερατῆμένο τόνο τῆς ἀρχῆς καὶ στὸ συνεχῶς ἀξενόμενο ὑποκειμενικὸ αἶσθημα πού κορυφώνεται στὸ τέλος καὶ ὑπογραμμίζεται μὲ τὶς συγκινησιακὲς ἐπαναλήψεις («Δὲν θέλω νὰ τὰ βλέπω...» — «Δὲν θέλω νὰ γυρίσω...» — «μὲ λυπεῖ ἡ μορφή των, καὶ μὲ λυπεῖ τὸ πρῶτο φῶς των νὰ θυμοῦμαι...»), ἰδιαίτερα μάλιστα μὲ τὰ πικρὰ ἐπιφωνήματα στοὺς δύο τελευταίους στίχους («τί γρήγορα πού ἡ σκοτεινὴ γραμμὴ μακραίνει, τί γρήγορα πού τὰ σβηστὰ κερὶα πληθαίνουν»), ἡ ἀντίθεση αὐτὴ δίνει στὸ ποίημα ἀνεπανάληπτο χρῶμα ψυχικῆς ἀποκάλυψης.

Τὶς ἴδιες φωνές θ' ἀκούσουμε καὶ σὲ μερικὰ ἄλλα ποιήματά του τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλλα ὁ λυρικός χαρακτήρας τῆς ποιητικῆς στάσης, στραμμένης στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο, ἀπορροφημένης ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ μοῖρα. Ἐδῶ ἡ ἐπίδραση τῆς ποιητικῆς τῶν συμβολιστῶν εἶναι πιὸ ἐμφανής. Ἐπίγραμμα σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτά («Στὸ Σπίτι τῆς Ψυχῆς» 1894) βάζει τοὺς στίχους τοῦ

Rodenbach από τον οποίο δανείζεται και τον τίτλο για ένα άλλο ποίημά του: «La Jeunesse Blanche» (1895). Στο πρώτο ή νοσταλγική έλξη του ιδανικού εμφανίζεται με τη μορφή των διωγμένων από το Σπίτι της ψυχής Ἀρετών (αυτές, σύμφωνα με το πνεύμα της ρομαντικής dualίας, τις αντιπαραθέτει στα Πάθη που εξουσιάζουν το Σπίτι), στο δεύτερο αντιπροσωπεύεται από τις αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας, ελεγειακά τονισμένες.

Τούτα τα ποιήματα τα άφησε αδημοσίευτα (πρωτοδημοσιεύτηκε το 1968 στα Ἀνέκδοτα...), αλλά το 1894 δημοσίευσε το ποίημα «Φωναι Γλυκείαι», όπου η αντίστοιχη νοσταλγική κίνηση στο ιδανικό είναι το ίδιο σαφές και το ίδιο μελαγχολικά και όνειρικά τονισμένη. Ὡς «πρώτη ποίηση...», «ὡς μουσική, τὴν νύκτα, μακρινή» ἀντηχοῦν οἱ ἀγαπημένες φωνές τῶν νεκρῶν που ἔρχονται στὸν ὕπνο, αὐτὲς σὰ νὰ θερμαίνουν τὴ «μνήμη μας τὴν τόσο ἀσθενή», ἀλλὰ τὸ φωτεινὸ αὐτὸ στοιχείο ἀνήκει στὸ παρελθόν, κι ἡ πλημμύρα τῶν ἐπιθέτων ἔχει σκοπὸ νὰ μᾶς μεταδώσει ὅλες τὶς ἀποχρώσεις τῆς θλιμμένης διάθεσης τοῦ ποιητῆ.

Δίπλα στὰ ποιήματα αὐτά, ὅπου ἡ πικρὴ ἀνικανοποίηση σὰ νὰ μὴν τελεῖ σὲ καμία σχέση μὲ τὰ συγκεκριμένα τῆς ζωῆς (εἶναι στεναγμοὶ καὶ θρηνοὶ γιὰ τὸ ιδανικό), γράφει καὶ ἄλλα, ὅπου τὸ θέμα τῆς ἀτομικῆς μοίρας τίθεται συναρτημένο μὲ συγκρούσεις ἐξωτερικές, τρέχουσες, καὶ παίρνει ἔτσι αἰτιολόγηση κοινωνική. Στὸ ποίημα «Ὅποιος Ἀπέτυχε» (1894) οἱ ἀνταγωνιστικὲς σχέσεις ἀτόμου καὶ συνόλου ἐμφανίζονται σὰν ἀποτέλεσμα οἰκονομικῆς κατάρρευσης τοῦ λυρικοῦ ὑποκειμένου πὸν ἐξώκειλε ἀπ' τὴ σειρά του κι εἶναι τώρα καταδικασμένο σὲ στέρησης καὶ ταπεινώσεις. Ὁ ἀσυνήθης, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν Καβάφης ἐκείνων τῶν χρόνων, ἐξπρεσιονισμὸς (ἡ ἀντίδραση τῆς πληγωμένης ἀξιοπρέπειας δίνεται μὲ ἐκρηξίσεις ἀναφωνήσεων) δείχνει πόσο ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς τὰ ζεῖ αὐτά, κι ἔχουμε ἀσφαλῶς ἐδῶ ἀντίπαλους ἀπὸ προσωπικούς πόνους, ἀπὸ οἰκεία δεινά.

Τότε κιόλας, σὲ ἀπόσταση ἐνὸς μόνο μηνῆ, γράφει τὸ ποίημα «Τὸ Πιόνι». Ἄν στὸ προηγούμενο ἡ τραγωδία ἐρμηνεύεται σὰν μιὰ περίπτωση σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀτομική, ἐδῶ τώρα στὴν ἀλληγορία τοῦ γιομάτου ἀνταπάρηση μικροῦ πιονιοῦ ἐνσαρκώνεται ἡ μοῖρα ἀνθρώπων κι ἀνθρώπων, αὐτῶν πὸν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὰ στεγανά τῶν κρατούντων καὶ βολοδέρνον μὲς στὶς ἀφάνταστες δυσκολίες τους, εἶναι μόνιμα ἀντικείμενο μᾶς συμπεριφορᾶς ἐπιθετικῆς καὶ καταπιεστικῆς, καὶ θυσιάζονται γιὰ συμφέροντα πὸν δὲν εἶναι δικὰ τους.

Τὸν ἐπόμενο μήνα, Αὐγούστος 1894, χρονολογείται ἡ «Πόλις» (ἀρχικὴ ὀνομασία «Στὴν ἴδια Πόλι»). Τὸ ἴδιο θέμα —τὸ Ἄτομο καὶ τὸ Περιβάλλον— φωτίζεται ἐδῶ μ' ἄλλο τρόπο, τονίζεται ἀκριβῶς ἡ προσωπικὴ εὐθύνη. Ἡ Πόλις τοῦ Καβάφης θὰ μείνει στὴν ἐλληνικὴ ποίηση σὰν σύμβολο τῶν δοσμένων ὅρων ζωῆς πὸν δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ξεφεύγει κανεὶς ἀπὸ τὶς εὐθύνες γιὰ τὴ στάση πὸν παίρνει, καὶ δὲν συγχωρεῖ τὶς μὴ ἄξιες λύσεις. Εἶναι ἡ πρώτη σοβαρὴ πείρα ἀπ' τὶς ἀναζητήσεις γιὰ μιὰ συνθετικότερη λύση.

Παρακολουθώντας πῶς πέρα τούτῃ τὴ γραμμὴ ἀναζητήσεων, πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε ἕναν ἄλλο κύκλο ποιημάτων, τὰ «Τεῖχη» (1896-1897), «Πρόσθεσις» (1897) καὶ «Τὰ Παράθυρα» (1897, 1903). Τὸ

πρόβλημα συνδέεται ἐδῶ μὲ τοὺς ὄρους καὶ τὶς δυνατότητες τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀτόμου. Σχολιάζοντας ἀργότερα τὰ «Τεῖχη» ὁ φίλος τοῦ ποιητῆ Π. Πετρίδης μιᾶ γιὰ τὶς αἰτίες πὸν ἀπομονώνουν τὸ λυρικό ὑποκείμενο: «μὲ τὸ νὰ μὴ θέλει νὰ σκύβει σιωπηλὰ ἐμπρὸς σὲ κάθε πρόληψη τῆς ἐποχῆς του, νὰ μὴ θέλει νὰ συμμορφοῦται μὲ τὸ σοφὸ *guarda e passa* ἐμπρὸς σὲ κάθε κοινωνικὴ σαλίλα, μὲ τὸ νὰ ἔχει διαφορετικὰ ἰδανικά ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του...»⁸

Ἄν στὰ «Τεῖχη» τὸ θέμα εἶναι ἡ τραγωδία τῆς μόνωσης, ἡ τραγωδία τοῦ ἀνθρώπου πὸν δὲν μπορεῖ νὰ ἐπέμβει ἐνεργὰ στὴ ζωὴ («Τὸ ὠραῖο αὐτὸ ποίημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ ποιητῆς χύνει τὴν ἀπαισιοδοξίαν καὶ μελαγχολία καὶ τὴν πικρίαν γιὰ μερικὲς κοινωνικὲς σκληρότητες...» λέει ὁ Π. Πετρίδης, καὶ ἐμεῖς ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ εὐρύνουμε τὴν ἐρμηνεία τοῦ ποιήματος, ἔστω καὶ ἂν δεχτοῦμε ὡς πολὺ προσωπικὸ τὸ συγκεκριμένο δημιουργικὸ κίνητρο), ἔπειτα ἀπὸ μερικὸς μῆνες στὸ ποίημα «Πρόσθεσις» ὁ ποιητῆς στρέφεται μὲ δεξυτέτα ἐναντίον ἐκείνων πὸν εἶναι αἰτιοὶ τῆς τραγωδίας. Ὁ ἥρωάς του ἀντλεῖ κουράγιο, χαρὰ πὸν τοῦ ἀρκεῖ, ἀπὸ τὴ συναίσθηση πὸς ὁ ἴδιος δὲν συμμετέχει στὴν κοινωνικὴ τάξη πὸν ἀποστρέφεται, «δὲν ἀριθμῆθηκε». Τὸ ποίημα εἶναι κατηγορητήριο καὶ πρόκληση (ὅπως παρατηρήθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Περίδη καὶ τὸ ἀναφέρει ὁ Γ. Παπουτσάκης, «εἶναι μιὰ ἀπ' τὶς δυὸ περιπτώσεις πὸν ὁ Καβάφης μεταχειρίζεται τὴ λέξη *μισῶ* στὴν ποίησή του»), στραμμένη ἐναντίον ἐκείνων πὸν «ἔκτισαν» τὰ μεγάλα κι ὑψηλὰ τεῖχη. Δὲν δημοσιεύτηκε ὅσο ζούσε ὁ Καβάφης· διατηρήθηκε στὰ χαρτιά του (καὶ στὸ φάκελο τοῦ Π. Ἀναστασιάδη) καὶ μποροῦμε νὰ τὸ ἔχουμε σὰν ἄμεση μαρτυρία τῆς ἀντιπάθειας τοῦ ποιητῆ στὴν κρατούσα τάξη πραγμάτων.

Τὸ ὄριο αὐτῶν τῶν διαθέσεων τὸ ἔχουμε χαραγμένο στὰ «Παράθυρα». Ἐδῶ τὸ πρόσωπο τοῦ ποιήματος εἶναι ἐρμητικὰ ἀπομονωμένο μέσα σὲ σκοτεινὲς κάμαρες πὸν δὲν τὶς βλέπει τὸ φῶς τοῦ ἡλίου. Ἡ ἐπίμονη προσπάθεια νὰ βρεθοῦν τὰ παράθυρα δὲν εὐδοκίμει εἴτε γιὰτὶ δὲν ὑπάρχουν παράθυρα, εἴτε γιὰτὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ βρεῖ κανεὶς. Καὶ τέλος παραιτεῖται ἀπὸ τὴν προσπάθεια καὶ παρηγορεῖται μὲ τὴ σκέψη πὸς τὸ φῶς ἴσως θὰ τοῦ προξενούσε «μιὰ νέα τυραννία»: «ποιὸς ξέρει τί καινούρια πράγματα θὰ δεῖξει». Σχολιάζοντας τὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος στὰ ἀγγλικά, ὁ Καβάφης θὰ ἐπιμένει ὁ τελευταῖος αὐτὸς στίχος «νὰ μεταφραστεῖ πιστῶς», «χωρὶς κανένα ἐπιθετικὸν χαρακτηρίζον τὰ πράγματα. Ἡ ἔλλειψις ἐπιθέτου ἐντείνει τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως. Εἶναι ὑψηλὸς βαθμὸς "pessimisme" τὸ νὰ ἐκλαμβάνονται τὰ πράγματα ὡς φοβερὰ μόνον καὶ μόνον διότι εἶναι καινούρια».¹⁰

Ἔτσι φαίνεται νὰ κλείνει ὁ κύκλος τῶν ἀναζητήσεων. Ἡ παραίτηση ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πράξη (ἀναγκαστικὴ, ὅσο καὶ ἠθελημένη) μόλο πὸν στάθηκε ὀδυνηρὴ, ὡστόσο δικαιώνεται ἐρμηνευόμενη σὰν ἀπόκρουση τῆς κοινωνικῆς τάξης, τοῦ κατεστημένου, ἐπίβουλου, ἠθικὰ χαμηλοῦ κι ἀντιπνευματικοῦ, ἐπίσης καὶ μὲ τὴν πεσιμιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὶς προοπτικὲς τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Ἄλλὰ ὁ κοινωνικὸς σκεπτικισμὸς δὲν θὰ φέρει τὸν Καβάφη σὲ μιὰ συμφιλίωση. Δὲν θὰ ἔχει ἡ κριτικὴ του, γιὰ διάφορους λόγους, πολιτικὴ ἐπικαιρότητα, ἀλλὰ θὰ εἶναι καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἴδια τὴ στάση τοῦ ποιητῆ.

Πέρα απ' αυτό ο προσανατολισμός προσβλέπει επίσης σε μια ενεργό πρόσληψη εκ μέρους του αναγνώστη, όπως το υπαινίσσεται αυτό ο ίδιος ο Καβάφης σ' ένα σημειώμα του, δημοσιευμένο από τον Γ. Σαββίδη σε άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο: *«Ο δραστικός λόγος του Καβάφη: «Γνωρίζω πού είμαι δειλός και δεν μπορώ να πράξω. Γι' αυτό, λέγω μόνον. Άλλα δεν νομίζω πού τα λόγια μου είναι περιττά. Θα πράξει άλλος. Άλλα τα πολλά μου τα λόγια —έμου του δειλού— θα τον εύκολύνουν την ενέργειαν. Καθαρίζουν το έδαφος»*.¹¹

Η αποχή πάντως από τη δραστήρια κοινωνική στάση θα αφήσει στην ψυχή του Καβάφη ένα άκοιμητο αίσθημα άνικανοποίησης. Το 1899 θα μιλήσει γι' αυτό το πράγμα στο ποίημα «Che fece... il gran rifiuto» («Σε μερικούς ανθρώπους ξεχεται μια μέρα / πού πρέπει το μεγάλο Ναι ή το μεγάλο Όχι / να πουνε...»). Αυτός πού λέει το Όχι έχει πειστεί πώς το συμπέρασμα του είναι σωστό. Άν αύριο ξερθεί πάλι εμπρός στο δίλημμα θα κάνει την ίδια εκλογή. Κι όμως αυτό το Όχι, σωστό και δικαιωμένο, όπως πιστεύει, τον καταβάλλει σ' όλη τη ζωή του...

Τα ποιήματα πού είδαμε πιό πάνω μās ενδιαφέρουν εδώ μόνο στο βαθμό πού είναι ένδεικτικά για τη διαμόρφωση και την άποσαφήνιση της κοσμοαντίληψης του ποιητή, πού θα έχει καθοριστική αξία στο ώριμο έργο του. Είναι ποιήματα-θέσεις, ιδιόμορφες λυρικές θέσεις ενός προγράμματος ζωής, και άποκαλύπτουν βέβαια πολύ ούσιαστικές και τυπικές πλευρές της μοίρας κι άλλων ανθρώπων. Για τουτό το τελευταίο είναι τόσο χαρακτηριστικό το γραμμένο από τον Ξενόπουλο στα 1903 ότι βλέπει στα «Τείχη» ένσαρκωμένη και τη δική του αιχμαλωσία.¹² Άξιοσημείωτη και η αντίδραση του ίδιου του Καβάφη στο σχόλιο του Ξενόπουλου, ή ίκανοποίησή του από την αναγνώριση αυτή μιας γενικότερης σημασίας πού είχε τη μήνυμά του: «Ίδού· ταίριαξε ένας βίος. Του Ξεν. Ώστε είναι άληθινό σέ μιά περίπτωση τουλάχιστο».¹³

Μέ το κατά πόσο στο έργο του Καβάφη ένισχύεται το κοινωνικό θέμα και ή τάση προς το γενικό και το τυπικό πρέπει, νομίζουμε, να συνδέεται αντίστοιχα ή βαθμιαία άπομάκρυνση του ποιητή από το κλίμα των ρομαντικών και των συμβολιστών. Η κίνηση προς τη ρεαλιστική συνόψιση δίχως άλλο άνταποκρινόταν στο χαρακτήρα του ποιητικού ταλέντου του Καβάφη, και το ότι στο πλαίσιο αυτής της κίνησης (την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα) ο ποιητής στρέφεται όχι σπάνια στη ρομαντική παράδοση (στα όσα αναφέραμε ήδη ως προσθέσουμε και το ποίημα «Φωνή απ' τη θάλασσα» 1893, 1898) έκανε τον Σεφέρη να διατυπώσει την άπορία «πώς ένας από τους λιγότερο ρηματικούς ποιητές πού υπάρχουν άργοπόρησε τόσο πολύ κοντά στην πολυλογία των ρομαντικών και των λογιολογικών»¹⁴. Ο Γ. Σεφέρης έχει λόγους να συνδέει τις ρομαντικές ύποτροπές με την προσπάθεια του Καβάφη να μην ξεκόψει από την έλλαδική ποίηση. Ίσως μπορούμε να προσθέσουμε πώς βαθύτερα τα ρομαντικά άναρριπίσματα του Καβάφη άναβλύζουν απ' την άσβηστη δίψα του ιδανικού, απ' την άνάγκη να την έκφράσει αυτή του τη δίψα με λυρική άμεσότητα.

Τα κοινωνικά πράγματα στην Ελλάδα έδιναν άκόμη την εύχθεια να σταθεί κι ή ποίηση καταφανικά στη ρομαντική ιδέα δεμένη με τις έλπίδες για την έθνική άναγέννηση. Τον ίδιο τον Καβάφη ή κοινωνική του

πειρα τον έχει στερήσει από τέτοια κοινωνικά στηρίγματα. Ώστόσο το ήθικό και πολιτικό ιδεώδες δεν τον εγκαταλείπει στη δημιουργική του προσπάθεια, άλλα βαθμιαία θα χάνει τη ρομαντική του αίγλη και θα παίρνει στωικιστικές άποχρώσεις. Σε πολλά ποιήματα, όπου δεν έχουμε άμεση βεβαίωση του ιδανικού, πρέπει να το άντιληφθούμε σαν κοιτήριο για τις εκτιμήσεις και κίνητρο για την καταδίκη του κακού. Για την ίδια την έλληνική ποίηση το φαινόμενο αυτό ήταν άσύνηθες, και θα γίνει άντιληπτό όχι μεμιάς. Στον Καβάφη αυτή ή κρυπτογράφηση σε βάθος θα λάβει μεγάλη άνάπτυξη ένισχύοντας τον άντικειμενικό και άμερόληπτο τόνο, και μάλιστα δημιουργώντας μια έπίφραση άδιαφορίας για την «άθλιαν άνθρωπότητα πού ναι το παίγνιο της μοίρας». Αυτό το ποίημα του («Τα Άλογα του Άχιλλέως» 1896, 1897) είναι πολύ τυπικό για ό,τι σημειώνουμε εδώ —τη βαθιά σωματιστική του έγνοια πρέπει να την άνακαλύψουμε, κάτω από την έπιφάνεια μιας όλύμπιας άδιαφορίας, στο θυμαστό σύμβολο των άλόγων πού παρά την άθανασία τους συμμετέχουν στη μοίρα των θνητών, κλαίνε γι' αυτούς και τα βάσανά τους. Δεν ώθει άραγε ή εικόνα αυτή σε μια προσέγγιση της σκέψης του Καβάφη για το δρόμο πού διαλέγει κι ο ποιητής;

Σημειώσαμε πώς ο Καβάφης παρακολουθούσε με έξαιρετικό ένδιαφέρον την κοινωνική και φιλολογική ζωή στην Ελλάδα. Άσφαλώς με την έπίδραση του δημοτισμού κάμπτεται ή προσήλωσή του στην καθαρεύουσα. Η γλώσσα του διαμορφώνεται σ' ένα ιδιότυπο κράμα, όπου τα στοιχεία της δημοτικής υπερέχουν, προσδίνοντας στον ποιητικό λόγο χαρακτήρα ρεαλιστικής σαφήνειας και άλήθεια ζωής. Σύνάμα λέξεις και έκφραστικοί τρόποι απ' την καθαρεύουσα δίνουν στη γλώσσα του ένα ιδιαίτερο χρώμα διανοητικότητας, ύπογραμμίζουν την άφοριστικότητα του λόγου και άριστουργηματικά τονίζουν τον ιστορικό και μυθολογικό καμβά των ώριμων ποιημάτων του.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας για την τελειοποίηση της ποιητικής τεχνικής, πολύ έντατικώς στην έλληνική ποίηση στα τέλη του αιώνα, δίνει κι ο Καβάφης μεγάλη προσοχή στη ρίμα και στη στροφική κουλτούρα. Άναζητώντας καινούρια έκφραστικά μέσα χρησιμοποιεί στις όμοιοκαταληξίες του διάφορα μέρη του λόγου, πλαταίνει τη συλλαβική κλίμακα της ρίμας, χρησιμοποιεί συχνά άπορροφητική όμοιοκαταληξία, όπου δηλαδή ή ρίμα του ενός στίχου άποτελεί γραμματικό μέρος του άλλου στιχοφυγικού σκέλους κ.λπ. Πλάι όμως στις δοκιμές πού προσβλέπουν σ' έναν ραφινρισμένο στίχο, έχουμε άλλα ποιήματά του όπου ο Καβάφης παραιτείται από τη ρίμα (αυτή ή τάση τελικά θα υπερισχύσει). Η ρυθμική όργάνωση του ποιήματος γίνεται όλοένα πιό ελεύθερη, ή δομή της φράσης, λακωνικότερη και διανγέστερη, όρίζεται από τη φυσική άνάπτυξη του ρηματικού τόνου, από την πορεία πού παίρνουν οι συλλογισμοί του ποιητή. Μια συγκριτική εξέταση των λίγων εκείνων ποιημάτων του Καβάφη πού διατηρήθηκαν και στην άρχική μορφή και στη μεταγενέστερη έπεξεργασμένη παραλλαγή (λογουχάρη «Φωνά Γλυκειά» 1894 - «Φωνές» 1904) θα μās δώσει πειστικά παραδείγματα για το θέμα.

Η μειωμένη σημασία του μελωδικού στοιχείου ως πρωταρχικού συστατικού του ποιητικού λόγου συνοδεύεται στον Καβάφη από την εγκατάλειψη των έξωτερικών γνωρισμάτων της ποιητικής τεχνικής των

συμβολιστών, που δεν ανταποκρινόταν πια στην αναπτυσσόμενη προσήλωση του ποιητή στη σαφήνεια της σκέψης και στην ακριβολογία. Η θέση του συμβολισμού για τη διείσδυση στο ύπερυλικό, και τα πολύ συναφή μ' αυτήν ακαθόριστα, θαμπά περιγράμματα, παραμερίζεται καθαρότατα στον Καβάφη, που τον κερδίζει ή ρεαλιστική ανάπλαση φαινομένων κοινωνικά τυπικών. Οικεία και αναγκαία μένει μόνο η ιδέα του συμβόλου ως βασικού κλειδιού στο εκφραστικό του σύστημα, μέσου αποτελεσματικού για την καλλιτεχνική συνύφηση και την αποκάλυψη του ουσιαστικού. Έτσι εμφανίζονται οι *ἀρχαίες μάσκες*, τα ποιήματα όπου η περιγραφή των «ἀρχαίων ἡμερῶν» φωτίζει μέσα ἀπ' τὸ πρίσμα τῆς αἰωνιότητος ὅ,τι ἀπὸ τὸ σῆμα ἔλκει τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ.

Οἱ πρώτες προσπάθειες νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ ἱστορικὸς καμβὰς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1890. Τόσο σ' αὐτές, ὅσο καὶ σὲ μεταγενέστερα ποιήματά του δὲν ἀνεβαίνει ἀκόμη ὁ Καβάφης σὲ μιὰ ἀνώτερη ἀντίληψη τοῦ συμβόλου καὶ σχεδὸν δὲν βγαίνει ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν συνηθισμένων στὴν ἑλληνικὴ ποίηση τῆς ἐποχῆς ποιητικῶν εἰκόνων μιᾶς λυρικῆς ὑδατογραφίας («Οἱ Μιμίამβοι τοῦ Ἡρώδα» 1892, «Ἐμπορὸς Ἀλεξανδρεὺς» 1893, «Πριάμου Νυκτοπορία» 1893, «Θεατὴς Δυσσαρεστημένος» 1893, κ.λπ.). Ἔχουμε κυρίως ἄσκηση στὴν ἀκριβὴ καὶ εὐστοχὴ παρατήρηση, στὴ γραμμικὴ ἀναπαράσταση καὶ στὴν ἐπικὴ ὑφὴ τοῦ λυρικοῦ λόγου, στὴ δεξιότητά τῆς ποιητικῆς ἀφηγηματικῆς μινιατούρας... Πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '90 ἀπὸ τοὺς μικροὺς αὐτοὺς πίνακες ποὺ εἶναι κοντὰ στὴν παρασσιακὴ παράδοση καὶ ζωντανεῦν κάποια περιστατικά, μὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἀπόφαση περνᾶ σὲ κρίσιμα προβλήματα τῆς ζωῆς. Θὰ τὴν ἐπιβεβαιώσουμε τὴ σκέψη αὐτὴ ἀναφερόμενοι στὴ λαμπρὴ σύγκριση ποὺ ἔχει κάνει ὁ Γ. Σεφέρης τοῦ «Οἱ Ταραντίνοι Διασκεδάζουν» (1897-98) καὶ τοῦ «Περιμένοντας τοὺς Βαρβάρους» (1898, 1904). Ἡ δημοσίευση τοῦ χρονολογικοῦ πίνακα σύνθεσης ποιημάτων τοῦ Καβάφη τεκμηριώνει καὶ μὲ χρονολογικοὺς προσδιορισμοὺς (τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1898 ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ *Οἱ Ταραντίνοι* χρονολογεῖται καὶ ἡ πρώτη μορφή τῶν *Βαρβάρων*) τὴν ἐσωτερικὴν σχέση —ἐξέλιξη σὲ βάθος— τῶν δυὸ αὐτῶν ποιημάτων, τὴν ὁποία μὲ θαναταστὴ ὀξυδέρκεια εἶχε συλλάβει ὁ Σεφέρης μιλώντας γιὰ «κάποια οἰκογενειακὴ συγγένεια», καὶ εἴκοσι χρόνια περὶπου πρὶν δημοσιευθεῖ ὁ πίνακας εἶχε ὑποθέσει πὼς ἡ ιδέα καὶ ἡ πρώτη γραφὴ τῶν *Βαρβάρων* ἴσως «νὰ εἶναι παλαιότερα ἀπὸ τὸ 1904».

...Στὸν Σεφέρη ἀνήκει πάλι ἡ παρομοίωση τοῦ Καβάφη μὲ τὸν μυθικὸ Πρωτέα, πολὺ ἐποικοδομητικὴ γιὰ νὰ δοῦμε ἓνα ἀπὸ τὰ ἔξοχα μέσα μὲ τὰ ὁποία πραγματώνεται ἡ ποιητικὴ σύλληψη στὸν Καβάφη — τὸ σπάνιο δῶρο νὰ ζεῖ ἄμεσα τὴν ἀτμόσφαιρα τῶν μακρινῶν ἐποχῶν. Ἡ ἀρετὴ αὐτὴ ποὺ τὴν τρέφει ἡ ἐκπληκτικὴ πολυμάθεια τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ κλίση του στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἔχει ἐπανειλημμένα διαπιστωθεῖ ἀπὸ παλαιότερα. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι ἔγινε τὸ ἴδιο εὐκόλα ἀντίληπτό καὶ δεχτό τὸ κυριότερο, ὅτι δηλαδὴ ἀναστηλώνοντας προσεχτικὰ καὶ ἀξιόπιστα εἰκόνες τοῦ παρελθόντος ὁ Καβάφης δημιουργεῖ ὡς ἓνας πολὺ σημερινὸς καλλιτέχνης ποὺ κλίνει ὁλοένα σαφέστερα στὸ ρεαλισμὸ...

Ὁ Σ. Τσίρκας στὸ βιβλίον του *Ὁ Καβάφης καὶ ἡ*

ἐποχὴ του παρουσιάζει τὶς σημειώσεις τοῦ Καβάφη ἀπὸ ἀφορμὴ τὴν κριτικὴν στὸ ἔργο τοῦ Hardy *Jude the Obscure* (1896). Τὰ σχόλια ποὺ κάνει ἐκεῖ ὁ Καβάφης μᾶς ὠθοῦν πάλι στὴ σκέψη ὅτι πρὸς τὸ δεῦτερον μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ '90 ἡ κλίση σὲ μιὰ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση τῆς πραγματικότητος ἔχει γίνῃ ποιητικὸ πρόγραμμα. Ἀντιλέγοντας στὸν κριτικὸν τοῦ Χάρντνυ, ὁ Καβάφης γράφει: «Τὰ βιβλία δὲν πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ἔχουν ἓνα σκοπὸ μπροστὰ τοὺς. Τόσο ἀνίδεος εἶναι ὁ κριτικὸς ἀπὸ καλλιτεχνικὴ φιλοσοφία ὥστε νὰ μὴν ξέρει οὔτε αὐτό; Ὡστόσο ὅταν λέγω κανένα σκοπὸ, ἐννοῶ κανένα ἄμεσο σκοπὸ. Ἡ λιπὴ παρατήρηση τῆς ζωῆς, ἀποθησαυρισμένη μέσα σ' ἓνα μεγάλο ἔργο ἴσως νὰ φαίνεται ἀχρηστὴ γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, ἀλλὰ εἶναι βέβαιο πὼς μὲ τὸν καιρὸ θὰ φέρει καρπούς. Κάτι βγαίνει στὸ τέλος. Σὲ μερικὰ χρόνια ἢ σὲ πάρα πολλὰ χρόνια».

Ἄλλὰ μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ ἡ ἴδια ἡ προσοχὴ ποὺ τοῦ ἔχει προκαλέσει τὸ μυθιστόρημα τοῦ Χάρντνυ (ὁ *Jude* ἀνήκει σὲ σειρὰ μυθιστορημάτων τοῦ Χάρντνυ, ποὺ φέρει τὴν ἐνδεικτικὴν γιὰ τὸ ρεαλισμὸ τοῦ Ἄγγλου συγγραφέα ὀνομασία: *Ἱστορίαι περὶ χαρακτήρων καὶ περιβάλλοντος*), ὅπως καὶ ἡ συγκεκριμένη πλευρὰ ποὺ ξεχωρίζει στὶς σημειώσεις του ὁ Καβάφης, τὸ κοινωνικὸ θέμα μέσα στὸν *Jude*. Καὶ μᾶς ἐνισχύουν καὶ αὐτὰ νὰ διαπιστώσουμε πὼς τὸ νέο βῆμα ποὺ κάνει ὁ Καβάφης στὴ δημιουργικὴ του πορεία συνοδεύεται ἀπὸ νέες προτιμήσεις μέσα στὴ λογοτεχνία. Σημαντικὸ εἶναι πάλι καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν Ἀνατὸλ Φράνς· βρίσκει καὶ ἐκεῖ μερικὲς οἰκείες πλευρές, πρὶν ἀπ' ὅλα μιὰν ἀνάλογη στάση στὸ χειρισμὸ τῶν συμβατικῶν μορφῶν. Ὅπως ὅποτε τὰ βήματα τοῦ Καβάφη στὸ ρεαλισμὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι σὲ συνάφεια μὲ ἄλλα παρόμοια φαινόμενα στὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία, ποὺ θὰ γίνονιν πιὸ διαφανὴ στὸ ἄμεσο μέλλον. Ὁ Ἕλληνας ποιητὴς ἀνταποκρίνεται σ' ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια αἰτήματα τῆς ρεαλιστικῆς τέχνης τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, δημιουργώντας τὰ πρωτότυπα ποιητικὰ του ὑποδείγματα ποὺ τὰ χαρακτηρίζει ἀκριβῶς ἡ ἐπιδίωξη νὰ ἐμβαθύνει στὸ ἱστορικὸ νόημα τῆς δοσμένης κοινωνικῆς τάξης. Καὶ σήμερα, καθὼς ἔχουμε ὑπόψη πὼς κινήθηκε τὶς ἐπόμενες δεκαετίες στὴν Εὐρώπῃ τὸ δημιουργικὸ αὐτὸ ρεῦμα, δικαιολογεῖται νὰ ποῦμε πὼς ὁ ἰδιόμορφος Ἕλληνας ποιητὴς στάθηκε πρόδρομος καὶ πρωταγωνιστὴς.

(Ἀνέκδοτη μελέτη.

Μετάφραση ἀπὸ τὰ ρωσικά: Μ.Α.)

1. Στρατῆς Τσίρκας, *Ὁ Καβάφης καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Κέδρος, Ἀθήνα 1971, σελ. 131-132.
2. Στρατῆς Τσίρκας, *Ὁ πολιτικὸς Καβάφης*, Κέδρος, Ἀθήνα 1971, σελ. 133.
3. Τίμος Μαλάνος, *Ὁ Καβάφης*, Δίφρος, Ἀθήνα 1957, σελ. 249-250.
4. Στρατῆς Τσίρκας, *Ὁ Καβάφης καὶ ἡ ἐποχὴ του*, ὁπ. παρ., σελ. 180.
5. Ἀνέκδοτος χρονολογικὸς πίνακας σύνθεσης ποιημάτων 1891-1925, ἔκδοση καὶ σημειώσεις Γ. Π. Σαββίδη: *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, Δεκ. 1963, ἀρ. τεύχ. 108, σελ. 569.
6. Σ. Τσίρκας, ὁπ. παρ., σελ. 221.
7. Γ. Π. Σαββίδης, *Οἱ βαβαφικὲς ἐκδόσεις*, Ἀθήνα 1966, σελ. 180-181.
8. Σ. Τσίρκας, ὁπ. παρ., σελ. 262.
9. Καβάφης, *Πεζά*, Φέξης, Ἀθήνα 1963, σελ. 239. Παρουσίαση, σχόλια Γ. Α. Παπουτσάκης.
10. Στὸ ἴδιο, σελ. 237.
11. Γ. Π. Σαββίδης, *Πάνω Νερά*, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1973, σελ. 50-51.
12. Βλ. *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 872, 1 Νοεμβρίου 1963, σελ. 1448.
13. Σ. Τσίρκας, ὁπ. παρ., σελ. 260.
14. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμεις*, Ἀθήνα 1962, σελ. 300.

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνα

ΣΤΑΛΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΑΛΙΝΟΠΟΙΗΣΗ

Τὸ ἀκόλουθο κείμενο,
πρόλογος τοῦ Λουὶ Ἀλιουσέρ
σιὸ βιβλίο τοῦ
Dominique Lecourt,
*Lyssenko, Histoire réelle
d'une «science
prolétarienne»*,
Maspero, Παρίσι 1976,
δὲν ἀποτελεῖ πραγματεία
ποῦ θέλει νὰ ἀνασκευάσει
τις περὶ βιολογίας
ἀπόψεις τοῦ Λυσένκο,
ἀλλὰ κριτικὴ
τῶν ὄρων ποῦ ἐπέτρεψαν
τὴν ἀνθησι τοῦ
Λυσενκισμοῦ
καὶ γενικότερα
τοῦ σιαλινισμοῦ.
Ὁ Πολίτης,
μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ
κειμένου τοῦ Λ.Α.
καὶ τὴν κριτικὴ
σιὸ βιβλίο τοῦ
Ζάν Ἑλλενσιάν,
*Ἱστορία τοῦ
σιταλινικοῦ φαινομένου*,
προσηλαθεῖ νὰ συμβάλει
οὐ μιά κριτικὴ
θεώρησι τῆς ἱστορίας
τοῦ σσιαλιστικοῦ κινήματος.

Ἱστορία τελειωμένη ἱστορία χωρὶς τελειωμό

τοῦ Louis Althusser

μετάφρασι: Ἀγγελος Ἑλεφάντης

Δὲν θὰ παρουσιάζω αὐτὸ τὸ βιβλίο. Ἄς κριθεῖ ἀφοῦ διαβασθεῖ. Καὶ ἂν κάποιος, ὅπως εἶναι φυσικό, ἔχει ἀντιρρήσεις, ἄς τὸ πει κι ἄς γράψει κάτι καλύτερο.

Ἀποτελεῖ σιὸ ἐξῆς παιχνιδάκι νὰ διακηρύσσεται σὲ κάθε περίπτωση πὼς ὁ Λυσένκο¹ ἦταν ἀπατεώνας καὶ πὼς χρωστάει τὴν τύχη του σιὴν ἀυθαίρεσι τοῦ Στάλιν. Ἀντίθετα, ὅμως, εἶναι διάβημα τολμηρὸ καὶ δύσκολο τὸ νὰ καταπιασθεῖ κανεὶς, ὡς μαρξιστῆς, μὲ τὴν ἱστορία τοῦ λυσενκισμοῦ.

Τὸ βιβλίο αὐτὸ καὶ τὸ ἀντικείμενό του μοῦ δίνει ἀπλῶς τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπενθυμίσω μερικὰ πράγματα ποῦ καὶ ὀφθαλμοφανῆ καὶ ἀλησιμόνητα εἶναι.

Γιατὶ ἡ μεγάλη καὶ ταραχώδης περιπέτεια τοῦ λυσενκισμοῦ, ποῦ καλύπτει περὶπου μιὰ πενηκονταετία σοβιετικῆς ἱστορίας, ποῦ κινήτοπιησε διαδοχικὰ τις δυνάμεις τοῦ ἀγροτικοῦ μηχανισμοῦ, τῆς ἐπίσημης φιλοσοφίας, καὶ τέλος, μὲ τὴν ἀποθέωσι τοῦ 1948, τις δυνάμεις ὀλόκληρου τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καὶ ὅλων τῶν κομμουνιστῶν τοῦ κόσμου — ἡ μεγάλη αὐτὴ σκανδαλώδης καὶ δραματικὴ ἱστορία μιᾶς θεωρητικῆς ἀπάτης, ποῦ γιὰ δεκαετίες ὀλόκληρες γεννοῦσε συγκρούσεις, ἀλληλοσπαραγμοὺς, τραγωδίες καὶ θύματα: ἡ ἱστορία αὐτὴ, ἀπλούστατα, δὲν ἔχει γραφθεῖ. Κοιμᾶται σιὴ σιγὴ τῶν θεόκλειστων σοβιετικῶν ἀρχείων, ἐνῶ ὁ θεωρητικός καὶ πολιτικός της ἐνταφιασμός εἶναι γεγονὸς τετελεσμένο. Δυναστεύει, βέβαια, ἀκόμη τὴ μνήμη ὅσων ἐπέζησαν ἀπὸ τὴν καταπίεσι καὶ τὸν ἐκβιασμό· κανένας Σοβιετικός, φιλόσοφος ἢ ἐπιστήμονας, δὲν ὑψώσε ἢ δὲν μπόρεσε νὰ ὑψώσει τὸ ἀνάστημά του γιὰ νὰ ἀναλύσει μὲ μαρξιστικὲς ἐννοιες αὐτὴ τὴν ἱστορία, καὶ νὰ ρίξει λίγο φῶς σιὰ σκοτάδια τῆς. Καὶ σιὴ σιγὴ αὐτὴ τῶν Σοβιετικῶν ἀποκρίνεται μιὰ ἄλλη σιγὴ: τῶν κομμουνιστῶν ποῦ ἔζησαν ἔξω ἀπὸ τὴν ΕΣΣΔ τὸν ἴδιο καταναγκασμό, τὴν ἴδια ἱστορία, καὶ σιωποῦν.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶ

Πρόκειται για ένα ανήκουστο παράδοξο. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για την τρομερή πραγματικότητα που βαφτίστηκε με το γελοίο όνομα «προσωπολατρία», το ίδιο για την Τρίτη Διεθνή,⁴ καθώς και για πολλά άλλα επεισόδια του εργατικού κινήματος. Τα κομμουνιστικά κόμματα, πού, πρώτη φορά στην ιστορία του κόσμου, ο Μάρξ τὰ ὅπλισε με επιστημονικά μέσα για να κατανοούν την ιστορία, πράγμα που κατορθώνουν περίπου όταν πρόκειται για την ιστορία τῶν ἄλλων ἢ για παροχημένες εποχές, εμφανίζονται *ἀνίκανα νὰ γράψουν με μαρξιστικό τρόπο τὴ δική τους ιστορία* — κυρίως όταν τούς ξεφεύγει ἀπὸ τὰ χέρια.

Γιὰ νὰ ξεμπλέξουμε, δὲν ἀρκεί βέβαια ἡ εὐκολὴ ἐπιχειρηματολογία πού διατείνεται ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ἀδιαφανής, ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ ὀξυδερκέστερη θέληση μπορεῖ νὰ ὑποκύψει στὶς ἀντικειμενικὲς συνθήκες καὶ νὰ χάσει τὸν ἔλεγχο, ὅτι τὸ παρελθόν, ἡ παράδοση, οἱ συνήθειες (πού τόσο φοβόταν ὁ Λένιν) μποροῦν νὰ συντρίβουν τὸ παρὸν κάτω ἀπὸ τὸ βῆρος τους. Γιατὶ οἱ συνθήκες ἐπιδέχονται καὶ αὐτὲς ἀνάλυση (καὶ ἂν, γιὰ νὰ τὶς καταλάβουμε, χρειάζεται νὰ ἐφεύρουμε νέα ἐννοιολογικὰ ἐργαλεῖα, ποιὸς τὸ ἀπαγορεύει;). Τέλος, ἂν ὑποθέσουμε πὼς οἱ κομμουνιστὲς παραμελοῦν αὐτὴ τὴν ἀνάλυση, οἱ συνέπειες τῆς πῶς ζοφερῆς ἱστορίας εἶναι πάντοτε ἀρκετὰ ὁρατὲς ὥστε, τελικὰ, νὰ ἀναγνωρίσουν κάποτε, ἔστω σιωπηρά, *μὲ τὸ γεγονὸς τῆς ἐπανόρθωσης (μῖα λεπτομέρεια ἢ τῆς πολιτικῆς γραμμῆς) τὸ γεγονὸς τῆς πλάνης τους.*

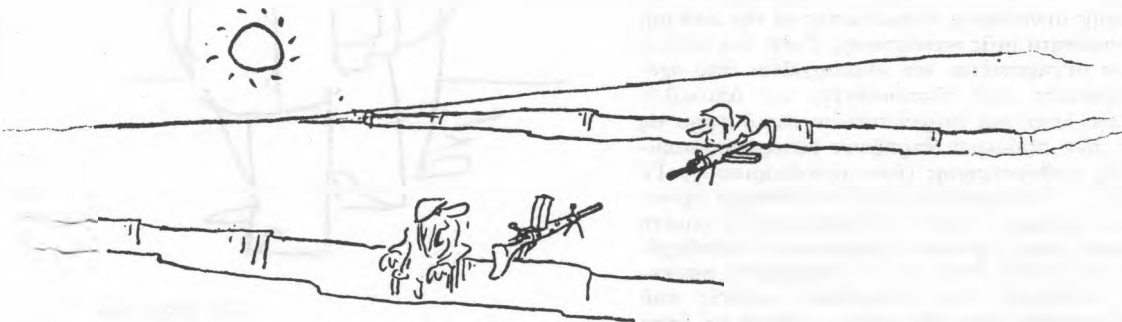
Ἀλλά, θὰ ποῦν κάποιοι, τί σημασία ἔχει ἡ σιγή γιὰ τὸ λάθος, ἂν τὸ λάθος ἐπανορθώθηκε; Τί σημασία ἔχει ἂν τοῦ γύρισαν τὴν πλάτη, ἐφόσον ἡ ΕΣΣΔ «προχώρει»; Μήπως οἱ Σοβιετικοὶ δὲν «ἐπανόρθωσαν», ὅπως λένε, τὶς παραβιάσεις τῆς «σοσιαλιστικῆς νομιμότητος», πού ὀφείλονται, ὅπως λένε, στὸ σύστημα τῆς λεγόμενης «προσωπολατρίας»; Μήπως δὲν «ἐπανόρθωσαν» τὸ λάθος τοῦ λυσενκισμού, ξαναδίνοντας στοὺς ἐπιστήμονες τῆς γενετικῆς τὶς ἔδρες τους καὶ τὶς

δικαιοδοσίες τῆς προπληκισμένης ἀρμοδιότητάς τους; Καὶ τὸ Γαλλικὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα, μὲ τοὺς καθοδηγητὲς του καλυμμένους πίσω ἀπὸ «μεγάλους διανοούμενους», πού περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο κόμμα προχώρησε στὴν ἐξύμνηση τοῦ λυσενκισμού καὶ τὴν ὑποστήριξη τῆς θέσης γιὰ τὶς «δύο ἐπιστῆμες»,⁵ μήπως δὲν διόρθωσε τὴ «σοκόπευσή του», μήπως δὲν ἐγκατέλειψε, ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα, τὶς παλαιὲς διακηρύξεις του καὶ τὸν ἐκβιασμὸ πού ἀσκοῦσε στὰ μέλη του; Κανένας δὲν ἔδωσε ἐξηγήσεις. Ἀλλά τί σημασία ἔχει, ἀφοῦ «ἐπανορθώσεις» ἔγιναν...

Καὶ γιὰ ὅποιον δὲν ἐννοεῖ νὰ καταλάβει ἀνεπιφύλακτα, ἔρχεται νὰ ἐπιστεγάσει τὸ «συλλογισμό» τὸ ἐπιχείρημα τῆς βολικῆς θεωρίας γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς πρακτικῆς πάνω στὴ θεωρία: μὴ συγκεκριμένη πράξη ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ ὅλες τὶς ἀναλύσεις τοῦ κόσμου!

Ἄς εἰπωθεῖ, χωρὶς δισταγμὸ κανένα, ὅτι οἱ συλλογισμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἀνάξιοι τοῦ μαρξισμού. Πόσες φορές ὁ Λένιν, πού (ἂς εἰπωθεῖ γιὰ ἄλλους ὄσους ἐρμηνεύουν ἐρασιτεχνικὰ τὰ πάντα, μὲ τὴ θεωρία τῆς «πλαστογράφησης») ἔδινε στὸ λάθος προνομιακὸ ρόλο στὴ διαδικασία τῆς διόρθωσης τῶν γνώσεων, ὡς τὸ σημεῖο μάλιστα νὰ τοῦ ἀποδώσει στὴν πρακτικὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ πολιτικοῦ πειραματισμοῦ ἕνα εἶδος ἐρμηνευτικῆς ἀξίας σὲ σχέση μὲ τὴν «ἀλήθεια», πόσες φορές, λοιπόν, ὁ Λένιν δὲν ἐπανάλαβε: εἶναι σοβαρότερο νὰ τυφλώνεσαι γιὰ τὶς αἰτίες μῖας ἥττας ἀπὸ τὸ νὰ τὴν ὑφίστασαι· νὰ σωπαίνεις γιὰ ἕνα λάθος ἀπὸ τὸ νὰ τὸ διαπράττεις.

Καὶ ἔχουμε πόσες φορές ἔκανε πράξη τὴ διατύπωση αὐτὴ, π.χ. σὲ σχέση μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Μπρέστ Λιτόφσκ, τῆς ὁποίας σὲ κάθε εὐκαιρία ἀνέλυε τοὺς ὄρους. Τὸ ἴδιο μὲ τὸν «ἐμπόλεμο κομμουνισμό» γιὰ τὸν ὁποῖο ξανάλεγε: «πλανηθήκαμε, καὶ νὰ γιατί...». Ὁ Λένιν δὲν ἦταν ἱστορικός, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ μαχητῆ, ἀντιμέτωπος μὲ τὶς τρομερὲς ἀντιφάσεις τῆς σοβιετικῆς ἐπανάστασης, προειδοποιοῦσε ὅτι τὸ ἐργα-

Κι ὕστερα, σταμάτα νὰ μοῦ λὲς «ἀγαπητὴ φίλε»!

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνωρ

τικό κίνημα οφείλει να αναλύει και να γνωρίζει το παρελθόν του, όχι από αγάπη στην ιστορία αλλά για λόγους πολιτικούς, που αφορούν το ίδιο το παρόν του: για να μην αγωνίζεται στα τυφλά. Γιατί πρέπει να πάμε στο βάθος των πραγμάτων και να αναλύσουμε πριν απ' όλα τις συνθήκες μέσα στις οποίες γεννήθηκε το λάθος, ώστε να μπορέσουμε να το διορθώσουμε, γνωρίζοντας τι διορθώνουμε: αλλιώς, και στην καλύτερη περίπτωση, διορθώνουμε ένα μικρό μέρος του και μάλιστα επιφανειακό. Ο Λένιν είχε για την πρακτική τελείως διαφορετική ιδέα από το να τη θεωρεί περιστασιακή «επανάρθωση». Υποστηρίζοντας την προτεραιότητα της ανάλυσης, υποστηρίζοντας ότι το εργατικό κίνημα πρέπει να γνωρίζει την ιστορία του, να γνωρίζει, ό,τι έπραξε, ό,τι πέτυχε και ό,τι αστόχησε, υποστήριξε την προτεραιότητα της μαρξιστικής πολιτικής.

Πρέπει να προβληματιστούμε πολύ σοβαρά πάνω σ' αυτό το ζήτημα της αντιμετώπισης των λαθών, για να αξιοποιήσουμε σωστά αυτό που έννοουσε ο Λένιν όταν έλεγε κατηγορηματικά: το να σωπαίνεις για ένα λάθος είναι χειρότερο από το να το διαπράττεις.

Γιατί εμείς, που δεν έχουμε καμιά θρησκεία, ούτε καν τη θρησκεία της ίδιας μας της θεωρίας, κι ακόμη λιγότερο τη θρησκεία των σκοπών της ιστορίας, ξέρουμε ότι η ταξική πάλη δεν διεξάγεται ποτέ μέσα σε διάφανες και σαφείς συνθήκες, ξέρουμε ακόμη ότι το προλεταριάτο που διεξάγει τη δική του πάλη, έντελώς διαφορετική από την πάλη της αστικής τάξης, ούτε αυτό είναι διάφανο και αποσαφηνισμένο εξ ορισμού, αλλά τάξη σύμμεκτη, που πρέπει να σφυρηλατεί συνεχώς την ενότητά της. Το προλεταριάτο μόνο μέσα στην ταξική πάλη καταφέρει και αποκρυπτογραφεί, και αντιμετωπίζει πραγματικά το συσχετισμό των δυνάμεων μέσα στον οποίο λειτουργεί, καταφέρει και κατακτά λίγο λίγο την ενότητά του, την ταξική και την αγωνιστική του τοποθέτηση. Μόνο μέσα στην πάλη πετυχαίνει να ορίσει τη «γραμμή» του αγώνα του. Τίποτε απ' όλα αυτά δεν απεικονίζεται στη διαύγεια μιας καθαρής συνείδησης αντιμετώπισης με την καθαρή αντικειμενικότητα μιας κατάστασης. Γιατί όλη αυτή η διαδικασία συγκροτείται και κυριαρχείται από σχέσεις αντιφατικές, που υλοποιούνται και αποκαλύπτονται λίγο λίγο, και επιφυλάσσουν καμιά φορά τις εκπλήξεις των πρόωρων εκρήξεων (υπερπροσδιορισμός) ή της καθυστέρησης (υπο-προσδιορισμός). Γι' αυτό άλλωστε, καθορισμένη από ένα σύστημα σχέσεων που την κυριαρχεί, η πάλη των τάξεων είναι γεμάτη λάθη, μερικές φορές τραγικά ή δραματικά. Το ένδεχομενο τέτοιων λαθών, όπως και το ένδεχομενο παρεκκλίσεων, ένυπάρχει στις αντιφατικές σχέσεις που προσδιορίζουν την πάλη των τάξεων. Ακόμη και όταν ένα τέτοιο λάθος είχε εγκαίρως προβλεφθεί από μια μειοψηφία παραγκωνισμένη, στιγματισμένη, άφοπλισμένη, ή ήττημένη, πάντοτε μόνο *κατόπιν εορτής* αναγνωρίζεται και καταγγέλλεται (όταν αναγνωρίζεται και καταγγέλλεται!) ως λάθος, μόνο *κατόπιν*

εορτής ή παρέκκλιση αναγνωρίζεται και καταγγέλλεται (όταν καταγγέλλεται!) ως παρέκκλιση. Και επειδή ή ταξική πάλη, ακόμη και γι' αυτούς που είχαν δει εγκαίρως καθαρά, διεξάγεται χωρίς να υπάρχει κάποια εξουσία που κρίνει και αποφαινεται απ' ύψηλου, πρέπει παραδόξως να μιλάμε για πλάνη *δίχως αλήθεια*, και για παρέκκλιση *δίχως κριτήρια*. Πρόκειται πολύ απλά για απόκλιση που δεν μπόρεσε να ελεγχθεί, άρρογορία, διαστρέβλωση, ήττα ή κρίση: αυτό είναι το λάθος και η παρέκκλιση.

Έτσι, για να ξαναγυρίσουμε στον Λένιν, φτάνει άραγε να αναγνωρίσουμε εκ των υστέρων ένα λάθος (ή μια παρέκκλιση) και να αρκεστούμε στη σιωπηρή «αναγνώριση», δίχως να αναλύσουμε, ως μαρξιστές, την πραγματική ιστορία, δηλαδή τις συνθήκες και τα αίτια του; Έγώ νομίζω πως όχι. Αν το κόμμα υποχρεωθεί εκ των πραγμάτων να βρεθεί αντιμέτωπο με το λάθος, αν, όταν το λάθος γίνεται δυσβάστακτο, αρκείται να το αναγνωρίσει και να το «επανορθώσει» δίχως να πει λέξη, δηλαδή δίχως να του αφιερώσει μια πραγματική και έμπεριστατωμένη μαρξιστική ανάλυση, τότε το μεγαλύτερο μέρος του λάθους θα παραμείνει εκεί και θα παραφυλάει. Αποσιώπηση του λάθους, τις πιο πολλές φορές, σημαίνει επιβίωση του λάθους κάτω από το κάλυμμα της σιωπής — με τη μορφή του «επανορθωμένου» λάθους. Γιατί ακριβώς γι' αυτό πρόκειται: τί είδους επανάρθωση μπορούμε να κάνουμε όταν, αποσιωπώντας την ιστορία του και παραμελώντας την ανάλυσή του, αρνούμαστε τη γνώ-

Στο κάτω κάτω ακόμη κι ένα παιδί ξέρει ότι η προσωπική εξουσία δεν άντεχει χωρίς δημοκρατία.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

ση του λάθους; Διότι, επιτέλους, πώς μπορούμε να ισχυριζόμαστε πώς «επανορθώσαμε» ένα λάθος το οποίο δεν γνωρίζουμε; Σε παρόμοια περίπτωση, θα είμαστε καταδικασμένοι να «επανορθώνουμε» αυθαίρετα τα πιά κραυγαλέα ή τα πιά ενοχλητικά, και μάλιστα επιφανειακά και δευτερεύοντα χαρακτηριστικά του· με λίγα λόγια, να δείχνουμε καλή διάθεση, όσο πρέπει μὴν τυχόν και διαταραχτεί ή καθιερωμένη τάξη πραγμάτων που τίποτε δεν χρειάζεται τόσο πολύ όσο τη σιωπή. Όταν σωπαίνουμε για ένα λάθος σημαίνει ότι το λάθος επιβιώνει. Κι αυτό με την υπόθεση ότι συνειδητά γίνεται τόση «επανόρθωση» όσο ακριβώς χρειάζεται για να ζήσει ἐν εἰρήνῃ.

Βλέπουμε λοιπόν πώς στα ζητήματα αυτά τα όρια ανάμεσα στο λάθος, στον φανακισμό και στο ψέμα είναι σχεδόν ρευστά: συνήθως ή τύφλωση, ήθελμημένη ή επιβεβλημένη, όσον αφορά τις ρίζες του λάθους προδίδει μιὰ όρισμένη πολιτική.

Ό Λένιν απέδιδε τόση σημασία στη διερεύνηση του λάθους, γιατί ή έρευνα αυτή είναι πάντοτε πολιτική. Μὲ όσα έχει αποδείξει ο χρόνος, τρίτη πιθανότητα δὲν υπάρχει. Όπως χρειάζεται πολιτική βούληση για να ξεριζωθεί το λάθος, άλλο τόσο χρειάζεται, έστω ανέκφραστη και αποσιωπημένη, πολιτική βούληση για να μὴν αναλυθεί, να μὴν κατανοηθεί, και επομένως να μὴν ξεριζωθεί. Χρειάζεται πρόθεση για να συμβιβαστεί κανείς με το λάθος, και πολιτικές αιτίες για να το αφήσει να διαιωνίζεται. Πρέπει άραγε να επανέλθουμε για μιὰ φορά ακόμη στην πραγματικότητα που όρίζεται με τον διαβόητο νεολογισμό «προσωπολατρία»; Ναι πρέπει, γιατί ή σιωπή διαρκεί ακόμη. Θα μπορούσε να θεωρηθεί άήθης ή προσπάθεια να εμποδιστεί ο ένταφιασμός, κάτω από ένα όνομα που δὲν έξηγει τίποτε, γεγονότων τόσο μακρόβιων και τραγικών. Μά το 20ό συνέδριο, έλεγαν, «αναγνώρισε» το λάθος (και ποιό κόμμα στον κόσμο, πρόσθεταν, έδωσε ποτε παραδείγματα τέτοιας αναγνώρισης;) και το «επανόρθωσε»: ή «σοσιαλιστική νομιμότητα», όπως είπαν, αποκαταστάθηκε, μιὰ και είχε παραβιαστεί. Τίποτ' άλλο. Οί Σοβιετικοί ήγέτες, λοιπόν, «διόρθω-

σαν τη σκόπευση», κατάργησαν τις «υπερβάσεις» έξουσίας. Μ' αυτές τις «υπερβάσεις» είχαν καταπνίξει στο όνειδος, στα μαρτύρια και στο θάνατο κάθε φωνή που τις είχε έγκαιρως καταγγείλει. Ηθε όστόσο μιὰ στιγμή που μέσα στην πασιόδηλη και αναμφισβήτητα άνοιχτή κρίση αναγκάστηκαν να τις αναγνωρίσουν. Έτσι αναγνώρισαν το λάθος κατόπιν έορτης και, αφού το όρισαν και το περιέγραψαν ώραία και καλά, στη συνέχεια το αντιμετώπισαν με μερικές περιορισμένες αποφάσεις από τις όποιες, όπως αποφάνθηκαν, προερχόταν. Όμως όσον αφορά την αναζήτηση των βαθύτερων αιτιών του μέσα στην ιστορία του σοβιετικού κοινωνικού σχηματισμού, τις ταξικές συγκρούσεις του, την πολιτική «γραμμή» του στην ύποδομή και την ύπερδομή: σιωπή. Δὲν μιλω για τις αποσιωπήσεις ή τα μισόλογα της στιγμής. Μιλω για μιὰ στιγμή που διαρκεί είκοσι χρόνια τώρα. Είναι πασιφανέστατο πώς οί Σοβιετικοί ήγέτες άρνήθηκαν και άρνοούνται ακόμη να επιχειρήσουν τη μαρξιστική ανάλυση του γιγαντιαίου λάθους που θάφτηκε με τα εκατομμύρια θύματά του κάτω από τη σιωπή του Κράτους. Ξαναόρισαν μάλιστα στις πενιχρές άποπειρες έρμηγνείας, για την όποια ο Χρουστσόφ την εποχή εκείνη είχε αφήσει να φανούν κάποιες έλπίδες. Η ΕΣΣΔ λοιπόν ζει σε μιὰ συστηματική σιωπή ως προς την ίδια της την ιστορία. Θα μπορούσε κανείς να στοιχηματίσει: ή σιωπή αυτή δὲν είναι άσχετη με το σύστημα της ΕΣΣΔ. Είναι σιωπή του συστήματός της. Και να που άντηχεί ή ήχώ των λόγων του Λένιν: σιωπή για το λάθος σημαίνει πιθανή ή ήθελμημένη διαιώνιση του λάθους. Όταν παρατείνεται ή σιωπή για το λάθος, σημαίνει ότι το λάθος παρατείνεται: Ίσως κίόλας ή σιωπή υπάρχει ακριβώς για να διαιωνίζεται το λάθος: για να διατηρούνται τα πολιτικά προνόμια που άπορρέουν από τη διαιώνισή του.

Δὲν άρνούμαι βέβαια ούτε ότι δὲν εξαφανίστηκαν οί πιό αίματηρές εκφάνσεις του λάθους στο επίπεδο των μαζών, ούτε ότι τώρα τα άμεσα θύματα δὲν είναι άφάνταστα πιό λίγα. Όστόσο, το καταπιεστικό σταλινικό σύστημα, μαζί με τα στρατόπεδα, διατηρείται

Βλέπετε, σύντροφε, όσο μεγαλύτερη ή χώρα τόσο ισχυρότερη είναι ή λογική της.

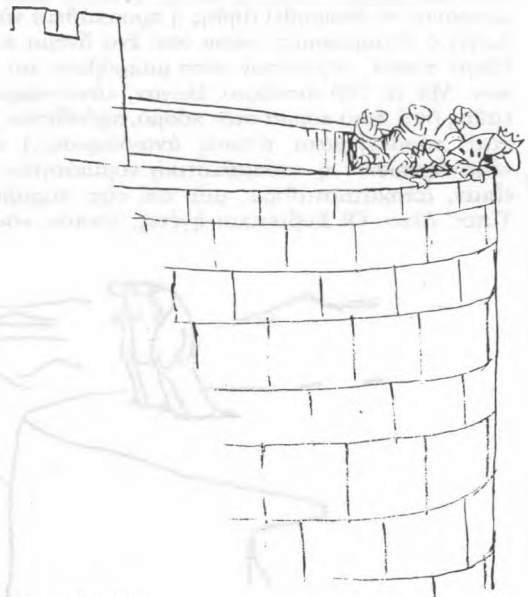
Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνώνω

άκομη στην ΕΣΣΔ, όπως επίσης διατηρούνται ακόμη στην κοινωνική, την πολιτική και την πολιτιστική ζωή οι περισσότερες μορφές της σταλινικής πρακτικής, και πίσω τους το μεγαλύτερο μέρος της ίδιας οικονομιστικής πολιτικής, που συνοδεύεται από το ιδεολογικό αντίβαρο ενός βερμαλιστικού ανθρωπισμού, φοβερὰ συμβατικού και κωφού. Έξάλλου υπάρχει μιὰ έξ αντιδιαστολή απόδειξη, που σίγουρα θά ήταν γελοία αν δεν ήταν εύγλωττη. Για να περιώσουν στα μάτια της κοινής γνώμης τον σοβιετικό σοσιαλισμό, απολύτως έγκριτοι Γάλλοι κομμουνιστές ήγέτες μᾶς εξηγούν ότι «οι δυσκολίες» που δοκιμάζει η ΕΣΣΔ για να περάσει στον «δημοκρατικό σοσιαλισμό» είναι απλώς δυσκολίες μορφής, διότι, λένε, η ΕΣΣΔ καθυστερεί μόνο σε σχέση με τη σοσιαλιστική κοινωνία, δηλαδή μόνο σε σχέση με τον εαυτό της. Και η απόδειξη; Η ΕΣΣΔ διαθέτει όλα τὰ «μέσα» (οικονομική ανάπτυξη, γενικευμένη παιδεία) για να πραγματοποιήσει τη «δημοκρατία», και επιπλέον αισθάνεται την «ανάγκη» (την «ανάγκη» μιᾶς διευρυνμένης δημοκρατίας» -sic!). Τί της λείπει λοιπόν; Στην πραγματικότητα απολύτως τίποτε. Τίποτε εκτός από ένα μικρὸ συμπλήρωμα: η ιδέα του «δημοκρατικού σοσιαλισμού» που ακόμη δεν της πέρασε από τὸ μυαλό, ἀλλὰ δπου νά ναι θὰ της περάσει· ἀρκεί νὰ περιμένουμε «ἀκόμη» λιγάκι. Ἀλλὰ τὸ δυστύχημα ἢ μᾶλλον τὸ γεγονός είναι ὅτι ἡ ΕΣΣΔ ὀλοφάνερα δὲν θέλει νὰ ξέρει τίποτε γι' αὐτὴ τὴ διαλεκτικὴ τῆς καθυστέρησης, τῶν μέσων, τῆς ἀνάγκης, καὶ τοῦ «δημοκρατικοῦ» συμπληρώματος. Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα μᾶς λένε καὶ ἀντίθετα μ' αὐτὴ τὴν ψευτοδιαλεκτικὴ, που δὲν ἔχει ἀπολύτως τίποτε τὸ μαρξιστικὸ, θὰ ἦταν ἀληθοφανέστερη ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ σοβιετικὸ καθεστῶς δὲν ἔχει οὔτε τὰ μέσα οὔτε τὴν ἀνάγκη τοῦ «δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ». Ἄν τὸ καθεστῶς αὐτὸ δὲν ἀνέλυσε πραγματικὰ καὶ μὲ μαρξιστικούς ὄρους τὶς ταξικὲς αἰτίες τοῦ γιγαντιαίου ιστορικοῦ λάθους του, αὐτὸ ἀναμφίβολα δὲν ὀφείλεται σὲ ξέχασμα ἢ ἀφηρημάδα. Κάπου μέσα στις ἴδιες τὶς κοινωνικὲς σχέσεις τοῦ σοβιετικοῦ καθεστῶτος ἐνυπάρχει ἡ πολιτικὴ ἀνάγκη αὐτῆς τῆς πλάνης, ὥστε νὰ συντηρεῖ τὶς ἴδιες τὶς αἰτίες ζωντανές, ὥστε τὸ λάθος νὰ διαιωνίζεται μαζί μὲ τὶς αἰτίες.

Πρέπει νὰ λέμε τὰ σύκα σύκα καὶ νὰ σταματήσουμε τὰ παραμύθια. Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε τὸ ὀλοφάνερο αὐτὸ γεγονός: ἡ πραγματικὴ τὴν ὁποία οἱ Σοβιετικοὶ ἡγέτες ἀρνήθηκαν καὶ ἀρνοῦνται νὰ ἀναλύσουν μὲ μαρξιστικούς ὄρους, ἀποτελεῖ μαζί μὲ ὅ,τι δὲν ἔχει «επανορθωθεί» ἀναπόσπαστο τμήμα (καὶ ὄχι κάτι σὰν καθυστέρηση ἢ ἀπλὸ ἀτύχημα) τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος, γιατί διαδραματίζει σ' αὐτὸ οὐσιαστικὸτατο ρόλο. Οἱ ἀποχρώσεις ἢ ἀκόμη καὶ οἱ λεπτεπίλεπτες ἀπολογητικὲς ιστορίες δὲν ἀλλάζουν καθόλου τὴν κατάσταση. Ἡ πολιτικὴ γραμμὴ καὶ τὸ κύριο μέρος τῆς σταλινικῆς πρακτικῆς, που δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀναλυθεῖ στὴν ΕΣΣΔ καὶ ἄλλοῦ, συνεχίζουν ἀδιατάραχτα τὴν ιστορικὴ τους σταδιοδρομία. Είναι ἡλίου φαινότατον: ἂν δὲν ἔχουν ἀναλυθεῖ, ὀφείλονται,

ἀπλούστατα, σὲ λόγους πολιτικούς: νὰ μὴ θιγεί, καί, ἀντίθετα, νὰ διαιωνιστεῖ ἡ ἴδια πρακτικὴ, γιατί είναι ἀναγκαῖα στὴν κατάσταση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων που ἐπικρατεῖ. Ἄρα πρέπει νὰ ἀλλάξουμε ὀλοκληρωτικὰ τὸ ἐρώτημα, νὰ ἀπαρηθούμε ὀριστικὰ τὴ γλίσχρα θεωρία τοῦ «χωροχρονικοῦ ἀτύχηματος» που συνέβη σ' ἕνα σοσιαλισμὸ τόσο ἀδιατάραχτο ὅσο καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ οὐσία. Νὰ ἀρνηθούμε, λοιπόν, τὸ ζευγὸς καὶ τὴ διάκριση «οὐσία - ἀτύχημα», καὶ νὰ ἀναρωτηθούμε ἀπλὰ ἀλλὰ στὰ σοβαρά: *Ποιὲς εἶναι οἱ κοινωνικὲς σχέσεις που συνθέτουν σήμερα τὸν σοβιετικὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ;*

Τὸ ἐπεισόδιο Λυσένκο δὲν ἔχει βέβαια τὸ ἴδιο βάρος στὴν ἱστορία. Ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου διδακτικὸ. Καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα, μιὰ καὶ τὸ Γαλλικὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα στὴν ὑπόθεση αὐτὴ διαδραμάτισε ρόλο ιδεολογικῆς καὶ πολιτικῆς πρωτοπορίας στὰ χρόνια 1948-52. Καὶ ἐδῶ ἐπίσης ἔγιναν «επανορθώσεις». Ἀλλὰ πῶς; Χωρὶς καμιά ἀνάλυση. Συνακόλουθα, πόσες δυνατότητες ὑπῆρχαν νὰ φτάσουμε ὡς τὶς ρίζες τοῦ κακοῦ, καὶ νὰ ἐπιδράσουμε στὰ ἀποτελέσματα γνωρίζοντας τὶς αἰτίες τους; Τὸ φαινόμενο περιορίστηκε μόνο σ' ἐκεῖνο τὸ τμήμα που ἐμελλε νὰ «επανορθωθεί». Ἀκριβῶς ὅπως οἱ Σοβιετικοὶ περιορίσαν τὰ ἔργα καὶ ἡμέρες τῆς σταλινικῆς παρέκκλισης στὴν καθαρὰ νομικὴ πλευρὰ τῶν «παραβιάσεων τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας», ἔτσι ἀκριβῶς ὁ λυσενκισμὸς ἀποσμικρύνθηκε σὲ θεωρητικὸ παραλήρημα γιὰ τὰ ζητήματα τῆς βιολογίας. Ἀφοῦ λοιπόν «επανορθώσαν» τὴ θέση αὐτὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς

... Θὰ ἔπρεπε ὡστόσο νὰ ξέραμε πῶς θὰ τὸ πάρουν οἱ ἀποκάτω...

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνώνω

πλευρά, αφού εγκατέλειψαν τη θεωρία των «δύο επιστημών» και την παρέμβαση του κράτους στο χώρο της έρευνας, επιστρέψαμε χωρίς άλλη εξήγηση στην καθημερινή μας ζωή. Ούτε κουβέντα για το στρώμα των «διανοουμένων» με τους οποίους σχετιζόταν αυτή ή ιδεολογία του Κράτους, το οποίο, με εκβιασμούς, απειλές και κατατρεγμούς, τους πρόσδεσε στον κρατικό μηχανισμό. Κι ωστόσο, μέσα από ένα αμοιβαίο δούναι-λαβείν διακονούσαν την κυριαρχία του κράτους στις λαϊκές μάζες. Ούτε κουβέντα για τις ταξικές σχέσεις και τις ταξικές συγκρούσεις, τσιμουδιά για την οικονομιστική και ανενδοίαστη πολιτική γραμμή που στήριζε όλο το σύστημα. Όπως επίσης τίποτε δεν είπώθηκε για την επίσημη έκδοχή του διαλεκτικού υλισμού, μεσεγγυήτρια των θεωριών του Λυσένκο οι οποίες της ανταπέδιδαν την υπηρεσία, έπαληθεύοντάς την και επιβάλλοντάς την ως «επιστήμη των επιστημών». Η ελεγχόμενη «επανόρθωση» του λυσενκισμού δεν έθιξε αυτές τις πραγματικότητες, αν και δέσποζαν στην ιστορική μοίρα της σταλινικής απόκλισης. Μέσα στην επίσημη σιγή που τις σκέπασε συνέχισαν τη σταδιοδρομία τους.

Αναφέρω, μέσα στα τόσα, ένα μόνο παράδειγμα: τη μαρξιστική φιλοσοφία. Ένεχόταν σε τέτοιο βαθμό, και ένεχόταν ολοφάνερα στο επεισόδιο Λυσένκο, ώστε η ανάλυση αυτού του λάθους έπρεπε να βάλει στην ημερήσια διάταξη την εξονυχιστική εξέτασή της.

Μια ορισμένη αποδοχή, ως πούμε οντολογική, της μαρξιστικής φιλοσοφίας είχε από χρόνια επικρατήσει στην ΕΣΣΔ. Στη συνέχεια ο Στάλιν, στο πασίγνωστο κεφάλαιο της *Ιστορίας του Κομμουνιστικού Κόμμα-*

τος (Μπ.), την κωδικοποίησε και έτσι έγινε η κυρίαρχη φιλοσοφία στην ΕΣΣΔ και σ' όλα τα κομμουνιστικά κόμματα. Έννοείται ότι ορισμένες αντιφάσεις της μαρξιστικής φιλοσοφίας, έντοπισιμες ακόμη και σε κείμενα των Μάρξ και Ένγκελς, επέτρεψαν στον Στάλιν, όπως και σ' άλλους, να την παροχετεύσει στην οντολογία. Αποκτήσαμε έτσι για την ιστορία μιας φιλοσοφίας την προοπτική που παρουσίαζε το έξης παράδοξο: ενώ υπήρχε μόνον συγκεκριμένα και απλά μέσα στα θεωρητικά και πολιτικά έργα του μαρξισμού, δεν κατάφερε μολαταύτα να αυτοπροσδιοριστεί παρά μόνο στο βαθμό που χρησιμοποιούσε ορισμένες εξειδικευμένες θέσεις, των οποίων το σύστημα, για έντελώς βάσιμους λόγους, παραμένει προβληματικό. Με δυο λόγια, ήταν απολύτως δυνατό να τεθεί στα σοβαρά, με μαρξιστικούς όρους, το ζήτημα του διαλεκτικού υλισμού, των αντιφάσεων και των παρεκκλίσεων του, για να πάρει πραγματικά ή μαρξιστική φιλοσοφία τον δικό της δρόμο: «τόν κριτικό και επαναστατικό» (Μάρξ). Όχι· τα πράγματα έμειναν εκεί που ήταν. Και η κυρίαρχη αποδοχή του διαλεκτικού υλισμού που μεταστοιχείωνε τον υλισμό σε ένα είδος οντολογίας της ύλης, όπου η διαλεκτική θα διατύπωνε τους «νόμους», αυτή, λοιπόν, ή επίσημη έκδοχή δεν έστεργε να αναγνωρίσει ότι όλη η γονιμότητα του υλισμού καθώς και της διαλεκτικής έγκειται, ακριβώς, όχι στη διατύπωση «νόμων» αλλά *θέσεων*. Η επίσημη έρμηνεία του μαρξισμού γνώρισε λαμπρή σταδιοδρομία. Είμαστε υποχρεωμένοι να παραδεχτούμε ότι και σήμερα είναι η κυρίαρχη. Γιατί οι Σοβιετικοί φιλόσοφοι και οι ζηλωτές τους, με άρνητικές και δουλικές

.... Και για να εξασφαλιστεί το πέραςμα της κοινωνίας σε ένα ανώτερο επίπεδο ανάπτυξης θα πρέπει να φυλακιστούν οι κάτωθι σύντροφοι....

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

φραστικές διαμαρτυρίες, λογουχάρη άσημαντες καταγγελίες του «έπαγωγισμού» (sic!) —που μοιάζουν με τις επιγραφές: «προσοχή στα χρώματα»— δεν πρόκειται ποτέ να απαλλαγούν από την καταδυνάστευση μιάς όρισμένης αποδοχής της μαρξιστικής φιλοσοφίας, πού, εκτός εξαιρέσεων, εμμένει τόσο άτάραχα στην «έρμηγνεία» και τη δικαιολόγηση πολιτικών και επιστημονικών τετελεσμένων γεγονότων: από την καταδυνάστευση επομένως μιάς φιλοσοφίας που παραμένει αντιδραστική και στείρα. Ξέχασαν άραγε οι μαρξιστές φιλόσοφοι ότι ο Μάρξ έλεγε πως ή διαλεκτική μπορεί να γείρει από τη μιά ή από την άλλη μεριά· μπορεί να είναι «κριτική και επαναστατική» ή να «δοξολογεί την κρατούσα κατάσταση των πραγμάτων»;

Και για να γυρίσουμε στο βαθύτερο πολιτικό νόημα του ζητήματος: Γιατί λοιπόν αυτή ή σιγή, που συνεπάγεται το κουκούλωμα και τη διαιώνιση της κυρίαρχης έκδοχής της μαρξιστικής φιλοσοφίας; Έπειδή ή βαθύτατα συμβατική και απολογητική κλίση αυτής της έκδοχής, που διαπρέπει «δοξάζοντας την κρατούσα κατάσταση των πραγμάτων» και αγλαΐζεται μεταβάλλοντας τους θεράποντές της σε γενικούς επιθεωρητές της θεωρητικής παραγωγής, ταιριάζει πολύ ώραία στις υπάρχουσες μορφές πολιτικής πρακτικής. Θα ήταν πολυτέλεια ή πρακτική αυτή να στερηθεί τη διακονία της επίσημης φιλοσοφίας: την έχει απόλυτη «ανάγκη». Η κυρίαρχη αποδοχή της μαρξιστικής φιλοσοφίας, συνεχίζοντας τις ενδοξότερες παραδόσεις του ιδεαλισμού που άρκείται να «έρμηγνεύει» τα πράγματα (Μάρξ), χρησιμεύει προκαταβολικά (δηλαδή εκ των υστέρων) στην πολιτική πρακτική, για την οποία γίνεται λόγος, ως ανώτερη μορφή εγγύησης και δικαίωσης όλων των πολιτικών αποφάσεων της στιγμής. Είναι στην υπηρεσία της, για να μην πούμε ότι είναι ο παραγιός της για όλα τα

θελήματα. Τί σημασία έχει αν δεν δημιουργεί απόλυτως τίποτε, αν είναι παντελώς ανίκανη να ακτινοβολήσει προς τον έξω κόσμο; Αυτό το είδος μαρξιστικής φιλοσοφίας είναι όπωσδήποτε χρήσιμο στο κόμμα ως έσωτερική ιδεολογία, γιατί εφοδιάζει τα μέλη και τα στελέχη με έναν κατάλογο κοινόχρηστων συνθημάτων και παρασυνθημάτων, με ένα σύστημα σημείων έσωτερικής αναγνώρισης που συντελούν στο να σφυρηλατείται ή ενότητα της οργάνωσης. Είναι ακριβώς ή περίπτωση: ενότητα της οργάνωσης, μάλιστα. Όχι όμως ενότητα για την ενότητα, όχι ενότητα για όποιοδήποτε σκοπό και με οποιαδήποτε μέσα.

Όλα τούτα, βέβαια, πληρώνονται, γιατί αυτός ο έκπλεσμός της φιλοσοφίας σε πρακτική ιδεολογία που επενδύει την πολιτική ιδεολογία του κόμματος, έγγυούμενη τους «νόμους» της διαλεκτικής, αναδιπλώνει το κόμμα στον εαυτό του και το αποκόβει από τον έξωτερικό κόσμο: του στερεί το πολιτικό ευεργέτημα που μιά πραγματική μαρξιστική φιλοσοφία, «κριτική και επαναστατική», θα μπορούσε να προσφέρει τόσο στη θεωρία όσο και στην ιστορική του προοπτική, σ' όλους τους τομείς.

Αποτιμώντας μόνο αυτή τη συνέπεια (υπάρχουν και χειρότερες), ξέρουμε με ποιο τίμημα πλήρωσε το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα τη συνηγορία που παρείχε στο λυσενισμό και τη σιγή του στα επίμαχα και επίδικα πολιτικά, φιλοσοφικά και θεωρητικά ζητήματα. Έπειδή, ελαφρά τη καρδιά, πέρασε κατευθείαν στα πρακτικά της ημερήσιας διάταξης, επειδή απέφυγε τη μάχη πάνω στην αντιδραστική διαστρέβλωση της μαρξιστικής φιλοσοφίας, επειδή δεν την κατέστησε «κριτική και επαναστατική», έχασε πλήθος διανοούμενους: όλους εκείνους που, για τους λόγους αυτούς, το εγκατέλειπαν ό ένας μετά τον άλλον, κι ακόμη όλους όσους στη συνέχεια δεν πέρασαν στις τάξεις του. Το ότι, με άφορμη τον λυσενισμό, μιλά

— Μια στιγμή να τελειώσω τη σελίδα μου

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνω

για τους διανοούμενους, δεν είναι τυχαίο. Γι' αυτούς προορίζονταν στην ΕΣΣΔ ή κυρίαρχη έκδοχή του διαλεκτικού υλισμού και η θεωρία των «δύο επιστημών»: για να τους συσπειρώσει και να τους τιθασεύσει. Οί διανοούμενοι —πρόκειται για ένα αποτέλεσμα του υπάρχοντος καταμερισμού εργασίας— είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι στα φιλοσοφικά και θεωρητικά ζητήματα. Περαισεύουν οι ιδεολογικές ταξικές προκαταλήψεις ώστε να μην παντρεύονται το κόμμα του κομμουνισμού: αλλά όταν, στο όνομα της κριτικής και της επανάστασης, πασχίζουμε να προσχωρήσουν οι διανοούμενοι σε θεωρητικές άγυρτιές, σε μία φιλοσοφία που «δοξολογεί την υπάρχουσα κατάσταση των πραγμάτων», δεν θά 'πρεπε να απορροϋμε που άπομακρύνονται όταν μπορούν (έννοείται στη χώρα μας). Δεν θά 'πρεπε επίσης να μάς εκπλήσσει το γεγονός ότι είναι δύσκολο, αν όχι να λυθεί, τουλάχιστο να τεθεί (σαστά) το «ερευνητικό ζήτημα» των σχέσεων κομμουνιστικού κόμματος και διανοουμένων.

Δεδομένου ότι η αντιμετώπιση κάθε λάθους είναι πάντα πολιτική, και, με τον τρόπο της, δείκτης της ακολουθούμενης πολιτικής, αναγκαστικά πρέπει να συμπεράνουμε ότι, αν αφήσουμε την κυρίαρχη αποδοχή του διαλεκτικού υλισμού άθικτη, στην πραγματικότητα ακολουθούμε μία γραμμή και ένα είδος πρακτικής που δεν αισθάνονται καμιά ανάγκη να αναλυθούν οι αιτίες ενός δήθεν «επανορθωμένου» λάθους. Αίφνης, στην περίπτωση του Λυσένκο επανορθώσεις έγιναν. Όμως, σαν να ήταν τυχαίο, δεν δίχτηκε η επίσημη έκδοχή της μαρξιστικής φιλοσοφίας: κι αυτό γιατί οι εκδουλεύσεις της χρειάζονταν.

Η ιστορία του Λυσένκο τελείωσε. Η ιστορία των αιτίων του λυσενκισμού συνεχίζεται.

Ιστορία τελειωμένη. Ιστορία χωρίς τελειωμό.

1. (Σ.τ.Μ.) Τρόφιμ Ντενίσοβιτς Λυσένκο: Σοβιετικός βιολόγος, ερευνητής και πρόεδρος της Ακαδημίας Αγροτικών Επιστημών της ΕΣΣΔ μεταξύ 1948 και 1955. Σύμφωνα με τον Λυσένκο (που βασίστηκε σε ορισμένα πειράματα δικά του και σε εργασίες του βιολόγου Μιτσούριν), οι επίκτητες ιδιότητες ενός φυτικού ή ζωικού

οργανισμού, που αναπτύσσονται στις ιδιαίτερες συνθήκες του περιβάλλοντος, κληρονομούνται. Κατά τον Λυσένκο η θεωρία της κληρονομικότητας των Mendel και Morgan, που υποστηρίζουν ότι οι χαρακτηριστές τους όποιους κληρονομούν οι οργανισμοί όφειλονται σε ιδιότητες των χρωμοσωμάτων, ήταν ιδεαλισμός και άστικη μεταφυσική.

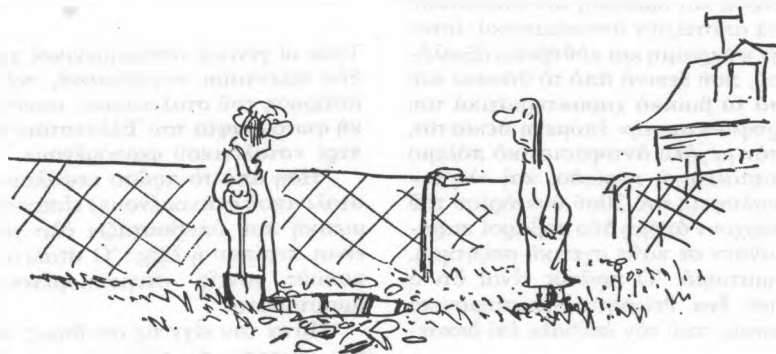
2. (Σ.τ.Μ.) Μεταξύ 31 Ιουλίου και 7 Σεπτεμβρίου του 1948 συνήλθε σε πανηγυρική συνεδρίαση η Ακαδημία Αγροτικών Επιστημών της ΕΣΣΔ στη Μόσχα, και οι θεωρίες του Λυσένκο για τη γενετική έγιναν επίσημη κρατική άποψη. Στη συνέχεια εκπονήθηκαν και τέθηκαν σε εφαρμογή τεράστια σχέδια ανάπτυξης της σοβιετικής γεωργίας (άλλαγή περιβάλλοντος, διαμόρφωση νέων ειδών, έγκλιματισμός των ειδών στις στέπες κ.λπ.), τα όποια είχαν καταστροφικά αποτελέσματα, και μόνο μετά από το 1956 αναθεωρήθηκαν. Πάντως, όλο αυτό το διάστημα ο λυσενκισμός θεωρήθηκε ότι αντιπροσωπεύει το ζωντανό πνεύμα του μαρξισμού-λενινισμού, και ότι δίνει την επιστημονική απόδειξη στους «νόμους» της διαλεκτικής που ο ίδιος ο Στάλιν είχε καταγράψει: η διαλεκτική έτσι θεωρήθηκε «επιστήμη των επιστημών».

Η «υπόθεση Λυσένκο» ξέφυγε από τα όρια της ΕΣΣΔ. Στις 26 Αυγούστου του 1948 το γαλλικό περιοδικό του ΓΚΚ *Lettres Françaises* ανέλαβε τη διάδοση και την υποστήριξη του λυσενκισμού, παρά τις σφοδρές αντιδράσεις διάσημων βιολόγων, όπως ο Μονό. Το όλο θέμα, στην ψυχροπολεμική ατμόσφαιρα της εποχής, πήρε καθαρά πολιτικο-ιδεολογικές διαστάσεις και πλειάδα κομμουνιστές διανοούμενοι και επιστήμονες αναγκάστηκαν να εξυμνήσουν τη «νέα» επιστήμη, την όποια υποτίθεται πως θεμελιώνει ο Λυσένκο, ενώ στη Σοβιετική Ένωση πολλοί διώχθηκαν επειδή συνέχιζαν να υποστηρίζουν τις θέσεις της κλασικής γενετικής.

3. Το ενδιαφέρον βιβλίο του Roy Medvedev, *Ο Σταλινισμός*, δεν μπορεί να θεωρηθεί μαρξιστική ιστορία του σταλινισμού.

4. Δύο εξαιρέσεις: F. Claudin, *Η κρίση του κομμουνιστικού κινήματος* [δεν έχει μεταφραστεί στα ελληνικά], C. Bettelheim, *Ταξικοί αγώνες στην Σοβιετική Ένωση* [έλλην. έκδ. Ράππας, Αθήνα 1976].

5. (Σ.τ.Μ.) Αναφορά στη σταλινική θέση ότι από τη μία υπάρχει η πραγματική επιστήμη, η προλεταριακή-σοσιαλιστική, και από την άλλη η άστικη ψευτοεπιστήμη, διάκριση ανάλογη με την «προλεταριακή» και «άστικη» τέχνη. Έτσι η άστικη τάξη, όταν ακόμη διεκδικούσε την εξουσία από τη φεουδαρχία, και επειδή το κοινωνικό περιεχόμενο της πάλης της ήταν προοδευτικό, παρήγαγε πραγματικές επιστημονικές γνώσεις γιατί συμφέρον της ήταν να γνωρίσει την αντικειμενική πραγματικότητα. Αντίθετα, από τη στιγμή που ο άγώνας της άστικης τάξης γίνεται αντιδραστικός (έναντιον του προλεταριάτου) η άστικη τάξη εξαντλεί τις δυνατότητές της για επιστημονική παραγωγή (και καλλιτεχνική): η επιστημονική πρόοδος έκοπε περνά στα χέρια του προλεταριάτου, και ακμάζει στο σοβιετικό καθεστώς. Στη βάση αυτών των θεωρητικών κατασκευών χτυπήθηκαν, στην ΕΣΣΔ, σημαντικές «άστικές» επιστημονικές κατακτήσεις, όπως η κβαντομηχανική, η θεωρία της σχετικότητας, η ψυχονάλυση, η σύγχρονη γλωσσολογία, η κυβερνητική, καθηλώθηκαν οι κοινωνικές και ιστορικές επιστήμες, και πολλοί επιστήμονες διώχθηκαν διότι πρόσβευαν και καλλιεργούσαν «άστικές ψευτοεπιστημονικές» ιδέες.

Κι όμως κάπου εδώ είχα θάψει το βιβλίο του Στάλιν για το εθνικό ζήτημα.

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνω

Ἡ ἀνανέωση τῶν μύθων «Ἱστορία τοῦ σταλινικοῦ φαινομένου»

τοῦ Ζάν Ἑλλενστάιν.

Μετάφραση: Ειρήνη Λεβίδη. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1976, σσ. 251.

Ὁ Ζάν Ἑλλενστάιν, καθηγητής στη Σορβόννη, εἶναι ταυτόχρονα διευθυντής τοῦ Κέντρου Μαρξιστικῶν Μελετῶν καί Ἑρευνῶν στο Παρίσι, ἴδρυμα ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος. Αὐτὴ ἡ τελευταία ιδιότητα τοῦ Ἑλλενστάιν κάνει περισσότερο ἀξιοπρόσεχτες τὶς μελέτες του·¹ πρόκειται γιὰ κομμουνιστὴ διανοούμενο, στέλεχος τοῦ σημαντικότερου, μαζί μὲ τὸ ἰταλικό, κομμουνιστικοῦ κόμματος τῆς Εὐρώπης, καὶ συνάμα εἰδικὸ στὰ ζητήματα ἱστορίας τῆς ΕΣΣΔ. Συνεπῶς οἱ ἀπόψεις του σηματοδοτοῦν ἕνα ἰδεολογικὸ ρεῦμα καὶ ἕναν πνευματικὸ χῶρο ποῦ εἰς ἀντικειμένου ἔχουν τεράστια σημασία. Τὸ πράγμα γίνεται περισσότερο σημαντικό ἐπειδὴ, ἐπιπλέον, ὁ Ἑλλενστάιν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορία τοῦ σταλινισμοῦ. Γιατί, στὴν πραγματικότητα, καταγράφει τὶς ἀντιλήψεις, ποῦ στὶς μέρες μας δεσπόζουν τουλάχιστον στὰ εὐρωπαϊκὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, γιὰ μιὰ περίοδο ποῦ βάρυνε τόσο ἀποφασιστικὰ στὸ παγκόσμιο ἐργατικὸ κίνημα, στὴν εξέλιξη τῆς ΕΣΣΔ, σὲ ὄλο τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα, καὶ ιδιαίτερα στὸ Γ.Κ.Κ.

Βέβαια τὸ θέμα τοῦ σταλινισμοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ φορτισμένο. Δὲν εἶναι μόνον τὸ γεγονός ὅτι οἱ κομμουνιστὲς ὄλο τοῦ κόσμου πίστεψαν τὸν σταλινισμό ὡς ἀπαύγασμα τῆς ἐπαναστατικῆς θεωρίας καὶ πρακτικῆς, οὔτε ὅτι ἡ ἀστική ἰδεολογία χρησιμοποίησε καὶ χρησιμοποιεῖ τὸν σταλινικὸ ὀλοκληρωτισμὸ γιὰ νὰ δυσφημίσει τὴν ἰδέα τοῦ κομμουνισμοῦ, πράγμα ποῦ ὑποχρέωνε τοὺς κομμουνιστὲς νὰ κρατοῦν ἀπολογητικὴ καὶ ἀμυντικὴ στάση, οὔτε ἀκόμη τὸ γεγονός ὅτι τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα φτιάχτηκαν στὴ διάρκεια τοῦ μεσοπόλεμου κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ σταλινικοῦ προτύπου. Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀντικειμενικά, ἱστορικά, ἐμπόδια γιὰ τὴν ψύχραιμη καὶ εὐθύβολη ἀξιολόγηση τοῦ σταλινισμοῦ, ποῦ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Λένιν (1924), ἀποκτᾶ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ του γύρω στὸ 1930, κορυφώνεται τὴν ἐπόμενη δεκαετία, ἀποθεώνεται κατὰ τὸν μεγάλο ἀντιφασιστικὸ πόλεμο καὶ τὴν ἀμέσως μεταπολεμικὴ περίοδο, καὶ «λήγει» ξαφνικὰ μὲ τὶς ἀποκαλύψεις τοῦ 20οῦ συνεδρίου τοῦ ΚΚΣΕ, τὸ 1956. Ὑπάρχουν ἀκόμη δύο σοβαροὶ παράγοντες ποῦ παρεμβαίνουν σὲ κάθε σχετικὴ συζήτηση, ἔρευνα, καὶ προβληματισμό. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ὁ σταλινισμὸς ἀπέκτησε ἕνα θεωρητικὸ-ἐπιστημονικὸ καὶ ἰδεολογικὸ καθεστῶς ποῦ τὸν ἐπέβαλε ἐπὶ δεκαε-

τίες ὀλόκληρες στὴ συνείδηση τῶν κομμουνιστῶν ὡς αὐθεντικὴ καὶ ἔγκυρη συνέχεια τοῦ μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ. Συνακόλουθα, οἱ ἐννοιολογικὲς κατηγορίες του ἔγιναν ὁ μαρξισμὸς πολλῶν σύγχρονων μαρξιστῶν, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει τῶν κομμουνιστῶν, χωρὶς ἀπ' τὴν ἄλλη, παρὰ τὴν «ἀποσταλινοποίηση», νὰ ἔχουν αὐτὲς ἀναιρεθεῖ. Ὁ παράγοντας αὐτὸς ἔχει ιδιαίτερη σημασία: Ἄν ὁ σταλινισμὸς ἀποτελεῖ, ὡς λέγεται σήμερα —καὶ ὁ Ἑλλενστάιν τὸ τονίζει κατὰ κόρο στὸ βιβλίο του—, μιὰ ἐκβλάστηση παραμορφωτικὴ καὶ διαστρεβλωτικὴ τοῦ μαρξισμοῦ καὶ τοῦ ἐφαρμοσμένου σοσιαλισμοῦ, ἡ κριτικὴ καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ «σταλινικοῦ φαινομένου» καλεῖται νὰ γίνῃ μὲ ἰδέες ποῦ ἔχουν καὶ αὐτὲς φυτρώσει πάνω στὴν ἴδια δογματικὴ ἐκβλάστηση, στὸ σῶμα τῆς ἴδιας ἀρρωστητῆς ἀπόφυσης. Μ' ἄλλα λόγια, οἱ «σταλινικὲς» ἰδέες εἶναι τὰ πιὸ ἀκατάλληλα ἐργαλεῖα ἐρμηνείας τοῦ ἑαυτοῦ τους. Κατὰ κανόνα μᾶς περιάγουν σ' ἕνα φαῦλο κύκλο.

Ὁ δεῦτερος λόγος σχετίζεται μὲ τὰ σημερινὰ πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ζητούμενα τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος. Οἱ σημερινὲς πολιτικὲς ἀνάγκες τῶν ἀντίστοιχων κομμάτων, ὅταν πρόκειται νὰ γραφεῖ ἡ ἱστορία τοῦ σταλινισμοῦ, παρεμβαίνουν καὶ αὐτὲς δραστηρικὰ. Ἡ «ἀποσταλινοποίηση» καλεῖται νὰ δικαιώσῃ σημερινὲς πολιτικὲς ἐπιλογὲς καὶ κατευθύνσεις, ἢ οἱ σημερινὲς πολιτικὲς ἀνάγκες προμηθεύουν τὰ κλειδιά γιὰ τὴν ἐρμηνεία, ἀκόμη καὶ τὴν περιγραφή, τῶν προβλημάτων ποῦ σχετίζονται μὲ τὰ σταλινικὰ καθεστῶτα.

Τόσο οἱ γενικοὶ ἀντικειμενικοὶ παράγοντες ὅσο καὶ οἱ δύο τελευταῖοι συγκυριακοὶ, ποῦ παρεμβαίνουν στὴν ἰστορία τοῦ σταλινισμοῦ, συνθέτουν τὴ μεθοδολογικὴ φωτογραφία τοῦ Ἑλλενστάιν καὶ τῆς διατριβῆς του περὶ «σταλινικοῦ φαινομένου».

Ἦδη ἀπὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο («Ἡ καταγωγή τοῦ σταλινικοῦ φαινομένου») εἰσάγεται ἡ βασικὴ προβληματικὴ ποῦ ὑποβαστάζει ὄλο τὸ ἔργο. Ἡ διάγνωση εἶναι περίπου ἡ ἑξῆς: Ὁ σταλινισμὸς κατάγεται ἀπὸ κακοὺς γονεῖς, στιγματισμένους μὲ προπατορικὰ ἀμαρτήματα.

Μάνα του εἶχε τὶς συνθήκες τῆς τσαρικής Ρωσίας, τὴν οἰκονομικὴ, πολιτικὴ, πολιτιστικὴ καθυστέρηση τῆς δεσποτικῆς, ἀσιατικῆς, ἀγροτικῆς, προεπαναστατικῆς Ρωσίας τῶν μουζίκων καὶ τῶν ἀφεντάδων, ποῦ

1. Ἐχει μεταφραστῆ στα ἑλληνικά καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, τόμ. Α', μὲτφρ. Δημ. Σπάθης καὶ Κατερ. Δεναξά. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1976, σσ. 454.

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνω

ό λαός της δεν είχε ποτέ γνωρίσει άτομικά δικαιώματα, ελεύθερη πολιτική ζωή, δημοκρατικούς θεσμούς, εκλογές, καθολική ψηφοφορία, και που αντί για ψωμί χόρταινε το κνούτο. Από τούτη τη ζοφερή ιστορική μήτρα, που πλήγιασε αφάνταστα κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο και τον εμφύλιο (1918-1922), θά έβγαине το πρώτο σοσιαλιστικό παιδί του κόσμου. «Το βάρος του παρελθόντος είναι καθοριστικό για την τύχη της επανάστασης και το μέλλον του σοσιαλισμού» (σελ. 20) υπογραμμίζει συνεχώς ο Έλλενστάιν.

Πατέρας του δύσμορφου και κακότερου παιδιού —που μόνο μετά από το «θάνατό του» βαφτίστηκε «σταλινικό φαινόμενο» και, άποπαιδί της ιστορίας, ρίχτηκε στον καιάδα της κοινής περιφρόνησης— ήταν ο μπολσεβίκισμός, που στα ιδεολογικά του χρωμοσώματα κουβαλούσε τη δικτατορία του προλεταριάτου: «Με τη μορφή που πήρε (ή δικτατορία του προλεταριάτου) στη Ρωσία, στην πορεία της Επανάστασης και του εμφυλίου πολέμου, έμπειριέχε έν σπέρματι το σταλινικό φαινόμενο» (σελ. 36).

Και μιά άλλη διαβεβαίωση θά μās γνωστοποιήσει τα καθέκαστα του τοκετού: «ή Επανάσταση δεν μπόρεσε να δημιουργήσει δημοκρατικούς θεσμούς, παρ' όλες τις προσπάθειες που έγιναν κατά τους πρώτους μήνες του 1917, λόγω της στάσης των λευκών, της ρωσικής αστικής τάξης και του ξένου ιμπεριαλισμού, που άρχισαν έναν άλύπητο εμφύλιο πόλεμο, μέ σκοπό τη συντριβή της Επανάστασης» (σελ. 35). Αυτή ή καλή μαμή, που τους πρώτους μήνες του 1917 προσπάθησε αλλά δεν μπόρεσε να σώσει το παιδί από τις μελλοντικές παραμορφώσεις, ήταν βέβαια ο Κερένσκι, μέ συμπαραστάτες τους έσέρους, τους δεξίους μενσεβίκους, τους καντέ, όλα τα κόμματα των άστών που περισυνέλλεγαν και τα ύπολείμματα του τσαρικού δεσποτισμού. Μήπως αυτοί δεν ήταν που έδιναν τον τόνο και κυρίως τις λύσεις στους πρώτους μήνες του 1917; Τώρα, γιατί τους τελευταίους, όλους τους έπόμενους μήνες και έκτοτε συνεχώς χτύπησαν ανέλεητα την επανάσταση, ή *Ιστορία του σταλινικού φαινομένου* δεν θά το βρει. Μπορούμε έτσι να μείνουμε μέ τις έντυπώσεις μας.

Άς αφήσουμε τις μακάβριες, ίσως, τερατογονικές μεταφορές. Έκείνο που έχει σημασία να τονιστεί είναι ή μεθοδολογία και ή πολιτική φιλοσοφία του Έλλενστάιν. Μαξιστής, κομμουνιστής διανοούμενος αυτός, θά κανοναρχήσει: «οί περιστάσεις και οι άνθρωποι παίζουν ουσιαστικό ρόλο» (σελ. 40). Μ' άλλα λόγια ή καθυστέρηση των παραγωγικών δυνάμεων και ή πολιτιστική βαρβαρότητα, που όντως επικρατούσαν στη Ρωσία, προσδιόρισαν τα πάντα. "Υστερα ήρθαν οι «άνθρωποι» έντολοδόχοι των περιστάσεων, κατέγραψαν και ταξινόμησαν τις βουλές τους. "Αν μάλιστα αυτοί οι άνθρωποι είναι βάνανσοι και ψυχολογικά «άμφίβολοι» (ό Έλλενστάιν θά γράψει ότι ό Στάλιν ήταν παρανοϊκός, σελ. 187), μέ την ψυχιατρική έννοια του όρου, τότε χάνουμε και το πιθανό ευεργέτημα της καλής πρόθεσης και της φιλότιμης προσπάθειας.

Οί περιστάσεις λοιπόν, κατά τον Ε., δεν επέτρεπαν έναν αυθεντικό και δημοκρατικό σοσιαλισμό, οι περι-

στάσεις πάλι απαγόρευαν στους ανθρώπους να δρουν δημοκρατικά: «Η δημοκρατία αναπτύσσεται σε καιρούς ειρήνης και σβήνει μέσα στις άνήσυχες περιόδους» (σελ. 38), ή «ή δημοκρατία είναι μιά πολυτέλεια που τη χαιρόνται πάντα οι ειρηνικοί καιροί» (σελ. 155).

Μ' αυτά τα λίγα μπορούμε να καταλάβουμε ότι ή πραγματική τερατογονία είναι ή θεωρητική και ή αναλυτική κατασκευή του Έλλενστάιν. Γιατί ξέρουμε ότι δεν είναι οι περιστάσεις ούτε οι άνθρωποι που φτιάνουν την ιστορία αλλά ή πάλη των τάξεων, που στη διάρκειά της συγκρούονται μάζες και πολιτικές δυνάμεις. Γιατί —και σ' αυτό το σημείο ή όκτωβριανή επανάσταση παρέχει την αδιάψευστη ιστορική απόδειξη— ή καθυστέρηση των παραγωγικών δυνάμεων (οί δυσμενείς περιστάσεις) δεν απαγορεύει τη σοσιαλιστική επανάσταση, όπως και τό αναπτυγμένο επίπεδό τους δεν την καθιστά ύποχρεωτική. Η αναπτυγμένη βιομηχανικά - καπιταλιστικά Άγγλία και ή Γερμανία δεν πέρασαν στο σοσιαλισμό, παρόλο που οι κήνοσορες της σοσιαλδημοκρατίας νομολογούσαν ότι μόνο σε συνθήκες αναπτυγμένου καπιταλισμού και ώριμου άστισμού είναι δυνατή (Κάουτσκι), και θεωρούσαν τρελό έξτρεμιστή τον Λένιν που την όραματιζόταν για την άγροτική και έκβαρβαρωμένη Ρωσία. Γιατί τέλος —κι εδώ ή φοβερή πείρα των πολέμων και των δικτατοριών μπορούν επίσης να το βεβαιώσουν— ποτέ τό πάθος του κόσμου για τη δημοκρατία δεν είναι τόσο έντονο όσο στις ταραγμένες εποχές, και οι πραγματωμένες μορφές της δεν είναι τόσο καθαρές και προηγμένες όσο μέσα στις γραμμές επαναστατημένων δυνάμεων. Δεν πρόκειται για τό μεταφυσικό πνεύμα της επανάστασης που περιέχει μέ θεία δημοκρατική επίνευση τους επαναστατημένους λαούς· πρόκειται, πολύ απλά, για την άδηριτη ανάγκη μεγιστοποίησης των δυνάμεων που κάθε επανάσταση επιδιώκει και που μόνο ή διαπλαστική συμμετοχή των μαζών (δημοκρατία) μπορεί να γεννήσει.

Όμως, σημαδεμένη από των γονιών τα στίγματα ή όκτωβριανή επανάσταση, και σε συνθήκες πολέμου, δεν είχε τα μέσα και την «πολυτέλεια της δημοκρατίας». Για να ζήσει έπρεπε να γίνει δικτατορία! Έτσι έρμήνευσε ό ύποτιθέμενος μοντέρνος αντιδογματισμός τό μεγαλύτερο επαναστατικό φαινόμενο της ιστορίας. Ναι! Στην επαναστατημένη Ρωσία δεν υπήρχε ή μορφή της δημοκρατίας που γνώριζαν οι Γάλλοι ραντιέ-ρηδες, καθώς ειρηνικά εισέπρατταν τα μερίσματά τους. Υπήρχε όμως μιά άλλη. Η δημοκρατία των Σοβιέτ, ή δημοκρατία των εργαζομένων, που για πρώτη φορά έδινε δικαιώματα ούσιαστικής και διαπλαστικής συμμετοχής σε εκατοντάδες, σε εκατομμύρια ανθρώπους, κι όχι μόνο στους έκλεκτους τριακοσίους του κοινοβουλίου. Αυτό ίσως, περισσότερο από κάθε άλλο, ερεθίζει τον Έλλενστάιν και τον οδηγεί να γράψει ότι «ό Λένιν αντιλαμβάνεται τις επαναστατικές διαδικασίες αποκλειστικά και μόνο μέσα άπ' τον παραμορφωτικό και παραμορφωμένο καθρέφτη της δικής του εμπειρίας που δίκαια (!) του φαινόταν σημαντικότερη άπ' όλες τις άλλες» (σελ. 139).

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

Το πρώτο λοιπόν της προβληματικής του Έλλενσταίν: *ο οικονομισμός*. Προτεραιότητα του οικονομικού παράγοντα, προτεραιότητα των παραγωγικών δυνάμεων που επεμβαίνουν επίμονα και αδιάκριτα παντού, υπαγορεύουν πολιτικές επιλογές και πλάθουν κατά το δοκούν το ιστορικό τοπίο. Μήπως ο Στάλιν στα κωδικοποιημένα μαθήματα λενινισμού, νομοθετώντας περί της παγκόσμιας ιστορικής κίνησης, θέτοντας τους «νόμους» του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού, δεν έλεγε: «... αρχικά αλλάζουν οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας· στη συνέχεια, σε συνάρτηση και σύμφωνα μ' αυτή την αλλαγή, ξερχεται ή αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους»; (υπογράμμιση δική μου)

Και το δεύτερο: όταν ο Έλλενσταίν γράφει δημοκρατία, εννοεί πάντα και μόνο ένα πράγμα: τις μορφές της άστικής δημοκρατίας, που βέβαια προϋπόθεσή τους έχουν μιάν αναπτυγμένη καπιταλιστική κοινωνία, ένα ανεβασμένο πολιτιστικό επίπεδο, κατά τα πρότυπα των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών, αλλά δεν συλλογάζει τους σοσιαλιστικούς (δημοκρατικούς) θεσμούς. Μήπως και ο Στάλιν δεν έκανε το ίδιο; Άφου, κατά τη γνώμη του, το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων ήταν χαμηλό, άφου πρώτα αυτές θά έπρεπε να αναπτυχθούν, άφου ή μετάπλαση των κοινωνικών δυνάμεων δεν γινόταν αλλιώς, και ή διαμόρφωση νέων κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικών σχέσεων παραγωγής δεν ακολουθούσε την προκαθορισμένη από τους «νόμους» του πορεία, χρειαζόταν βίαιη επέμβαση (ή δράση των ανθρώπων): στο μεταξύ, και ώσπου να 'ρθει ή ώρα του βούτυρου και του νάιλον δεν χρειαζόταν κανενός είδους πολιτική δημοκρατία, ούτε άστική ούτε σοσιαλιστική, γιατί οι «περιστάσεις» δεν τ' επέτρεπαν. Τα Σοβιέτ, τ' κομμουνιστικό κόμμα, τ' συνδικάτα και οι άλλες μορφές οργάνωσης που ανέδειξε ή ισχυροποίησε ή όκτωβριανή επανάσταση δεν άντεχαν στη μεζούρα του μίζερου δημοκρατισμού.

Άλήθεια πόσο ταιριάζουν τ' αχνά της σταλινικής προβληματικής, της σταλινικής πρακτικής και μιάς όρισμένης σύγχρονης άντισταλινικής ιστορικής άνάλυσης...

Στ' επόμενα κεφάλαια: «Γέννηση του σταλινικού φαινομένου», όπου περιγράφεται ή περίοδος από τ' όθνατο του Λένιν ως τ' 1928 που συντρίβονται διαδοχικά ή «εργατική άντιπολίτευση» (Κολλοντάι, Ραζιάνοφ, Σλιάπνικοφ), ή «τροτσκιστική άντιπολίτευση» (Τρότσκι, Πρεομπραζένσκι, Ράντεκ, Πιατάκοφ κ.ά.), ή άντιπολιτευτική ομάδα Τρότσκι-Κάμενεφ-Ζηνόβιεφ·

— «Οι δυσκολίες του σταλινικού φαινομένου (1928-1934)», όπου περιγράφεται ή εϋθραυστη ίσορροπία μεταξύ των άνιφόρων τάσεων του μπολσεβικικού κόμματος, ή 'κατάργηση της ΝΕΠ, ή ύπεραριστερή στροφή του 1928, ή βίαιη κολεκτιβοποίηση και ή εφαρμογή του «πρώτου πεντάχρονου», οι πρώτες μαζικές εκκαθαρίσεις στο κόμμα, οι μαζικοί διωγμοί εις βάρος κουλάκων και μεσαίων χωρικών, ή στροφή προς τ' βαριά βιομηχανία·

— «Ο θρίαμβος του σταλινικού φαινομένου, 1934-1939»: περιγραφή της περιόδου των λαϊκών μετώπων, της οικονομικής άνάπτυξης της ΕΣΣΔ, της παντοδυναμίας της πολιτικής άστυνομίας, των μεγάλων εκκαθαρίσεων, των «δικών της Μόσχας» (1936-38), της γενίκευσης του θεσμού των στρατοπέδων συγκέντρωσης·

— «Η δοκιμασία του Δεύτερου παγκόσμιου πολέμου», (1940-45): περιγραφή της σταλινικής πολιτικής στον μεγάλο άντιφασιστικό πόλεμο, και των θανατωτών επιτευγμάτων του σοβιετικού λαού στ' α πολεμικά μέτωπα και την πολεμική βιομηχανία·

— «Η μεταπολεμική περίοδος. Άκμή και παρακμή του σταλινικού φαινομένου (1945-1953)», όπου περι-

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γν

γράφεται ή θεοποίηση του Στάλιν, ή περίοδος του ψυχρού πολέμου, ή δημιουργία των Λαϊκών Δημοκρατιών και οι σχέσεις τους με την ΕΣΣΔ, ή γιουγκοσλαβική αποσπίρτηση, ή άνοιχοδόμηση της κατεστραμμένης σοβιετικής οικονομίας·

— «Οικονομικές και κοινωνικές απόψεις του σταλινικού φαινομένου», όπου ο συγγραφέας προσπαθεί να αποτιμήσει συνολικά το σταλινισμό, τα επιτεύγματα της ΕΣΣΔ στον κοινωνικό και οικονομικό τομέα, και τα «λάθη» που διαπράχθηκαν·

— «Το σοσιαλιστικό κράτος και ή δημοκρατία», όπου προσπαθεί να ξεμηνύσει και να αναλύσει τους θεσμούς της ΕΣΣΔ επί Στάλιν, τις σχέσεις κράτους και κόμματος·

— «Πρός την έκλειψη του σταλινικού φαινομένου»: περιγραφή της περιόδου της αποσταλινοποίησης, που άνοιγει με την άνοδο στην εξουσία του Χρουστσόφ και επισημοποιείται ιδεολογικά και πολιτικά με το 20ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ (1958)·

σε όλα αυτά λοιπόν τα κεφάλαια, και επί 251 σελίδες, θα παρακολουθήσουμε την περιγραφή της ζωής του «σταλινικού φαινομένου», γεγονός το γεγονός, χρόνο το χρόνο, δεκαετία τη δεκαετία.

Την περιγραφή: όπως περιγράφει ένας φυσιοδίφης τα εξωτερικά γνωρίσματα ενός ζωντανού οργανισμού, παρακολουθώντας τα ηλικιακά στάδια του (γέννηση, παιδικά χρόνια, εφηβεία, άνδρωση, γηραιά, θάνατο) ή ένας ηθικολόγος τις καλές και τις κακές πράξεις της ζωής ενός ανθρώπου, με βάση κάποιον κώδικα ηθικής. Ένας άτεγκτος και ακούραστος εξελικτισμός παρακολουθεί όλη την έκθεση του Έλλενστάιν, και ύστερα από το κουραστικό του σκαρφάλωμα στα σκαλοπάτια της ιστορίας, φτάνοντας στο κεφαλόσκαλο, μάς βεβαιώνει με σιγουριά: ο σταλινισμός πέθανε αφού ο Στάλιν είναι «πεθαμένος και νεκρός»!

Δεν θα άμφισβητήσω την αξία της περιγραφής του Ε. παρόλο που, και απ' αυτή την άποψη, υπάρχουν σκοτεινά ή συγκαλυμμένα σημεία. Μάλιστα με τη φτωχή σχετική βιβλιογραφία στα ελληνικά, ο αναγνώστης μπορεί να μάθει πολλά πράγματα που δεν ήξερε (και, χάρη στην έντιμη και αναγνώσιμη μετάφραση της Ειρήνης Λεβίδη, ή γλώσσα του βιβλίου θα του επιτρέψει άνετα να φτάσει ως το τέλος) και να εξοικειωθεί με τα περιστατικά που συνθέτουν την ιστορία του σταλινισμού, της ΕΣΣΔ και του κομμουνιστικού κινήματος. Όμως ο περιγραφισμός δεν μπορεί να πάρει τη θέση ιστορικής ανάλυσης, όπως ή εξαντλητική γυμνασική απομνημόνευση χρονολογιών, πολεμικών γεγονότων και ονομάτων αυτοκρατόρων δεν μπορεί να περηφανευτεί ότι καλύπτει το αίτημα για ιστορική παιδεία. Γιατί εκείνο που βασικά πάσχει στην έκθεση του Έλλενστάιν είναι οι έρμηνευτικές του κατηγορίες, τις οποίες ήδη εντοπίσαμε μιλώντας για το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του: την «καταγωγή του σταλινικού φαινομένου». Οι ίδιες κατηγορίες επαναλαμβάνονται μονότονα σ' όλη την έκταση του βιβλίου, σε κάθε περίπτωση διλημματικής έκφρασης του ιστορι-

κού προβλήματος. Μόνιμη επωδός «οι δυσμενείς περιστάσεις», οι «ιστορικές συνθήκες». Σε τελευταία ανάληψη, αφού, όπως πιστεύουμε, οι περιστάσεις, δυσμενείς ή ευμενείς, δεν άρκουν ή δεν άρκουν μόνες τους να εξηγήσουν τί, πώς και γιατί έγινε ό,τι έγινε, αφού οι περιστάσεις, ακόμη κι όταν είναι ιστορικοποιημένη κατάληξη μιας προηγούμενης διαδικασίας, δεν «κάνουν την ιστορία», στην πραγματικότητα ή επίμονη επίκλησή τους ισοδυναμεί με τη δικαιολόγηση των ζοφερών περιστατικών που περιγράφονται. Έδώ είναι που παραμονεύει το χεικελιανό σόφισμα: «ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό», ό,τι είναι λογικό είναι ενσάρκωση της ιστορίας του πνεύματος. Άν βέβαια θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε μαρξιστική φρασεολογία, τίποτε δεν θα μάς κοστίζει να διακηρύξουμε: «ό,τι έγινε είναι ενσάρκωση (ή επί το ύλιστικότερον: ύλοποίηση) των περιστάσεων, μεταρσίωση (ή επί το ιστορικότερον: προσδιορισμός) των αντικειμενικών, ύλικών, ιστορικών, συνθηκών». Γιατί αν πραγματικά οι δυσμενείς περιστάσεις, τις οποίες βέβαια κανένας δεν μπορεί ούτε να άμφισβητήσει ούτε να μη λάβει υπόψη του ούτε να έξωραίσει, επί ποινή ουτοπικού και άντιστορικού άερολογήματος, είναι οι εισαγγελείς της ιστορίας που απαγγέλλουν ανέκκλητες αποφάσεις, τότε προς τί ο πόνος και ο παραγκμός; Σ' αυτή την περίπτωση κι εμείς ακόμη οι όπαδοί της «φιλοσοφίας της πράξης» θα μένουμε μόνοι με την ανήμπορη λύπη για τα θύματα των στρατοπέδων και των «παραβιάσεων της σοσιαλιστικής νομιμότητας», φιλοσοφώντας για τη ματαιότητα των έγκοσμίων, άρα και του σοσιαλισμού.

Ο Έλλενστάιν βέβαια δεν είναι σταλινικός: διακηρύσσει κάθε στιγμή την αντίθεσή του σ' αυτά τα τρομαρά πράγματα που συνέβησαν στη Σοβιετική Ένωση επί Στάλιν. Γ' αυτό με παρησία καταγγέλλει κι αυτός τη μαζική τρομοκρατία, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τη φυσική εξόντωση της παλιάς γενιάς των μπολσεβίκων μεταξύ 1930 και 1939. Στην περιγραφή του είναι εύθυσ και ειλικρινής. Γράφει χαρακτηριστικά, σχετικά με το 17ο συνέδριο του ΚΚΣΕ: «Κι όμως, απ' τους 1.966 παρόντες εκπροσώπους στο άνοιγμα του Συνεδρίου, που έγινε στη μεγάλη αίθουσα του Κρεμλίνου, στις 26 Ίανουαρίου του 1934, οι 1.108 θα θανατώνονταν μέσα στα επόμενα χρόνια με διαταγή του ίδιου του Στάλιν, και ανάμεσα σ' αυτούς τα 98 από τα 139 μέλη της ΚΕ που εκλέχτηκε την τελευταία μέρα του Συνεδρίου» (σελ. 109). Και σε άλλο σημείο (127-28): «... απ' τα 26 τακτικά μέλη της ΚΕ [που εκλέχτηκε στο 10ο συνέδριο, το 1921, ζώντος του Λένιν], τα 17 εκτελέστηκαν, δολοφονήθηκαν (ή υποχρεώθηκαν ν' αυτοκτονήσουν), αφού προηγουμένα είχαν έκποπιστεί πολλές φορές με διαταγή του Στάλιν. Άπ' τα 10 τακτικά μέλη του Π.Γ. το 1922, εκτελέστηκαν τα 6, απ' τα 13 μέλη του Π.Γ. το 1924, εκτελέστηκαν τα 8, απ' τα 17 μέλη του Π.Γ. που βγήκε από το 15ο Συνέδριο του 1927, εκτελέστηκαν τα 9». Μαζί με άλλα ανατριχιαστικά στοιχεία θα παρουσιάσει την τρομακτική έκκαθάριση του Κόκκινου Στρατού μετά το 1937: «απ' τους 5 στρατάρχες οι 3, απ'

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

τους 15 επίκεφαλής στρατιάς οι 13, απ' τους 85 διοικητές σωμάτων στρατού οι 57, απ' τους 195 στρατηγούς μονάδων οι 110».

Όχι, ο Έλλενστάν δεν θα κρύψει τίποτε: ούτε τη σφαγή των ιστορικών αρχηγών της οκτωβριανής επανάστασης Σλιάπνικοφ, Ζηνόβιεφ, Κάμενεφ, Τρότσκι, Μπουχάριν, Ράντεκ, Πιατάκοφ, Ρίκοφ κ.λπ., των πολεμικών αρχηγών του εμφύλιου πολέμου Τουχατσέφκι, Μπλούχερ, Έγοροφ, Γιακίρ, των συγγραφέων Μάλντεσταμ, Μπαμπέλ, του σκηνοθέτη Μέγιερχολντ, του φιλόσοφου Στέν, ξένων κομμουνιστών που βρίσκονταν στη Μόσχα, όπως ο Έλβετος Πλάττεν, ο Πολωνός Γκανέτσκι, ο γραμματέας του Κ.Κ. Γιουγκοσλαβίας Κόπιτς (δικαιολογημένα δεν αναφέρει ο Έλλενστάν και τον δικό μας Άνδρόνικο Χαϊτά, γραμματέα του ΚΚΕ από το 1927 ως το 1931, τον Εύτυχιάδη, τον Κολοζόφ, και άλλους που είχαν την ίδια τύχη, φαίνεται, την ίδια εποχή, γιατί κανένας από τους δικούς μας υπεύθυνους της «άποσταλινοποίησης» δεν μίλησε ακόμη, τουλάχιστον απ' όσο γνωρίζω), των συντρόφων του Δημητρώφ στη δίκη της Λιψίας Τάνεφ και Ποπώφ, του Ούγγρου ηγέτη της ούγγρικής επανάστασης Μπέλα Κούν.

Όμως περί τίνος πρόκειται; Αυτή η μακάβρια στην ειλικρίνιά της στατιστική είναι φαρισαϊσμός. Όχι μόνο, βέβαια, γιατί όλα αυτά είναι γνωστά και χλιοειπωμένα. Άπλουστατα γιατί ο Ε. δεν εξηγεί τους λόγους της μαζικής τρομοκρατίας, τους λόγους αυτής της εκατόμβης, που καταρχήν θύματα είχε τους κομμουνιστές. Μας διαβεβαιώνει απλώς κατ' επανάληψη ότι όλα αυτά είναι συμπτώματα της έλλειψης δημοκρατίας: Η εξήγηση του άγνωστου διά του άγνωστου: έλειψε ή δημοκρατία επειδή δεν υπήρχε δημοκρατία. Και κάτι ακόμη. Αφού, όπως υποστηρίζει, η δημοκρατία είναι ίδιον των προηγμένων οικονομικά κοινωνιών, παράλληλα άπορεί —έντελως δικαιολογημένα άλλωστε— όταν διαπιστώνει ότι, ακριβώς την εποχή των μεγάλων εκκαθαρίσεων μεταξύ 1934 και '39, καίτοι επιτυγχάνεται μια άναμφισβήτητη οικονο-

μική άνοδος της ΕΣΣΔ, ή τρομοκρατία έντείνεται: «ή ανάπτυξη της δημοκρατίας την εποχή εκείνη έμοιαζε αρκετά πιθανή, γιατί η σοβιετική οικονομία είχε πιά στο ενεργητικό της άναμφισβήτητες επιτυχίες...». Και νομίζει ότι απαγγέλλει την τελεσίδικη καταδίκη του «σταλινικού φαινομένου» προσθέτοντας: «ή οικονομική πρόοδος, ακόμα κι αν δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο διαβεβαίωνε ο Στάλιν, αποτέλεσε το πραγματικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε ή σταλινική τρομοκρατία σε αντίθεση μ' αυτή την πρόοδο, σε αντίθεση ακόμα με το Σύνταγμα και την αξιοθαύμαστη πολιτιστική άνθηση αυτών των λαών» (σελ. 124). Οικονομική πρόοδος λοιπόν = δημοκρατία· οικονομική καθυστέρηση = τρομοκρατία, δικτατορία. Σόφισμα τέλει, με βάση το οποίο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε έντελως σοβαρά πως οι ΗΠΑ, ή υπ' αριθ. 1 οικονομική δύναμη του κόσμου σήμερα, είναι ή υπ' αριθ. 1 δημοκρατία, ή ΕΣΣΔ, ως υπ' αριθ. 2 οικονομική δύναμη, κατατάσσεται δεύτερη στον πίνακα της δημοκρατίας, και να αποδώσουμε έτσι όλα τα σχετικά μετάλλια της δημοκρατικής ολυμπιάδας, βασιζόμενοι σε έγκυρες οικονομικές στατιστικές του Υπουργείου Συντονισμού ή, έστω, της ΟΥΝΕΣΚΟ.

Άλλά τα πράγματα αυτά δεν είναι κατάλληλα ούτε για άστεία ούτε για σοφίσματα. Οί αντιφάσεις της ερμηνευτικής του Ε. πάνε πιο πέρα από το φαρισαϊσμό. Αν αναρωτηθούμε, γιατί λοιπόν, παρά την οικονομική πρόοδο, υπάρχει τρομοκρατία και δικτατορία· γιατί, παρά το δημοκρατικό Σύνταγμα, υπάρχει παραβίαση της σοσιαλιστικής νομιμότητας· γιατί, παρά την πολιτιστική άνθηση των σοβιετικών λαών, υπάρχει πνευματικός και επιστημονικός σκοταδισμός (τουλάχιστον στις κοινωνικές επιστήμες), ο Έλλενστάν θα άπαντήσει: αυτά οφείλονται σε ένα ειδικό φαινόμενο, το «σταλινικό φαινόμενο», που δεν έχει να κάνει με τη φυσιολογία του συστήματος, αλλά αποτελεί παθολογική «έκβλάσηση». Δεν χρειάζεται συνεπώς παρά να άποσχισθεί αυτή ή «έκβλάσηση» από τον ύγιη και ρωμαλέο κορμό, και το υπόλοιπο δέντρο,

— Σου φαίνεται ίσως άπίθανο, αλλά είναι μοιραίο να έξαφανιστούν

Και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνα

θαλερό, θά συνεχίσει τη ζωή του. Το «φαινόμενο» πέρασε, έγινε καπνός (γι' αυτό και ο τίτλος του τελευταίου κεφαλαίου: «πρός την έκλειψη του σταλινικού φαινομένου», γι' αυτό και ο τίτλος όλου του βιβλίου).

Πράγματι, σε κανένα σημείο της έκθεσής του —κι αυτό είναι το χειρότερο— ο Έλλενστάιν δεν αμφιβάλει για την υγεία του κορμού. Δεν αμφιβάλει δηλαδή για το χαρακτήρα του σοβιετικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού· και θά διαβεβαιώσει καθυσχυαστικά: «ἀπ' τῆ σοβιετικῆ ἐπανάσταση καὶ τὴν πολιτικὴ τοῦ Στάλιν γεννήθηκε μιὰ σοσιαλιστικὴ οἰκονομία καὶ μιὰ σοσιαλιστικὴ κοινωνία» ἢ, ἀκόμη εὐγλωττότερα: «τὸ σταλινικὸ φαινόμενο ἔδωσε μιὰ λύση, πὸν ὅσον ἀφορᾷ τοὺς στόχους προωθοῦσε τὰ συμφέροντα τοῦ σοσιαλισμοῦ, τὰ μέσα ὅμως πὸν μεταχειρίζονταν ἐβλαπταν τὰ συμφέροντα τοῦ σοσιαλισμοῦ» (σελ. 92).

Ἡ σταλινικὴ λοιπὸν πολιτικὴ ἦταν σωστὴ, ἀφοῦ κατάφερε νὰ οἰκοδομήσει μιὰ σοσιαλιστικὴ κοινωνία, καὶ νὰ προωθήσει τὰ σοσιαλιστικὰ συμφέροντα· χῶλαινε ὅμως στὰ μέσα. Λαμπρά. Ὡστόσο ἄς τὸ συζητήσουμε. Πέρα ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ ἀποσύνδεση στόχων καὶ μέσων, πέρα ἀπὸ τὴν ἀντιδιαλεκτικὴ ἀπομόνωση τοῦ ἀποτελέσματος ἀπὸ τὴ διαδικασία πὸν ὀδηγεῖ σ' αὐτό, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σκοπὸς καὶ μέσα βρίσκονται πάντα σὲ στενὴ διαπλοκὴ, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς δὲν εἶναι ἓνα ἀναπαυτικὸ τέσμα μὲ μεγάλη παραγωγὴ ὑλικῶν ἀγαθῶν ἀλλὰ διαδικασία ρῆξης μὲ τὴν παλιὰ κοινωνία καὶ οἰκοδόμησης μιᾶς νέας, ὅπου νέες κοινωνικὲς σχέσεις θά ἐπικρατοῦν, πέρα λοιπὸν ἀπ' ὅλα αὐτὰ πὸν μοιάζουν «θεωρητικολογίες», θά θέσουμε ἓνα ἐρώτημα σ' αὐτὴ τὴν ὑποτιθέμενη σωστὴ κατὰ βάση σταλινικὴ πολιτικὴ: ἡ ἐξομοίωση τῶν ἀντιθέσεων πὸν δημιουργοῦνται (καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ δημιουργοῦνται) στὶς γραμμὲς τῶν λαϊκῶν δυνάμεων (ἀκόμη καὶ στὶς γραμμὲς τῶν κομμουνιστῶν) μὲ τὶς ἀντιθέσεις πὸν χωρίζουν τὶς λαϊκὲς δυνάμεις ἀπὸ τὴν ἀντεπανάσταση εἶναι σωστὴ πολιτικὴ; Βέβαια, ἡ σταλινικὴ διαφώτιση ἐπὶ χρόνια δίδασκε ὅτι διώχτηκαν «πρώην» κομμουνιστὲς καὶ νῦν ἀντίπαλοι, βασιζόμενοι στὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὅλοι αὐτοὶ εἶχαν περάσει μὲ τὸ μέρος τῆς ἀντεπανάστασης, γι' αὐτὸ ἡ τιμωρὸς δικτατορία τοῦ προλεταριάτου (διὰ χειρὸς πολιτικῆς ἀστυνομίας) πάταξε τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐπανάστασης, ὄχι μὲ πνεῦμα ἀντεκδίκησης ἀλλὰ γιὰ νὰ σώσει τὴν ἐπανάσταση. Σήμερα ὅμως, ὕστερα ἀπὸ τὴ σωρεία τῶν ἀποκαλύψεων καὶ τὴ γνώση τῶν χαλκευμένων «ἀποδείξεων», δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ πιστεύουμε αὐτὴ τὴ σταλινικὴ διδαχὴ. Καὶ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ποῦμε καθαρὰ καὶ ξάστερα: αὐτὸ πὸν ὀνομάζεται «ὑπέρβαση» ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ πολιτικὴ ἀντίληψη πὸν δὲν ξεχωρίζει τὴν ἰδιομορφία τῶν ἀντιθέσεων, πὸν τὶς ἐξισώνει καὶ στὸ ἴδιο τσουβάλι ρίχνει τὴ διαφωνία, τὴ διαφορὰ ἐκτίμησης, τὶς ἀντιθέσεις τελικὰ «στὸ πλαισίο τοῦ λαοῦ», μὲ τὴν ἀντεπανάσταση καὶ ὅ,τι βυσοδομεῖ ὁ ἱμπεριαλισμὸς. Καὶ νὰ ποῦμε καθαρὰ καὶ ξάστερα, νὰ τὸ ποῦμε πολιτικὰ, ὅτι

αὐτὴ ἡ ἐξομοίωση εἶναι πλανημένη πολιτικὴ, πὸν ἀναγκαστικὰ μηχανεύεται δόλια μέσα, πὸν ἀναγκαστικὰ καταλήγει σὲ τραγικὰ ἀποτελέσματα, πὸν ἀναγκαστικὰ ἀλλοιώνει τὶς ιδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ, πὸν ἀναγκαστικὰ σκοτώνει τὴν πίστη τῶν ἀνθρώπων στὸ σοσιαλισμὸ, πὸν ἀναγκαστικὰ συνθλίβει τὰ πολιτικὰ δικαιώματα καὶ συμφέροντα τοῦ προλεταριάτου. Καὶ νὰ ξανασυνδέσουμε ἔτσι τὴν αἰτία μὲ τὸ ἀποτέλεσμα, τὴν πολιτικὴ μὲ τὰ μέσα τῆς, τὴ διαδρομὴ μὲ τὸ τέσμα, ἔστω τὸ στιγμιαῖο συγχρονικὸ τέσμα. Καὶ νὰ ἀναρωτηθοῦμε, στὴ βάση αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς, ἀνακρίνοντας τὴν ἄνετη διαβεβαίωση τοῦ Έλλενστάιν καὶ ἄλλων πολλῶν: οἱ κοινωνίες πὸν βγήκαν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς τέτοιας πολιτικῆς, εἶναι σοσιαλιστικὲς;

Γιατὶ ἂν δὲν ὑπάρξει αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐργήγορη καὶ ἡ εἰλικρίνεια, τότε θά βρισκόμαστε συνεχῶς στὸ φαῦλο κύκλο τῶν «υπερβάσεων» τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητος: Τί σημαίνει ὑπέρβαση; ὅτι κάτι καταρχὴν εἶναι σωστὸ ἀλλὰ τὸ παρακάνουμε, ἢ ἡ τρομοκρατία σὲ βάρος τοῦ λαοῦ εἶναι σωστὴ πολιτικὴ, ἀλλὰ ὡς ἓνα ὀρισμένο σημείο. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἀρχίζει ἡ «ὑπέρβαση». Ἔτσι οἱ θεωρητικοὶ τῶν «υπερβάσεων» καὶ οἱ ἀπολογητὲς τους, ποῖο κριτήριον θά μᾶς ἔδιναν γιὰ νὰ τὶς μετρήσουμε; Μήπως ὅτι ἀντὶ γιὰ 2 ἢ 3 ἑκατομμύρια πὸν χάθηκαν στὰ στρατόπεδα συγκέντρωσης, ἀντὶ γιὰ ἑκατοντάδες χιλιάδες κομμουνιστὲς, γιὰ ἑκατοντάδες στελέχη τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης πὸν ἐκτελέστηκαν, ἔπρεπε νὰ χαθοῦν λιγότεροι, καὶ πόσο λιγότεροι;

Ἄς πάρουμε ἓνα δεύτερο παραδειγμα. Ὁ Στάλιν ὑποστήριξε, καὶ τελικὰ τὸ ἐφάρμοσε ἐξοντώνοντας ὅσους ἀντέδρασαν, ὅτι οἱ κουλάκοι θά ἔπρεπε νὰ ἐξαφανιστοῦν ὡς τάξη. Καὶ κουλάκοι θεωρήθηκαν ἀκόμη καὶ οἱ μεσαῖοι χωρικοὶ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑποστήριξε, καὶ τελικὰ τὸ ἐφάρμοσε, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀρχίσει ἀμέσως ἡ κολεκτιβοποίηση, διότι μόνο ἔτσι θά ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρξουν τὰ ἀναγκαῖα ἀποθέματα σιτηρῶν, πὸν ἔλλειπει συναλλάγματος θά ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὶς ἐπενδύσεις τῆς βαριάς βιομηχανίας καὶ νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς σοσιαλιστικῆς συσσώρευσης. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἀγροτικὴ τάξη θά ἔπρεπε νὰ πληρώσει τὴν ἐκβιομηχάνιση. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἦταν σωστὴ; Κανένας μπολσεβίκος, ἀντίπαλος τοῦ Στάλιν, δὲν ὑποστήριξε τὴν τάξη τῶν κουλάκων, ὅμως πολλοὶ ἔβλεπαν ὅτι τὰ μέτρα τῆς βίαιης κολεκτιβοποίησης θά ἐπλητταν τοὺς ἀγρότες καὶ τὴν ἐργατοαγροτικὴ συμμαχία, πὸν θά ἔπρεπε νὰ φυλάγεται σὰν κόρη ὀφθαλμοῦ τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος, ὅπως ἔλεγε ὁ Λένιν.

Δὲν θά πολλαπλασιάσουμε τὰ παραδείγματα. Ἄλλὰ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε: Ὁ Έλλενστάιν δὲν βλέπει τὴ ρίζα τῆς σταλινικῆς πολιτικῆς πὸν πεμπτούσια τῆς ἦταν ὁ οἰκονομισμὸς, ὁ βολονταρισμὸς (ἡ ἀνευδοκία ἐπιδίωξη «σκοπῶν», ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ εἶδος τῶν μέσων), ὁ ἐμπειρισμὸς. Γι' αὐτὸ δὲν ὑποψιάζεται ὅτι καὶ ἡ δικὴ του ἀνάλυση πάσχει ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἐμπειρισμοῦ, τοῦ οἰκονομισμοῦ καὶ τοῦ βολονταρισμοῦ. Γι' αὐτὸ δὲν κάποιον σημείο θά γράψει: «τὴν εὐθύνη δὲν τὴν ἔχει ὁ οἰκονομισμὸς.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

ἀλλὰ οἱ γραφειοκρατικές παραμορφώσεις ἑνὸς κράτους ἐργατικοῦ, ὅπου ἡ ἀπουσία πολιτικῆς δημοκρατίας συνδέθηκε μὲ τις συνθήκες τοῦ περάσματος στὸ σοσιαλισμὸ καὶ μὲ τὴν οἰκοδόμησή του» (σελ. 197).

Ἄλλὰ γιατί αὐτὴ ἡ ἀντίληψη ὅπου κάποιοι γραφειοκράτες (ἀταξικά, κακὰ ἄτομα) πέφτουν ἀπὸ τὸν οὐρανό, βρίσκουν ἀσχημες συνθήκες, καὶ μετά, λόγω τῶν συνθηκῶν περάσματος στὸ σοσιαλισμὸ (τὸν ἐμφύλιο πόλεμο: λὲς καὶ τὸν διάλεξε κανεῖς), ἔφτιαξαν τὸ «σταλινικό φαινόμενο»; Διότι ἡ ἐρμηνευτικὴ τοῦ Ἑλเลนστάιν ἀρνεῖται πρακτικὰ τὴ μόνη ἐπιστημονικὰ ἔγκυρη βάση τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου: τὴν πάλη τῶν τάξεων. Οἱ τάξεις στὸ μυαλό του ὑπάρχουν σὰν πράγματα, ἀθροιστικὰ πληθυσμικὰ σύνολα (τόσοι ἐργάτες, τόσοι φτωχοὶ ἀγρότες, τόσοι κουλάκοι κ.λπ.) κι ὄχι σὰν δυναμικὲς σχέσεις κοινωνικῶν συνόλων ποῦ προσδιορίζονται, βέβαια, ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα (θέση τῶν φορέων τους στὴ διαδικασία παραγωγῆς) ἀλλὰ ὀρίζονται καὶ συγκεκριμενοποιούνται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μεταξύ τους σχέσεων (σχέσεων σύγκρουσης καὶ ὄχι παράθεσης), καὶ ἀπὸ τις ἐπιπτώσεις τῆς πάλης τους στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομίας, τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς. Ἡ ἀρχὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ἰσχύει γιὰ κάθε κοινωνία, ὅπως καὶ γιὰ τις κοινωνίες μετάβασης στὸ σοσιαλισμὸ, γιὰ τις κοινωνίες ἐκεῖνες, ὅπως ἡ μετεπανάστατικὴ Ρωσία, ὅπου ἡ ἐργατικὴ τάξη ἔχει κατακτήσει τὴν ἐξουσία. Ὁ Ἑλเลนστάιν ὅμως θὰ

ἀναφωνήσει: «Κάθε ἐξήγηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ (τοῦ σταλινικοῦ), ποῦ θὰ στηριζόταν στὴν πάλη τῶν τάξεων, τείνει (...) νὰ ἐπανέλθει στὴ σταλινικὴ θέση ποῦ χρησίμευσε γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν τρομοκρατία» (σελ. 210). Πραγματικά, ὁ Στάλιν ἔλεγε ὅτι σὲ συνθήκες οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ ὀξύνεται ἡ πάλη τῶν τάξεων, γι' αὐτὸ οἱ ἀντεπαναστάτες πρέπει νὰ παταχθοῦν ἀμείλικτα. Ἔτσι δικαιολογοῦσε τὴν ἐξόντωση τῶν πολιτικῶν του ἀντιπάλων... Ὅποιοι λοιπὸν σήμερα χρησιμοποιοῦν τὴν πάλη τῶν τάξεων στὴν ἀνάλυσή του, εἶναι συνεργὸς καὶ ἀπολογητῆς τῆς σταλινικῆς τρομοκρατίας...

Καὶ ὅμως δὲν εἶναι ἔτσι... Ἡ πάλη τῶν τάξεων ὄντως συνεχιζόταν στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση. Παρὰ τὴν πολιτικὴ καὶ ἐνμέρει τὴν οἰκονομικὴ συντριβὴ τῆς ἀστικῆς τάξης, παρὰ τὴν ἀριθμητικὴ μείωσή της μὲ τὴν ἐμφυλοκρατία καὶ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ἀστικὴ τάξη ὑπῆρχε στὴ μετεπανάστατικὴ Ρωσία. Οἱ ἀστικὲς κοινωνικὲς σχέσεις, οἱ ἀστικὲς σχέσεις παραγωγῆς καὶ οἱ ἀστικὲς ἰδεολογικὲς σχέσεις δὲν εἶχαν ἐξαφανιστεῖ. Οἱ ἴδιοι ἄλλωστε οἱ μπολσεβίκοι μὲ τὴ ΝΕΠ (Λένιν) ἐπέτρεψαν μιὰ σχετικὴ ἀνθση τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων καὶ τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, βλέποντας ὅτι ἦταν τὸ μόνο σωτήριο γιὰ τὴν ἐπανάσταση μέσο, μέσα στὶς συνθήκες καταστροφῆς, οἰκονομικοῦ χάους, λιμοκτονίας τῶν πόλεων καὶ ἱμπεριαλιστικῆς περικύκλωσης. Ἐωσότου ὑπάρξει ἡ σοσιαλιστικὴ συσσώρευση καὶ τὸ ὀρθοπόδιμα τοῦ δημόσιου τομέα τῆς οἰκονομίας χρειάζονταν, εἶπαν, τὰ μέσα, τὰ κεφάλαια, τις γνώσεις, τὴν ἐπιστήμη, τὰ τεχνικὰ στελέ-

Στὴν ἔξοδο τῆς φυλακῆς: ἄ! φιλαράκο μου Ζίοχα,

θυμάσαι τί καυγάδες κάναμε γιὰ τὴ δημοκρατία!

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

χη των άστων. Έτσι στον νεαρό σοβιετικό κοινωνικό σχηματισμό συνυπήρχαν πολλοί τρόποι και μορφές παραγωγής: ο κρατικός καπιταλισμός, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, η άπλη έμπορευματική παραγωγή, ο σοσιαλιστικός κ.λπ. Στο έδαφος αυτό υπήρχε μια ιδιόζουσα σύμμεξη αλλά και σύγκρουση, συνύπαρξη αλλά και πάλη τάξεων και στρωμάτων, τέλος υπήρχε η αντικειμενική δυνατότητα να επιβιώνουν άστικά ταξικά τμήματα, μικροαστικά της πόλης, της υπαίθρου και του κρατικού μηχανισμού. Μια συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση μπορεί να δείξει συγκεκριμένα τα καθέκαστα της δράσης των τάξεων στην ΕΣΣΔ, όπως μπορεί να δείξει συγκεκριμένα και τις επιπτώσεις της στο πολιτικό επίπεδο. Η ανάλυση του καθηγητή Μπεττελέμ² αυτό ακριβώς προσπαθεί να δείξει. Και αν στη Σοβιετική Ένωση υπήρχε επιστήμη του ιστορικοκοινωνικού γίγνεσθαι του έαυτού της (γι' αυτό άλλωστε δεν υπάρχει) θα μπορούσε να το δείξει πολύ περισσότερο.

Όσοσο δεν είναι αυτή η πλευρά του ζητήματος: η πάλη των τάξεων δεν συνεχίστηκε μόνο ανάμεσα σε εκείνα τα ταξικά τμήματα που επιβίωσαν από την προηγούμενη κατάσταση, ή εκείνα που η ΝΕΠ δημιούργησε. Ένα στοιχείο (ταξικό) που επηρέασε την κατάσταση ήταν το σώμα του παλαιού κρατικού μηχανισμού, που άναλλοίωτο πέρασε στην υπηρεσία του σοβιετικού καθεστώτος, με τάση να αναπαράγεται, να εισδύει στο κόμμα, να αλλοιώνει το κόμμα όσο η ιδεολογική εγγήγορη λιγότευε, όσο η επαναστατική θεωρία δραπέτευε εμπρός στην έφοδο του εμπειρισμού, και γίνονταν τελικά το κόμμα, για να επισημοποιήσει, να νομιμοποιήσει και, τελικά, να εμπεδώσει τη νέα κατάσταση πραγμάτων. Αυτό ήταν το κόμμα που βρισκόταν συνεχώς αλληλέγγυο στις πολιτικές επιλογές του Στάλιν, ή μάλλον αυτό ήταν το κόμμα του σταλινισμού. Τέλος, από την άλλη μεριά, και επειδή υπήρχαν όντως σφάλματα εκτιμήσεων, και επειδή το κοινωνικό βάρος των μικροαστικών στρωμάτων, στο έσωτερικό του κόμματος και του κρατικού μηχανισμού, γινόταν σημαντικό, ή άστική ιδεολογία κυριολεκτικά εισήλασε στο χώρο της εργατικής τάξης, κατάργησε επιστημονικές κατακτήσεις του μαρξισμού, όρθωσε το τέμενος της «έπίσημης» φιλοσοφίας, την οποία κωδικοποίησε ο Στάλιν με τους διαβόητους «νόμους» του διαλεκτικού υλισμού, διάλυσε και άποπτώχευσε τα πρωτοποριακά κινήματα της τέχνης με τις όφελμιστικές συνταγές του ζντανοφικού «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» και της «προλεταριακής τέχνης», καθήλασε τις κοινωνικές επιστήμες με τις αντιδραστικές άγυρτείες της «άστικής» και «προλεταριακής» επιστήμης, έβαλε στη μέγγενη της μικροαστικής ήθικολογίας τις οικογενειακές σχέσεις και τους ιδιωτικούς θεσμούς, γέμισε θριαμβολογοϋσες έπάροσεις ή νοσηρές φοβίες πλατιά στρώματα του λαού και της νεολαίας, αναθέριμανε τις εθνικιστικές ψυχώσεις. Στο επίπεδο

του κράτους και των δημόσιων θεσμών ή ίδια ιδεολογία, προοδευτικά και μέσα από ποικίλες και άπμπολλες συγκρούσεις, κατέστρεψε τα σοβιέτ, μετέτρεψε σε διακοσμητικά τα εργατικά συνδικάτα, άνήγαγε την πολιτική άστυνομία σε κυρίαρχη πολιτική δύναμη, ταύτισε το κόμμα με το κράτος, έκανε το κόμμα παράρτημα του κράτους, και τον κρατικό μηχανισμό άπόφωση του άποδυναμωμένου ιδεολογικά κόμματος. Άλλά ο Έλλενστάιν δεν ενδιαφέρεται για την ιδεολογία της σταλινικής περιόδου, ούτε γι' αυτές τις συγκρούσεις που δεν είναι παρά ειδικές μορφές της ταξικής πάλης μάς διαφωτίζει. Όπως πάντα περιγράφει γεγονότα, λυπάται, όταν λυπάται, για τα άσχημα άποτελέσματα, και τελικά «έρμηνεύει» με τα γνωστά κλισέ περι «περιστάσεων».

Υπάρχουν όμως στιγμές που ο Έλλενστάιν, αναλύοντας το «σταλινικό φαινόμενο», άποκαλύπτει και τη βαθύτερη πολιτική του φιλοσοφία, πράγμα περισσότερο διδακτικό άπό τα αναλυτικά του επιτεύγματα: «Έναντία στην παντοδυναμία του κράτους και τις γραφειοκρατικές της συνέπειες δεν υπάρχουν παρά δύο αντίδοτα: το οικονομικό κίνητρο και ή δημοκρατία. Το οικονομικό κίνητρο σημαίνει τη χρησιμοποίηση των μηχανισμών της έμπορευματικής οικονομίας. Ο γραφειοκράτης εξαφανίζεται μπροστά στις οικονομικές άνάγκες, στην άπόδοση της έπιχείρησης, του εργοστασιακού συγκροτήματος, του ύπουργείου· άκόμα και το υλικό κίνητρο για τα άτομα μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στην πάλη κατά της γραφειοκρατίας. Έτσι γίνεται σε μία καπιταλιστική έπιχείρηση. Οι γραφειοκρατικές τάσεις εξουδετερώνονται μπροστά στην έπιταγή του χαμηλού κόστους και του συναγωνισμού· οί διευθυντές της έπιχείρησης έχουν και οικονομικό συμφέρον να τις εξαφανίσουν» (σελ. 204). Όστερα άπ' αυτά υπάρχει άνάγκη να ρωτήσουμε αν το κράτος, το όποιοδήποτε κράτος, έχει ταξικό χαρακτήρα, αν ή γραφειοκρατία έχει μόνο τεχνικές (πολλά χαρτιά και γραφεία) ή μήπως και ιδεολογικές ταξικές διαστάσεις. Η ύποψία πώς μπορεί τα πράγματα να έχουν έτσι, όπως τουλάχιστο δίδαξαν οί κλασικοί του μαρξισμού, μάς ύποχρεώνει να δυσπιστοϋμε για τα «αντίδοτα» και τα αντιγραφειοκρατικά καταπότια του Έλλενστάιν. Όσο για τη δημοκρατία, και τώρα πιά, όσο για τη σοσιαλιστική δημοκρατία και τους θεσμούς που την κατοχυρώνουν, οί αντιλήψεις του φαίνονται καθαρότερα όχι εκεί που με άπολογερίά προσφέρει τις δημοκρατικές συνταγές του (σελ. 205) αλλά όταν στοχάζεται και χαρακτηρίζει την παρισινή Κομμούνα του 1871: «Η Κομμούνα είχε έκλεγει ύστερα άπό καθολική ψηφοφορία, και στη συνέχεια είχε καταργήσει τον τακτικό στρατό, έλαττώσει τις άστυνομικές δυνάμεις, χωρίσει την Έκκλησία άπ' το Κράτος, και έλαττώσει τους μισθούς των άνωτέρων υπαλλήλων, πολλά δε λειτουργήματα τα είχε καταστήσει αίρετά. Τα μέτρα αυτά δεν έχουν ιδιαίτερα σοσιαλιστικό χαρακτήρα πέρα άπό το γεγονός ότι προτάθηκαν και πραγματοποιήθηκαν άπ' την «κυβέρνηση της εργατικής τάξης»» (σελ. 217-218). Μετά άπό αυτό

2. Βλ. Σάρο Μπεττελέμ. Ταξικό άγώνες στην ΕΣΣΔ, τόμ. Α' (1917-1923), Κ. Μαλεβός. Έκδ. Ράππα, Άθήνα 1975, σσ. 555.

και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρίζω

πρέπει να ξεχάσουμε ότι ο Μάρξ (*Εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*) και ο Λένιν (*Κράτος και επανάσταση*) είδαν ακριβώς σ' αυτά τα μέτρα της Κομμούνας τους πρώτους σοσιαλιστικούς θεσμούς, τα πρώτα σπέρματα της σοσιαλιστικής δημοκρατίας· και να ξεχάσουμε ότι τις αρχές της αίρετότητας, της ανακλητότητας και της κατηγορικής εντολής, οι σοσιαλιστές όλου του κόσμου έκτοτε τις έγραψαν για πάντα στη σημαία του σοσιαλισμού.

Με αυτά λοιπόν τα θεωρητικά μέσα και τα αναλυτικά αποτελέσματα ο Έλλενστάιν θα πολεμήσει το «σταλινικό φαινόμενο». Άλλα αυτό θα μένει άτάραχο στη θέση του, όπως ξμεινε παρά την τεράστια έκστρατεία της «άποσταλινοποίησης», εδώ και είκοσι χρόνια τώρα, γιατί κι αυτή χρησιμοποίησε τα ίδια περίπου μέσα και τις ίδιες «ανάλυσεις» που τώρα ξαναζέστανε ο Έλλενστάιν.

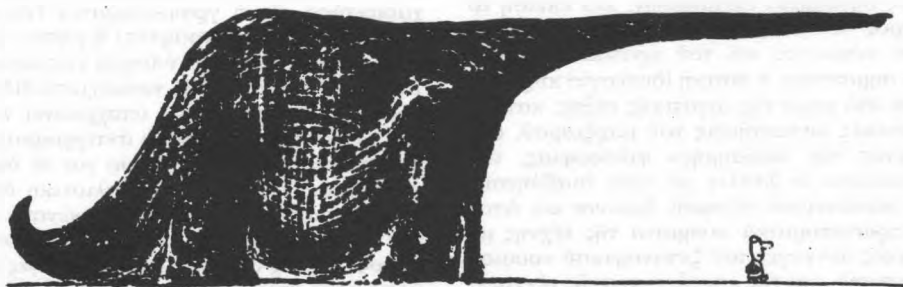
Και κάτι ακόμη: ο Ε. επιχειρεί συχνά μιά ανομολόγητη εξομείωση Λένιν και Στάλιν, λενινισμού και σταλινισμού, ώστε άνετα να μπορεί, όταν τ' έχει ανάγκη, να εγκαταλείπει τ' ο λενινισμό, προβάλλοντας τ' ο φόβητρο πώς μπορεί να μ' ας κολλήσει λίγο ή πολύ σταλινισμό. Για τόν ίδιο λόγο επίσης σ' κάθε περίπτωση που εξιστορεί τ' ο έκτροπα της σταλινικής περιόδου σπύδει να προσθέσει ότι οι συνθήκες σήμερα είναι διαφορετικές. Και εν πάση περιπτώσει στη Γαλλία ευνοϊκές: υπάρχει οικονομική ανάπτυξη, πολιτισμός, δημοκρατική παράδοση κ.λπ. Άρα μη φοβάστε, δεν

πρόκειται να συμβούν τέτοια πράγματα αν ο σοσιαλισμός επικρατήσει στη Γαλλία. (Έντοπίζεται έτσι και ο συγκεκριμένος πρακτικός πολιτικός λόγος της επίμονης επίκλησης των περιστάσεων: αντιαγχωτικό καταπραύντικό περιδεών συνειδήσεων άμφιταλαντευομένων).

•

Ή τεράστια σημασία που έχει ή κριτική ανάλυση της σταλινικής περιόδου για την αποκατάσταση των σοσιαλιστικών ιδανικών και την ιστορική αυτογνωσία των κινημάτων όλου του κόσμου έχει έγγραφεί στην ημερήσια διάταξη: 'Ωστόσο κριτικές τύπου Έλλενστάιν αφήνουν τ' ο πράγματα εκεί όπου τ' ο παρέλαβαν, αν δέν τ' ο σπρώχνουν ακόμη πιό πίσω. Άς μ' ην ξεχνάμε τ' ο λόγια ενός μαρξιστή και αγωνιστή κομμουνιστή, του Λούκατς: «*Η αντίδραση ενάντια στο έργο του Στάλιν εμφανίζεται στον άστικό κόσμο αλλά επίσης από πολλές απόψεις και στις σοσιαλιστικές χώρες ως αναθεώρηση της θεωρίας που δίδαξαν ο Μάρξ και ο Λένιν. Άς μ' ην έχουμε άμφιβολίες: αυτός είναι σήμερα ο κύριος κίνδυνος που άπειλεί τ' ο μαρξισμό-λενινισμό. Όμως είναι ολοφάνερο ότι αν θέλει κανείς ν' αντιμετωπίσει τόν κίνδυνο αυτό όφείλει πρώτα να άπαλλαγεί, και με όριστικό τρόπο, από τόν δογματισμό του Στάλιν και της σταλινικής περιόδου*».

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

Τ' ο σχέδια είναι του Vladimir Jiranek, και δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό Listy της Πράγας τ' ο 1968

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνω

Βιβλιογραφία για τον σταλινισμό

Στην επιλογή που ακολουθεί περιλαμβάνονται βιβλία και άρθρα που ρητά έχουν αντικείμενό τους το πρόβλημα του σταλινισμού, καθώς και άλλα που, έχοντας αντικείμενό τους γενικότερα ζητήματα της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, ασχολούνται στην ουσία και με το σταλινισμό.

- Σάρλ Μπεττελέμ, *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ*, τόμ. Α': 1η περίοδος 1917-1923, μτφρ. Κώστας Μαλεβός, Ράππας, 'Αθήνα 1975, σσ. 555.
- Ch. Bettelheim, *Μετάβαση στη σοσιαλιστική οικονομία*, μτφρ. Γ. Λύγγος, Μπάουρον, 'Αθήνα 1975, σσ. 335.
- Σάρλ Μπεττελέμ, *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το σοσιαλισμό*, μτφρ. Μπάμπης Γεωργούλας, Ράππας, 'Αθήνα χ.χ.ε., σσ. 229.
- Σάρλ Μπεττελέμ, «Δικτατορία του προλεταριάτου, κοινωνικές τάξεις και προλεταριακή ιδεολογία», στη συλλογή *Μελέτες και άρθρα*, Στοχαστής, 'Αθήνα 1974, σελ. 91-118.
- Πώλ Μ. Σουήζυ - Σάρλ Μπεττελέμ, *Μερικά σύγχρονα προβλήματα του σοσιαλισμού*, μτφρ. Μπάμπης Κολώνιας, Διογένης, 'Αθήνα 1971, σσ. 82.
- Νίκος Α. Πουλαντζάς, «Η ΕΣΣΔ και η Διεθνής», στο *Φασισμός και Δικτατορία*, μτφρ. Χριστίνα 'Αγριαντώνη, 'Ολκός, χ.τ.χ., σελ. 303-319.
- Λούτσιο Κολέτι, «Για το σοσιαλισμό», στη συλλογή *Ιδεολογία και Κοινωνία*, μτφρ. Μυροσίνη Ζορμπά - Βασίλης Πασσάς, 'Οδυσσεάς, 'Αθήνα 1975, σελ. 207-236.
- Ζάν 'Ελλενστέιν, *Ιστορία του σταλινικού φαινομένου*, μτφρ. Είρ. Λεβίδη, Θεμέλιο, 1976, σσ. 251.
- Ζάν 'Ελλενστέιν, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*, τόμ. Α': 'Η κατάκτηση της εξουσίας 1917-1921. 'Ο σοσιαλισμός σε μία μόνη χώρα 1929-1939, μτφρ. Δημ. Σπάθης (1ο μέρος), Κατερ. Δεναξά (2ο μέρος), Θεμέλιο, 1976, σσ. 454.
- Λ. Τρότσκι, *Προδομένη επανάσταση*, 2 τόμ., μτφρ. - πρόλ. Παντελής Πουλιόπουλος, Νέοι Στόχοι, 1972, σσ. 154+216.
- Λέον Τρότσκι, *Στάλιν*, 3 τόμ., μτφρ. 'Αθήνα 1975, σσ. 155.
- 'Αχιλλέας Βαγενάς, *Δωδώνη*, 1972, σσ. 534.
- Το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ*, έκδ. Ζώγια, 'Αθήνα 1956, σσ. 173.
- Παλιέρο Τολιάτι, *Η προσωπολατρία και οι συνέπειές της* - στον ίδιο τόμο: 'Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΣΕ, 'Η κατανίκηση της προσωπολατρίας και των συνεπειών της, 30.6.56, μτφρ. Α. Σαραντόπουλος, Μόρφωση, 1956.
- 'Ισαάκ Ντόντσερ, *'Ανολοκλήρωτη επανάσταση*, μτφρ. Γιάννης Βρυχωρόπουλος, Δίφρος, 'Αθήνα 1971, σσ. 140.
- 'Ισαάκ Ντόντσερ, *Στάλιν*, Πολιτική βιογραφία, 2 τόμοι, μτφρ. Μ. Δρίβα, Χρησμός, 'Αθήνα 1971 και χ.χ.ε., σσ. 323+299.
- Ντραγκίνα 'Αρσντς, *Κοινωνικές και οικονομικές ρίζες του σταλινισμού*, μτφρ. Λευτέρης Μαυροειδής, 'Ωκεανός, 1975, σσ. 240.
- Ν. Γ. Μουσοῦρος, «Σχετικά με το δημοκρατικό συγκεντρωτισμό και τη σταλινική κωδικοποίησή του», περ. *'Αγώνας*, τεύχ. 2, Παρίσι, Φεβρ. 1971, σελ. 41-60, και «'Η θεωρία του Λένιν για τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό», περ. *'Αγώνας*, τεύχ. 3, 'Οκτ. 1972, σελ. 54-85. (Το ίδιο στον *Διάλογο*, περιοδ. έκδ. του Γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ [Έσωτερικού], τεύχ. 7-8, Δεκ. 1973, σελ. 31-55.)
- Τζουλιάνο Προκάτσι, *Το Κομμουνιστικό Κόμμα στη Σοβιετική Ένωση 1917-1945*, μτφρ. Μυροσίνη Ζορμπά, 'Οδυσσεάς, 'Αθήνα 1975, σσ. 158.
- Κορν. Καστοριάδης (P. Cardan), *Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία*, και Ρ. Sweezy, *'Ο χαρακτήρας της σοβιετικής κοινωνίας*, μτφρ. Α. Κωνστανταρόπουλος και Νίκος Μάμαλης, Νέα Πορεία, Μ. Merleau-Ponty, *'Ανθρωπισμός και τρομοκρατία. Οι δίκες της Μόσχας και το κομμουνιστικό πρόβλημα*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, 'Εξάντας, 'Αθήνα 1975, σσ. 213.
- Μαργκαρέτε Μποῦμπερ-Νόμαν, *Έξορση στη Σιβηρία*, μτφρ. Π. Μαρκόπουλος, Νέοι Στόχοι, 1971, σσ. 248.
- Μίλοβαν Τζίλας, *'Η Νέα Τάξη*, μτφρ. Γιάννης Λάμπφας, 'Εκδ. Κ. Χ. Καμαρινόπουλος, 1970.
- Μίλοβαν Τζίλας, *Συνομιλίες με τον Στάλιν*, μτφρ. Γιώργος Μανιατάκος, 'Εκδ. Κ. Χ. Καμαρινόπουλος, 1962, σσ. 167.
- 'Αρθουρ Κάιστλερ, *Το μηδέν και το άπειρο*, μτφρ. Βασ. Λ. Καζαντζής, Κάκτος, 'Αθήνα χ.χ.ε., σσ. 243.
- 'Αρθουρ Κάιστλερ, *'Ο Κομισάριος και ο Γιόγκι*, μτφρ. 'Αλεξ. Κοτζιάς, Κάκτος, 'Αθήνα χ.χ.ε.
- 'Αρθουρ Λόντον, *'Η όμολογία*, μτφρ. Δ. Κωστελένος, Κ. Χ. Καμαρινόπουλος, 'Αθήνα 1971.
- Γιάν Κούρον - Κάρολ Μοτζελέφσκι, *'Ανοιχτή επιστολή στο Πολωνικό Έργατικό Κόμμα*, μτφρ. Μιχάλης Μανιδάκης, 'Εξάντας, 'Αθήνα 1975, σσ. 129.
- Λέβ Νικούλιν, *Τουχατσέφσκι*, μτφρ. Λ. Σεκλειζιώτης, Θεμέλιο, 'Αθήνα 1976², σσ. 230.
- Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Σοβιετικός μαρξισμός*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Καστανιώτης, 'Αθήνα χ.χ.ε., σσ. 272.
- Ζορές Μεντβέντεφ, *'Η άνοδος και η πτώση του Λυσένκο. Οι συνέπειες του δογματισμού στην επιστήμη*, πρόλ. Ζάκ Μονό, μτφρ. Δανάη Μυλωνάκη, Ράππας, 'Αθήνα χ.χ.ε., σσ. 335.

και γραμμιατα γνωριζω και γραμμιατα γνωρ

Έμμανουήλ Καζακέβιτς

- τὸ γαλάζιο τετράδιο
- ἔχθροι

Έντίτα Μόρρις

τὰ λουλούδια
τῆς Χιροσίμα

Ἐκδόσεις Θεμέλιο

Βέρα Πανόβα

ὁ Σεριόζα

Ἐκδόσεις Θεμέλιο

Σειρὰ «Σύγχρονη Πεζογραφία» τοῦ Θεμέλιου.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπανεκδόσῃ της

Ἡ ἐπανεκδόση τῆς σειρᾶς «Σύγχρονη Πεζογραφία», ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸν οἶκο Θεμέλιο, δέκα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἐμφάνισή της, δίνει ἀφορμὴ νὰ θυγοῦν μερικὰ ζητήματα γενικότερου χαρακτήρα, ζητήματα ἰδεολογικά, λειτουργικότητας τῆς λογοτεχνίας καὶ ἐκδοτικῆς πολιτικῆς. Ἐδῶ θὰ ἀποπειραθῶ μὴ πρώτη ἐμπειρική καὶ ἀναγκαστικά ἀσυστηματοποίητη ἐπισήμανση τέτοιων ζητημάτων, πὸν προκλήθηκε ἀπὸ σκόρπιες ἐμπειρικές παρατηρήσεις χωρὶς τὴν ἀπαιτούμενη ἐρευνα τῶν προβλημάτων τοῦ βιβλίου καὶ τοῦ σημερινοῦ ρόλου τῆς λογοτεχνίας.

Καὶ καταρχὴν δυὸ λόγια γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σειρᾶς πὸν ἐξετάζουμε.

Ἐκεῖ γύρω στὰ '65-66, ὅταν μᾶλλον (μᾶλλον, γιὰτὶ δὲν σημειώνεται πούθενά ἢ χρονολογία τῆς πρώτης ἐκδόσεως) κυκλοφόρησαν γιὰ πρώτη φορὰ τὰ περισσότερα βιβλία τῆς σειρᾶς «Σύγχρονη Πεζογραφία» τοῦ Θεμέλιου, τὰ διαβάζαμε ὅλα, ἴσως ὄχι τόσο ἀπὸ λογοτεχνικὸ ἐνδιαφέρον ὅσο γιὰτὶ ἐντάσσονταν στὸ κλίμα τῶν ἰδεολογικῶν προβληματισμῶν τῆς ἐποχῆς. Ἄν καὶ δὲν μπορῶ νὰ προσδιορίσω μὲ ἀκρίβεια αὐτὸν τὸν πρώτο πληθυντικὸ, ἢ παρατήρηση ὑπαινίσσεται περίπου ὅλο ἐκεῖνο τὸν κόσμο τῆς ἐν εὐρεία ἐννοία ἀριστερᾶς —πιθανὸν μόνον φοιτητῆς καὶ διανοοῦμενοι— γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἐκδοτικὴ προσφορὰ τοῦ Θεμέλιου τὴν προδικτατορικὴ περίοδο ἀποτελοῦσε πηγὴ ἰδεολογικῆς τροφῆς καὶ ἔνθουμα γενικότερων προβληματισμῶν. Τὸ Θεμέλιο τότε, εἶναι γνωστό, διαδραμάτιζε ἕναν ἐντελῶς διαφοροτικὸ ἀπὸ σήμερον ρόλο στὸ χῶρον τῆς ἀριστερᾶς, καὶ ταυτόχρονα ἢ λογοτεχνία ἦταν συστατικὸ στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς παιδείας πὸν καλλιεργοῦσε τὸ προοδευτικὸ στρατόπεδο στὸν τόπο μας. Πρόθεσή μου βέβαια δὲν εἶναι νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴ δραστηριότητα ἐνὸς ἐκδοτικοῦ. Ἄν ἀναφερομαι στὸ Θεμέλιο εἰδικὰ εἶναι γιὰτὶ ἦταν ὁ μόνος ἐκδοτικὸς οἶκος τῆς ἐνιαίας τότε ἀριστερᾶς, καὶ ὁ ὁποῖος πέρα ἀπὸ τὴν ἀξία τῆς συγκεκρι-

μένης πολιτιστικῆς παραγωγῆς του, ἢ ἴσως ἐξαιτίας τοῦ εἶδους αὐτῆς τῆς παραγωγῆς, ἦταν ἐστία ἀκτινοβολίας τῆς ἰδέας τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ πόλος συσπείρωσης προοδευτικῶν διανοοῦμενων. Τὸ Θεμέλιο λειτουργοῦσε σὰν θεσμὸς πὸν προσπαθοῦσε νὰ διαμορφώσει καὶ νὰ διαδόσει τὴν ἀριστερὴ παιδεία στὴν Ἑλλάδα (δὲν ξεχνᾶμε τὴν ἀνάλογη περίπτωση τῆς Ἑπιθεώρησης Τέχνης) πράγμα πὸν τοῦ ἔδινε μὴ σημασία πὸν εὐρύτερη ἀπὸ μίαν ἀπλῆ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρησης. Ἄς θυμηθοῦμε π.χ. πόσο σημαντικὴ προσφορὰ ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸ '67 οἱ ἐπιμελημένες καὶ εὐχρηστες ἐκδόσεις Θεμέλιο κειμένων τοῦ Λένιν. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἡ στρατιωτικὴ δικτατορία δὲν τὸ ἀντιμετώπισε σὰν μὴ ἀπλῆ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρηση ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα ἀλλὰ σὰν ἀνατρεπτικὸ πολιτικο-ἰδεολογικὸ κέντρο —τὸ μόνον— καὶ τὸ κατέστρεψε.

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει οὐσιαστικά. Τὸ Θεμέλιο σήμερον ἔχει πάψει νὰ ἀποτελεῖ τὸ θεσμὸ πὸν κάποτε ἦταν, καὶ ἐντάσσεται προσηθετικὰ στὸν γενικότερον ἐκδοτικὸ ὄργανο πὸν παρατηρεῖται ἀπὸ τὸ '70 καὶ δῶθε. Συνάμα ἡ πληθωρικὴ ἐκδόση ἀριστεροῦ βιβλίου» (κοινωνιολογικὸ, πολιτικὸ, θεωρητικὸ), ἢ εὐκόλη προσφορὰ καὶ ἡ ἀυξημένη ζήτηση εἶναι πράγματα πὸν δὲν σημαίνουν ἀναγκαστικά καὶ σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις συγκεκριμένο πολιτικοἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ, σύστοιχο πρὸς τὴ σημερινὴ πορεία τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος καὶ, ἐν πάση περιπτώσει, δὲν ἐγγυῶνται πάντα τὴν ὑπεύθυνη πρόσβαση στὴ μαρξιστικὴ παιδεία.

Ἄναφερθήκαμε στὸ ρόλο τοῦ Θεμέλιου γιὰ τὸν ἀπλουστάτο λόγο ὅτι ὁ ἀντικειμενικὸς προδικτατορικὸς τοῦ ρόλος ἀποτελεῖ βοηθητικὸ στοιχεῖο γιὰ νὰ ἀποκρυπτογραφῆσομε τὴν ὄντοτητα τῆς σειρᾶς πὸν παρουσιάζουμε, ὡς σειρᾶς πιά, καὶ

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνωρω

Βασίλη 'Αξιόνοφ οι συνάδελφοι

Έκδοσις Θεμάλιο

Νίνα Κοστέρινα

ημερολόγιο 1936-41

Έκδοσις Θεμάλιο

Τζινγκιζ 'Αϊτμάτοφ Τζαμίλια

Έκδοσις Θεμάλιο

όχι τη λογοτεχνική αξία του κάθε κειμένου ξέχωρα. Γιατί την περίοδο της πρώτης έκδοσης, ή «Σύγχρονη Πεζογραφία» συγκροτήθηκε με βάση τη γενικότερη πολιτική του εκδοτικού και της οποίας κυρίαρχο στοιχείο ήταν ή προσπάθεια διάδοσης των προοδευτικών - σοσιαλιστικών ιδεών. Είπαμε ήδη ότι ή προβολή της προοδευτικής λογοτεχνίας αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο αυτής της προσπάθειας, σε σημείο που, χωρίς υπερβολή, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τὸ νὰ ἀσπάζεται κάποιος τὴν ἀριστερή ἰδεολογία σήμαινε καὶ προτίμηση μιᾶς ὀρισμένης λογοτεχνίας.

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη νομίζω ὑπάρχει μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ, πὸν ἀφορᾷ τὴ λειτουργικότητα τῆς λογοτεχνίας. Πράγματι, σήμερα ποιὸς διαβάσει αὐτὰ τὰ βιβλία-αράκια; Ἡ μᾶλλον ποιοὶ καὶ πόσοι ἀπὸ τὴν πολιτικοποιημένη ἀναγνωστικὴ πελατεία, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν πολιτικοποιημένη νεολαία, διαβάζουν γενικὰ λογοτεχνία; Τραβώντας τὸ ἐρώτημα στὰ ἄκρα, πόσοι καὶ ποιοὶ ἐκδοτικοὶ οἴκοι (ἂν ἐξαίρεσουμε τοὺς παλιοὺς «καθιερωμένους») πὸν ξεπετάχτηκαν αὐτὰ τὰ χρόνια ἐκδίδουν λογοτεχνικά ἔργα κάπως συστηματικά, προσπαθώντας νὰ καλλιεργήσουν ἕνα ὀρισμένο ἰδεολογικὸ ρεύμα, καὶ ποιό;

Ἔτσι ξεκινώντας καταρχὴν μὲ τὴν πρόθεση μιᾶς παρουσίας τῶν κειμένων τῆς «Σύγχρονης Πεζογραφίας», κειμένων πὸν μοῦ ἦταν γνῶριμα καὶ οἰκεία, διαπίστωσα ὅτι οἱ διαφοροποιήσεις πὸν στὸ μεταξὺ συντελέστηκαν, καὶ πὸν πρόχειρα περιέγραψα, μὲ ἔφεραν μπροστὰ σὲ κείμενα πολὺ λίγο οἰκεία, κατὰ κάποιον τρόπο αἰνιγματικά. Ἔτσι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ξεχωρίσουμε δύο πράγματα: τὴ «Σύγχρονη Πεζογραφία» ὅπως λειτούργησε στὴν πρώτη τῆς ἐμφάνιση, καὶ τὴ σημερινὴ ἐπανεκδόσή τῆς πὸν δοκιμάζεται σὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ κλίμα. Τὸ δεύτερο, εἴπαμε, σχετίζεται μὲ ποικίλες ἀλλαγές, πολιτικές, ἐκδοτικῆς πολιτικῆς, ἀλλαγὴ ποσοτικά καὶ ποιοτικά τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, ἀλλαγές τόσο σημαντικὲς πὸν θὰ ἀπαιτοῦσαν μιὰ εὐρύτατη ἔρευνα τόσο τῆς ἀγορᾶς τοῦ βιβλίου ὅσο καὶ τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων (ἀκόμη καὶ στὸν τομέα τῆς λογοτεχνίας) πὸν συνωστίζονται στὶς μέρες μας. Γι' αὐτὸ θὰ μιλήσουμε μόνον γιὰ τὴ «Σύγχρονη Πεζογραφία» τῆς πρώτης περιόδου.

Τὰ μηνύματα, ὅπως συνηθίζεται ἢ ἔκφραση γιὰ τὴν τέχνη, τὰ ὅποια θέλει ἢ σειρὰ νὰ μεταδώσει στὸ κοινὸ τῆς, ἐπιλέχτηκαν μὲ βάση τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα πὸν ἐπικρατοῦσε ἢ πῆγαινε νὰ ἐπικρατήσει τὴν περίοδο τῆς προδικτατορικῆς ἀριστερίας. Ἄς δοῦμε ὅμως τὰ 16 τομῆδια ἀπὸ πῶς κοντά.

Μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ τρεῖς ἐνότητες: I. Σοβιετικὴ λογοτεχνία, II. Εὐρωπαϊκὴ, III. Τουρκικὴ:

1. Βασίλη 'Αξιόνοφ, *Οἱ συνάδελφοι* (μτφρ. Κώστας Κοτζιάς, σσ. 248),
2. Τζινγκιζ 'Αϊτμάτοφ, *Τζαμίλια* (μτφρ. Ἄλκη Ζέη, σσ. 125),
3. Βέρα Πανόβα, *Ὁ Σεριόζα* (μτφρ. Ἄλκη Ζέη, σσ. 185),
4. Λέβ Νικολίν, *Τουχατοέφοκι* (μτφρ. Α. Σεκλειζιώτης, σσ. 230),
5. Ἐμμανουήλ Καζακέβιτς, *Τὸ γαλάζιο τετράδιο καὶ Ἐχθροὶ* (μτφρ. Μ. Ἀλεξανδρόπουλος, σσ. 128),
6. Νίνα Κοστέρινα, *Ἡμερολόγιο 1936-41* (μτφρ. Ἄλκη Ζέη, σσ. 190),
7. Βίκτορ Νεκράσοφ, *Στὰ χαρακώματα τοῦ Στάλινγκραντ* (μτφρ. Ἄλκη Ζέη, σσ. 408),
8. Μαξιμ Γκόρκι, *Ἡ μάνα* (μτφρ. Μέλπω Ἀξιώτη, σσ. 390),
9. (τέχικο) Γιάν 'Ότοενάοσκ, *Ρωμαῖος, Ἰουλιέττα καὶ τὰ οκοτάδια* (μτφρ. Κ. Πορφύρης, σσ. 235).

- II. 1. Φράντς Κάφκα, *Ἡ Ἀμερικὴ* (μτφρ. Τέα Ἀνεμογιάννη, σσ. 245),
2. Ἐντίτα Μόρρις, *Τὰ λουλούδια τῆς Χιροσίμα* (μτφρ. Νίκηφ. Βρεττάκος, σσ. 151),
3. Μαρίνα Σερένι, *Ἐνας ἔρωτας, μιὰ ζωὴ* (μτφρ. Διον. Μπιτζιλέκη, σσ. 187),
4. Μάρκ Τουαίν, *Ὁ μονόλογος τοῦ βασιλιᾶ Λεονόλδου* (μτφρ. Παῦλος Ἀβραμέας - Γιάν. Σιμόπουλος, σσ. 93),
5. Ἄνν Φιλίπ, *Ὅσο κρατᾷ ἕνας στεναγμὸς* (μτφρ. Στρ. Τσίρκας, σσ. 129).

- III. 1. Ναζιμ Χικμέτ, *Οἱ ρομαντικοὶ* (μτφρ. Κώστας Κοτζιάς, σσ. 243),
2. Ἄζιζ Νεσίν, *Ὁ καφές καὶ ἡ δημοκρατία* (μτφρ. Ἐρμὸς Ἀργαῖος, σσ. 183).

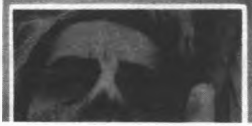
Εἶναι ὀλοφάνερο πὸς τὰ ἔργα πὸν δεσπόζουν στὴ σειρὰ ἀνήκουν στὴ σοβιετικὴ λογοτεχνία (τὰ μισά). Τὰ ἄλλα κείμενα, τὰ «εὐρωπαϊκά», μερικὰ πολὺ γνωστῶν συγγραφέων (Κάφκα, Τουαίν), ἀπὸ τὰ κατατοπιστικά σημεῖα τοῦ πτωφύλλου δείχνουν ὅτι ἐπιλέχτηκαν κυρίως

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνω

Μαξιμ Γκορκι ή μάνα

Εκδόσεις Θημέλιο

Φραντς Κάφκα ή 'Αμερική

Εκδόσεις Θημέλιο

Μάρκ Τουαίν

ό μονόλογος
του βασιλιά Λεοπόλδου

Εκδόσεις Θημέλιο

Αζιζ Νεσίν

ό καφές
και ή δημοκρατία

Εκδόσεις Θημέλιο

για τὸ πολιτικοποιημένο τους περιεχόμε-
νο —ή τουλάχιστον θέλουν νὰ προβάλ-
λουν αὐτὴ τὴν πτυχὴ τους: «τὸ βιβλίο
εἶναι τελικὰ τὸ πιὸ ἀδυσώπητο κατηγο-
ρητήριο γιὰ τὴ βαρβαρότητα τοῦ ἀτομι-
κοῦ πολέμου» (Ε. Μόρρις), «ἡ ώραία
ἱστορία (...) ἐνὸς μεγάλου ἔρωτα ἀναπό-
σταστα δεμένου με τὸν ἀγώνα γιὰ μεγάλα
ιδανικά» (Σερένι), ἢ «μὴ ἐξιστόρηση τοῦ
ἐγκλήματος τοῦ Κογκό» (Τουαίν).

Τὰ πιὸ ἀνθεκτικὰ στὸ χρόνο καὶ ἴσως
τὰ πιὸ ἐπικάρα εἶναι τὰ δύο ἔργα τῶν
Τούρκων συγγραφέων: τὸ ἓνα, *Οἱ ρομαν-
τικοὶ τοῦ Ναζίμ Χικμέτ*, γνωστοῦ στὴν
Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ ἄλλες μεταφράσεις ἔρ-
γων του· τὸ ἄλλο, *Ὁ καφές καὶ ἡ δημο-
κρατία τοῦ Ἀζιζ Νεσίν*, λογοτέχνη δημο-
φιλέστατου στὴν Τουρκία. Καὶ τὰ δύο
διαβάστηκαν στὴν Ἑλλάδα σὲ λιγότερο
ὑποπτη στιγμή, ὅταν τὸ πνεῦμα τοῦ ἐθνι-
κισμοῦ ἐρχόταν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς
προοδευτικῆς ἰδεολογίας σὲ δευτέρη μοί-
ρα, σὲ σχέση μετὰ τὴ διεθνιστικὴ ἀλληλε-
γυή τῶν προοδευτικῶν κινημάτων. Πρα-
γματικά, ἄμεσες «προεκτάσεις σὲ γνώρι-
μες καταστάσεις τῆς πολιτικῆς καὶ κοι-
νωνικῆς ζωῆς τοῦ τόπου του μπορεῖ νὰ
βρεῖ καὶ ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης» (σημεί-
ωση στὸ πιεσφύλλο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀζιζ
Νεσίν), προεκτάσεις ποὺ θὰ μπορούσαν
νὰ προιδεάσουν τὸν ἀναγνώστη, ἐπιτί-
ζω καὶ σήμερα, γιὰ τὶς δυνατότητες συνερ-
γασίας καὶ ὄχι ἀλληλοσπαραγμῶν, μετὰ
τόσο συγγενικό μας λαὸ τῆς γείτονος
Τουρκίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἔστω
καὶ φευγαλέα γνωριμία τῆς τουρκικῆς
λογοτεχνίας μᾶς κεντρίζει τὸ ἐνδιαφέρον
γιὰ τὴ λογοτεχνία τῶν βαλκάνιων γειτό-
νων μας Γιουγκοσλάβων, Βουλγάρων,
Ἀλβανῶν, ἐντελῶς ἀγνωστων στὴν Ἑλ-
λάδα. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ δὲν ὑπογραμμίζει
ἄραγε ὅτι ὅλος αὐτὸς ὁ «ὄργασμος» ἐκ-
δόσεων κάθε ἄλλο παρὰ ἔχει στραμμέ-
να τὰ μάτια του στὶς πραγματικὲς μᾶς ἀ-
νάγκες, καὶ ὅτι ἄλλα περισσότερο θορυβώ-
δη κριτήρια ὑπαγορεύουν τὶς δραστηριο-
τητές του; Πάντως τὸ ὅτι τὸ Θημέλιο
προσέγγισε μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα τοὺς Τούρ-
κους συγγραφεῖς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ
διάβημα πρωτοποριακό, καὶ προβάλλει
τὴν ἀνάγκη γιὰ συνέχεια.

Ἡ ἐνότητα ὅμως ποὺ κυρίως σχετίζε-
ται μετὰ ὅσα εἶπαμε προκαταρκτικὰ γιὰ τὸν
προδικτατορικὸ ρόλο τοῦ Θημέλιου εἶναι
αὐτὴ τῆς σοβιετικῆς λογοτεχνίας ποὺ
σφραγίζει ὁλόκληρη τὴ σειρά τῆς «Σύγ-
χρονης Πεζογραφίας». Ἐδῶ οἱ ἐπιλογές
υπαγορεύτηκαν ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετι-

κὰ κριτήρια. Ἐνας ἄνθρωπος ὅπως ἐγώ,
χωρὶς ἰδιαίτερη γνώση τῆς σοβιετικῆς
λογοτεχνίας, εἶναι δύσκολο νὰ ἐνημερω-
θεῖ ἀπὸ τὰ σημεῖα τῶν τομιδίων
περὶ τίνος πρόκειται, νὰ ἐντάξει τὰ ἔργα
χρονολογικά, κατὰ ρεύματα κ.λπ., καὶ
συνεπῶς, ἔχοντας μιὰ εὐρύτερη ἐποπτεία,
νὰ κρίνει τίς γενικότερες ἐπιλογές τοῦ
Θημέλιου. Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα
τῆς σειράς, μοναδικὸ βοήθημα ἀποτελεῖ
ἀκόμη τὸ τεῦχος τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέ-
χνης* τὸ ἀφιερωμένο στὴ σοβιετικὴ λογο-
τεχνία (Δεκ. 1962, τεύχ. 96). Δὲν εἶναι
βέβαια σύμπτωση τὸ γεγονός ὅτι ἡ σύντα-
ξη τοῦ περιοδικοῦ σφεδίστα δηλώνει
τὴν πρόθεσή της νὰ παρουσιάσει τὴ «νέα
σοβιετικὴ γενιά — ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ
τὴν ὀνομάσουμε γενιά τοῦ 20οῦ Συνε-
δρίου— (...) τὴν πιὸ νέα κρᾶνγὴ τῆς νέας
μιλιᾶς τοῦ ἀνθρώπου» (σελ. 563), καὶ
ἀφιερώνει πολὺ χώρο στὴν παρουσίαση
καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ κείμενα πολλῶν
ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἐκδίδονται ἐν
συνεχείᾳ ἀπὸ τὸ Θημέλιο. Μὲ βάση αὐτὰ
τὰ στοιχεῖα καί, κυρίως, τὸ γενικότερο
ἰδεολογικὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε
στὴν ἀριστερά, ἡ λογικὴ τῆς ἐπιλογῆς
συνοψίζεται στὰ συνθήματα «ἀποσταλι-
νοποίησης», γκρέμισμα τοῦ δογματισμοῦ
καί, στὸ χώρο τῆς λογοτεχνίας, ἄρνηση
οὐσιαστικῶν μορφῶν τοῦ σοσιαλιστικοῦ
ρεαλισμοῦ ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονταν πιὰ
στὸ νέο πνεῦμα. Ἄλλωστε ὁ Σοβιετικὸς
θεωρητικὸς Μ. Κουζνέτοφ θὰ συνοψί-
σει ὡς ἐξῆς τὸ κλίμα στὸ ὁποῖο θὰ κινη-
θεῖ ἡ «γενιά τοῦ 20οῦ Συνεδρίου»: «*Ἄν
προσπαθήσουμε νὰ καθορίσουμε με μιὰ
λέξη τὸν πυρήνα τῶν νέων φαινομένων
ποὺ συντελοῦνται στὴ σοβιετικὴ λογοτε-
χνία, αὐτὴ ἡ λέξη θὰ εἶναι ἀνθρωπιά*».
Ἀγάπη, καλοσύνη, φιλία, εἶναι «*τὰ ἠθι-
κὰ κριτήρια ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ
νὰ κρίνεται ὁ ἄνθρωπος*» («Τὸ καινούριο
στὴ σοβιετικὴ λογοτεχνία», *Ἐπιθεώρηση
Τέχνης*, τεύχ. 96, 1962, σελ. 564). Ὅσο-
σο, ἡ ἐμμονὴ στὰ ἠθικὰ κριτήρια, «*ἡ νίκη
μέσα στὸν ἄνθρωπο τοῦ καθαροῦ καὶ τοῦ
καλοῦ ἀπέναντι στὸ σκοτεινὸ καὶ στὸ
κακὸ*» (στὸ ἴδιο) ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ
σταλινικὸς τύπος ἀνθρώπου, τουλάχιστο
στὴ λογοτεχνία, θὰ ἔπρεπε νὰ πάρει τὴ
θέση τοῦ ἠθικὰ «καλοῦ», καὶ ὁ νέος
ἄνθρωπος ποὺ ἡ ἀποσταλινοποίηση ἀνα-
δείκνυε, τὸ φωτιστέφανο τοῦ «καλοῦ».
Τοῦτο ὅμως δείχνει ὅτι ἡ ἀποσταλινοποί-
ηση βιώθηκε καὶ ἂν ἐνοχῆ ποῦ, πιθανόν,
ἡ κρίσις της βρίσκεται στὴ μὴ πολιτικὴ
ἐξήγηση τοῦ ἴδιου τοῦ σταλινισμοῦ. Ὁ

και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γν

«σοσιαλισμός μ' ανθρώπινο πρόσωπο» ήταν σύνθημα που δεν απευθυνόταν μόνο στους ίδιους τους κλονισμένους από τις αποκαλύψεις των εγκλημάτων του Στάλιν κομμουνιστές, αλλά απευθυνόταν στις συνειδήσεις όλων των ανθρώπων ως νέα ιδεολογία εξαγνισμού και αποκατάστασης του σοσιαλισμού.

Η άριστερά στην προδικτατορική Ελλάδα δεν ήταν έξω από το κλίμα της αποσταλινοποίησης που γενικά επικρατούσε, πράγμα που υπαγόρευσε και την επίλογη του Θεμέλιου και την ιδιαίτερη έξαρση αυτού του είδους της σοβιετικής λογοτεχνίας: οι ίδιοι οι Σοβιετικοί λογοτέχνες, Σοβιετικοί πολίτες και άνθρωποι της «γενιάς του 20ού συνεδρίου», έδιναν τα πρότυπα των ιδεολογικών ἀρνήσεων και των νέων καταστάσεων, και ταυτόχρονα τα νέα λογοτεχνικά μέσα, αρκετά απομακρυσμένα από τα παραδοσιακά πρότυπα του ζυγανωτικού σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Σ' αυτή τη συγκυρία πολιτικών και πολιτιστικών επιδιώξεων της άριστεράς, που είχαν έμφυσησει έναν άερα ενθουσιασμό και δημιουργική έφεση, η λογοτεχνία διαδραμάτιζε ρόλο που οποιοδήποτε μπορούσε να είναι, και ήταν, σημαντικό.

Δεν μπορούμε να προχωρήσουμε στη διερεύνηση των πνευματικών και ιδεολογικών προβλημάτων της ελληνικής προδικτατορικής άριστεράς, γιατί αυτό συνεπάγεται μία γενικότερη εξέταση του συνόλου των πολιτικών προβλημάτων

της εποχής, την εξέταση άλλων παράλληλων εκδηλώσεων, π.χ. τις «Μαρξιστικές Έβδομάδες», τη φιλοσοφία του σοσιαλιστικού ανθρωπισμού που τότε είχε μεγάλη διάδοση κ.λπ. Είπαμε κιόλας, αρχίζοντας τούτο το σημείωμα, ότι απλώς θα θίξουμε ορισμένα ζητήματα που η επανέκδοση της «Σύγχρονης Πεζογραφίας» κατά κάποιον τρόπο υπενθυμίζει και ταυτόχρονα υπογραμμίζει. Πάντως πρέπει να τονίσουμε ότι στο χώρο της τέχνης ή σοσιαλιστική ιδεολογία μοιάζει να υποκαθίσταται από παράγωγα μιας ιδεολογίας ηθικών αξιών: «*ο άνθρωπος διδάσκει την καλοσύνη — αυτό είναι ένα από τα βασικά γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν την ίδια τη ζωή και όλο το σημερινό στάδιο ανάπτυξης της σοβιετικής κοινωνίας. Αυτή η ιδέα γονιμοποιεί και τα σημερινά έργα της πεζογραφίας μας*» (Μ. Κουζνέτοφ, *οπ. παρ.*, σελ. 566). Ωστόσο, την εποχή εκείνη οι ζυμώσεις και οι ανακατατάξεις της «αποσταλινοποίησης» παρείχαν ποικίλες δυνατότητες που έτειναν στο ξεπέραςμα μιας πνευματικής και ιδεολογικής άκνησίας.

Από άποψη λογοτεχνική υπάρχουν εσωτερικές ταξινόμησεις, που όμως απαιτούν κάποια ενημέρωση για τα λογοτεχνικά πράγματα της Σοβιετικής Ένωσης. Για το λόγο αυτό, απλώς θα τις σημειώσουμε: Το πασίγνωστο μυθιστόρημα του Μαξίμ Γκόρκι *Η μάνα*, καθώς και το *Στά χαρακώματα του Στάλιν-γκραντ* του Β. Νεκράσοφ, που γράφτηκε

το 1946, θεωρούνται και είναι πλέον κλασικά έργα της σοβιετικής λογοτεχνίας. Κλασικά και με την έννοια ότι τα οικειοποιούνται — ενώ αντίθετα άλλα «κλασικά» τα απορρίπτουν — στην παράδοσή τους οι λογοτέχνες «της γενιάς του 20ού Συνεδρίου». Από τους τελευταίους αυτούς το Θεμέλιο επιλέγει δύο κυρίαρχες τότε τάσεις της πεζογραφίας: της προσπάθειας για μια λυρική περιγραφή των απλών ανθρώπινων καταστάσεων (Β. Πανόβα, Τζ. Άιτμάτοφ, Β. Άξιόνοφ) και της τάσης που δημιουργήσε την «πεζογραφία - ντοκουμέντο» και εμφανιζόταν γύρω στα '60 και σε άλλες χώρες (Ε. Καζακέβιτς, Ν. Κοστέρινα).

Είναι αλήθεια ότι δεν μίλησα καθόλου για τα ίδια τα κείμενα, μερικά ούτε καν τα ανέφερα. Προσπάθησα απλώς, λόγω και αδυναμίας πρόσβασης στα λογοτεχνικά πράγματα της Σοβιετικής Ένωσης, με αυτή την παρουσίαση της «Σύγχρονης Πεζογραφίας» του Θεμέλιου, μιας σειράς έντυπων εικόνων επίμελημένης, και με τόσο φροντισμένες μεταφράσεις που στην Ελλάδα μπορούν να γίνουν μοναχά από μεράκι, να περιγράψω εκείνα τα στοιχεία που δείχνουν ότι αυτά τα μικρά πεζογραφήματα σε περασμένους καιρούς διαδραμάτισαν ρόλο πολύ ειρύτερο από ό,τι σήμερα ή ανάγνωση κάποιων ξένων μυθιστορημάτων.

ΜΑΡΙΑΝΑ ΔΗΤΣΑ

BIBLIA ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

κος - Χ. Χατζηιωσήφ. Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ.ε., σσ. 284.
Coulombis - Hicks (έπιμ.), *Η αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα και Κύπρο*, Παπαζήσης, χ.τ.χ., σσ. 359.
Μάριος Νικολινάκος, *Καπιταλισμός και μετανάστευση. Πολιτική οικονομία του προβλήματος των ξένων εργατών στις χώρες της Δυτ. Ευρώπης*, μτφρ. Άγγ. Βερυκοκάκη-Αρτέμη. Παπαζήσης / Σύγχρονα προβλήματα, Αθήνα χ.χ.ε., σσ. 210.
Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας. Σκλαβιά - Διαφωτισμός - Επανάσταση*, τόμ. Α': 1476-1828. Gutenberg, Αθήνα 1976, σσ. 325.
Πολυχρόνης Κ. Ένεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Έβραίων εν Ελλάδα 1941-1944. Επί τη βάσει των Μυστικών Αρχείων των ΕΣ-ΕΣ*, Παπαζήσης, Αθήνα 1969, σσ. VIII + 199.

Έρνεστ Μαντέλ, *Ο ύστερος καπιταλισμός*, τόμ. Β' και Γ', μτφρ. - εισαγωγή Κ. Χατζηαργύρης. Gutenberg/Η εποχή μας, χ.τ.χ., σσ. 376.
Χρυσούλα Π. Καρυκοπούλου, *Ελληνική βιβλιογραφία περί δικαίου της θάλασσας και της ύφαλοκρηπίδος*, Αθήνα 1976, σσ. 16.
Α. Κούσουλας - Χ. Μηλιώνης - Γ. Παγάνος - Ν. Τριανταφυλλόπουλος, *Νεοελληνικά διδακτικά δοκίμια για το λύκειο* (Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός, Βάναλης, Σεφέρης, Παπατωάνης, Παπαδιαμάντης, Θεοτοκάς, Μυριβήλης, Μπεράτης, κλπ.). Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ.ε., σσ. 279.
Δ. Μπενάς, *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα. Διερεύνηση της μεταπολεμικής περιόδου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σσ. 348 + πίν.
Marta Harnecker, *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, μτφρ. Α. Δημά-

Χρύσα Πρόσκοπακη, *Το άλωνάκι*, Κέδρος, Αθήνα 1976, σσ. 36.
Τάκης Άργ. Σταματοπούλου, *Ο κατακαημένος Μοριάς και η δραματική ιστορία του*, Κάλβος, Αθήνα 1976, σσ. 213.
Η. Marcuse, *Έξουσία και οικογένεια*, μτφρ. Δημοσθ. Κούτοβιχ. Κάλβος, Αθήνα 1976, σσ. 119.
Περικλής Ν. Καλοδίκης, *Το συντακτικό της δημοτικής γλώσσας (με παραδείγματα από τη νεοελληνική λογοτεχνία)*, Gutenberg, Αθήνα 1976, σσ. 183.
Μήτσος Άλεξανδρόπουλος, *Αντίσταση - Δημοκρατία*, Μελέτες - άρθρα. Κέδρος, Αθήνα 1975, σσ. 166.
Ζορές Μεντβέντεφ, *Η άνοδος και η πτώση του Λυσέγκο. Οι συνέπειες του δογματισμού στην επιστήμη*, πρόλογος Ζάκ Μονό, μτφρ. Δανάη Μυλωνάκη. Ράππας/Τα προβλήματα του καιρού μας, Αθήνα χ.χ.ε., σσ. 335.